Stockholm 1984

Lars Ekdahl

Arbete mot kapital

Typografer och ny teknik-
studier av Stockholms tryckeriindustri
under det industriella genombrottet

ARKIV
AVHANDLINGSSERIE

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41552724_0010

Arbete
mot kapital

Lars Ekdahl

Arbete mot kapital

Typografer och ny teknik –
studier av Stockholms tryckeriindustri
under det industriella genombrottet

Arkiv avhandlingsserie 19

Lars Ekdahl

Arbete mot kapital

Typografer och ny teknik –
studier av Stockholms tryckeriindustri
under det industriella genombrottet

Arkiv avhandlingsserie 19

Copyright Lars Ekdahl/Arkiv
Omslag Leif Thollander
Sättning acupress
Tryck Studentlitteratur, Lund 1983
ISBN 91 85118 591

Innehåll

FÖRORD 9

1. DET INDUSTRIELLA GENOMBROTTET SOM PROBLEM 11
Det industriella genombrottet och den historiska forskningen 12 – *En konkret analys som ett bidrag till den historiska forskningen om det industriella genombrottet* 15 – Ett första syfte 16 – Ett andra syfte 16 – Ett tredje syfte 18 – *Studiens uppläggning* 18

2. TRYCKERIINDUSTRINS UTVECKLING 1855–1912 OCH DEN OFFICIELLA STATISTIKEN 20
Den officiella statistikens problem 22 – *Stockholms tryckeriindustri i den officiella statistiken* 24 – *Utgångspunkter för den källkritiska undersökningen* 26 – *Tryckeriindustrin i hantverksstatistiken* 29 – Tryckt statistik och primärmaterial 29 – Hantverksförteckningarna 30 – Primärmaterialet till industristatistiken 1880–1895 33 – *Tryckeriindustrin i industristatistiken* 34 – Primärmaterialet till industristatistiken 34 – Kommerskollegiums bearbetning av primärmaterialet och den tryckta statistiken 35 – Hantverksstatistiken 37 – Hantverks- och industristatistiken 38 – *Tryckeriindustrins utveckling 1855–1912* 39 – *Några principiella slutsatser av den statistiska utvärderingen* 43 – *Statistik och historia som principiella problem* 45

3. FÖRÄNDRINGAR I KLASSTRUKTUREN UNDER DEN INDUSTRIELLA REVOLUTIONEN 47
Det socialhistoriska alternativet 49 – *"En produktionsbaserad klassteori"* 52 – *Några förändringar i den sociala strukturen i Stockholms tryckeriindustri under 1800-talets första halvsekel* 54 – *Förändrade ägandeförhållanden – spår av en bourgeoisie?* 56 – *Arbetskraftens omstrukturering* 60 – Mantalsuppgifterna som källa 60 – Produktionen diversifieras 61 – Den direkt produktiva arbetskraftens omstrukturering 63 – Arbetskraftens omstrukturering i tryckeriavdelningen 64

– *Den kvinnliga arbetskraftens ställning* 66 – Motståndet från den manliga arbetskraften 67 – Den kvinnliga arbetskraftens ställning i tryckeriindustrin 69 – Den kvinnliga arbetskraftens ställning i tryckeriavdelningen 71 – *Klasstruktur och industriell omvandling* 72

4. ATT STUDERA ARBETSPROCESSEN 74
På spaning efter det industriella samhället 74 – *Arbetsprocessen i det kapitalistiska samhället* 77 – Braverman som replipunkt 78 – Kapital men också arbete 80 – Arbete men också kapital 83 – *Arbete och kapital som historiskt objekt* 87 – *Ett bidrag till en nyare forskningsinriktning* 88

5. ARBETSPROCESSENS FÖRÄNDRINGAR I TRYCKERIINDUSTRIN UNDER DET INDUSTRIELLA GENOMBROTTET 92
På väg mot ett historiskt objekt 92 – Arbetsprocesser inom tryckeriindustrin 93 – Företagskategorier inom tryckeriindustrin i Stockholm 94 – Något om metod och material 94 – Kapitlets fortsatta uppläggning 95 – *Två arbetsprocesser under omvandling* 96 – Från manuskript till tryckform 96 – Handsättning 97 – Maskinsättning 99 – En omvandling med förhinder 100 – Från tryckform till pappers-tryck 102 – Handtryckning 102 – Maskintryckning 104 – En genomgripande omvandling 107 – *Arbetsprocessens omvandling i tryckeriindustrin i Stockholm* 107 – Spridningen av de nya arbetsmedlen 109 – De nya arbetsmedlen och förändringar av yrkesstrukturen 112 – Utvecklingen inom tidningstryckerierna 116 – Aftonbladet 117 – Svenska Dagbladet 120 – Stockholmstidningen 122 – Tidningstryckerierna och storstrejken 123 – Särdragen i civiltryckeriernas utveckling 127 – Den småborgerliga produktionen som problem 131 – *Klasskampen i och utanför den direkta produktionen* 132

6. ARBETE MOT KAPITAL 136
Hantverksarbetets kamperfarenheter 137 – Den neutrala statens regim 137 – Den osynliga handens regim 141 – *Arbete mot kapital* 144 – På spaning efter spelets regler 144 – Klassmotsättning och organisering: typograferna 151 – Klassmotsättning och organisering: tryckeriägarna 159 – Kapitalets befälsrätt ifrågasatt 165 – Kapitalets motoffensiv 171

7. ARBETSPROCESSENS FÖRÄNDRINGAR UNDER DET INDUSTRIELLA GENOMBROTTET. NÅGRA PRINCIPIELLA SLUTSATSER 179
De preciserade verktygen 181 – Klasskampens objekt 182 – En dyna-

misk aspekt 182 – Något om styrkeförhållandena i klasskampen 184 – *Den teoretiska debatten* 190 – *Den historiska forskningen* 192 – *Samtiden som historia* 199

SUMMARY 201

APPENDIX: DEN OFFICIELLA OCH DEN KONSTRUERADE STATISTIKENS UPPGIFTER 206

NOTER 208

REFERENSER 224

Diagram, figurer och tabeller

Figur 1. Stockholms tryckeriindustri i den officiella statistiken 25
Tabell 1. De kompletterade uppgifternas procentuella andel av den konstruerade statistikens uppgifter 33
Tabell 2. Totala brister i det statistiska primärmaterialet 1896–1912 – kompletteringar och strykningar 38
Diagram 1. Antalet företag i Stockholms tryckeriindustri 1855–1912 39
Diagram 2. Antalet anställda i Stockholms tryckeriindustri 1855–1912 40
Diagram 3. Antalet anställda per företag i Stockholms tryckeriindustri 1855–1912 41
Tabell 3. Relativ fördelning av den totala identifierbara arbetskraften 1855–1910 62
Tabell 4. Relativ fördelning av den totala produktiva arbetskraften 1855–1910 65
Tabell 5. Relativ fördelning av arbetskraften i tryckeriavdelningen 1855–1910 65
Figur 2. Arbetsprocess och klasskamp 86
Tabell 6. Yrkesstrukturen i civilföretag utan och med maskinpressar och vid tidningstryckerier enligt 1856 års undersökning 113
Tabell 7. Yrkesstrukturen i civilföretag med maskinpressar och tidningstryckerier enligt 1883 års undersökning 114
Tabell 8. Yrkesstrukturen vid tidningstryckerierna 1883 och 1910 115
Figur 3. Klasskampen och dess objekt 182

Förord

Ekonomisk historiska institutionen vid Stockholms universitet har varit min hemvist under avhandlingsarbetet. Rolf Adamson har här varit en synnerligen uppskattad handledare. Med stor respekt för min utvecklingsgång har han generöst låtit mig ta del och stimuleras av sin stora beläsenhet och materialkännedom. Jag är därtill djupt imponerad av det sätt på vilket han stött och praktiskt bidragit till slutförandet av mitt forskningsarbete. Sven Fritz och medlemmarna av högre seminariet gav mina doktorandstudier en inspirerande inledning. Ett tack dessutom till de studenter på B- och C-niva som med mig som receptiv handledare skrivit uppsatser om Stockholms tryckeriindustri.

Göran Fredriksson, Hans-Eric Hjelm och Inger Humlesjö har under hela forskningstiden långt utöver det vanliga stött och stimulerat mig i och utanför arbetet. Med Göran har jag under det senaste decenniet fört en kontinuerlig diskussion om historieskrivningens möjligheter och problem, vilket avsatt klara spår i föreliggande studie. Göran har också med beundransvärd envetenhet granskat det slutgiltiga manuskriptet. Det är med värme och intellektuell uppskattning jag tillägnar denna studie Göran Fredriksson. Under denna tid har jag också haft förmånen att ingå i den kamratliga och stimulerande miljön i redaktionen för Häften för Kritiska Studier.

Under avhandlingsarbetets två sista år har jag erhållit utbildningsbidrag från Arbetslivscentrum, där Bo Hedberg som handledare samt Pelle Ehn och Åke Sandberg läst och konstruktivt kommenterat det framväxande manuskriptet. Bernt Kennerström och Gunnar Olofsson gav värdefulla uppslag inför arbetet med den slutgiltiga versionen. Ett tack också till Heinrich Kala som ritat diagrammen.

Slutligen går mina tankar till Ewa som under de olika utkastens väg till ett färdigt manuskript upprepade gånger läst och med värdefulla synpunkter kommenterat materialet. Med sin positiva inställning och ständi-

ga uppmuntran har hon starkt medverkat till att även det vardagliga avhandlingsarbetet blivit så stimulerande.

Kommitte'n för Stockholmsforskning har bidragit till finansieringen av avhandlingsarbetet.

Orminge i november 1983
Lars Ekdahl

1. Det industriella genombrottet som problem

Andra hälften av 1800-talet och 1900-talets första decennier var i Sverige liksom i en rad andra västeuropeiska länder en period av genomgripande social förändring. Under några hektiska årtionden kulminerade en långt tidigare påbörjad utvecklingsprocess, som på ett djupgående sätt omvandlade det svenska samhället. Till grund för det sena 1800-talets industriella revolution, som hade en av sina förutsättningar i en sedan decennier pågående förändring av den agrara produktionen, låg en omställningsprocess, där den traditionella hantverksproduktionen i allt snabbare takt trängdes ut av en alltmer omfattande mekaniserad produktion. Under tillfälligt uppblossande motstånd från hantverkets arbetare spreds allt bättre utvecklade mekaniska produktionsmedel ut över landet, från industri till industri och från fabrik till fabrik och maskinen blev symbolen för det industriella uppsvinget.

Redan en ytlig överblick avslöjar, att det var en omvandling, som grep vitt omkring sig och inte lät mycket leva kvar i orubbat bo. En snabb befolkningstillväxt ackompanjerade omflyttningar inom och utöver landets gränser, vilka saknade motstycke om inte i historien så åtminstone under de närmast föregående seklerna. Den interna geografiska mobiliteten avsatte sitt nettoresultat i form av en ökad stadsbefolkning, medan emigrationen många gånger blev ett påtvingat alternativ för dem, som inte ens i de nya stadsområdena kunde finna en utkomst.

Klart är också, att den samhälleliga omvandlingen inbegrep en djupgående omstöpning av befolkningens sociala sammansättning. Med kapitalets och lönarbetets accelererade utbredning åstadkoms en tyngdpunktsförskjutning i samhällets klasser, skikt och motsättningar. I den nya tvåkammarriksdagen sökte ett fåtal liberalt sinnade ledamöter rikta uppmärksamheten mot vad som skulle komma att kallas den sociala frågan. Och vare sig det var en följd av ett rent humanistiskt nit eller av en rädsla för vad det proletariat som det nya samhället bar i sitt sköte skulle kunna innebära för gamla och fast rotade privilegier, förespråkade denna under lång tid begränsade minoritet sociala reformer för att motverka den mest

uttalade sociala nöden.

Den eftersträvade förbättringen av de arbetande klassernas sociala villkor skulle dock i huvudsak bli deras eget verk. Som den alltmer dominerande folkrörelsen utvecklades arbetarrörelsen till en social kraft av en sådan styrka, att verkningarna av dess organiserade framstötar snart kunde avläsas på de flesta av samhällslivets områden. Den fackliga grenen förde en framgångsrik kamp för att bli accepterad av motparten, vilken också tvingades till en fastare organisering och till ett godkännande av ett institutionaliserat regel- och förhandlingssystem för arbetsmarknaden och dess parter. Den politiska grenen gick i spetsen för kampen för den politiska demokratin, vilken den också under hotet från allt öppnare sociala motsättningar kunde genomdriva tillsammans med liberalerna. Och därmed hade, åtminstone enligt flertalet av rörelsens ledande företrädare, grunden lagts för en rent parlamentarisk kamp mot sociala orättvisor och för ständigt förbättrade förhållanden för arbetarklassen.

Att en organisering av de dominerande sociala krafterna och en utveckling av institutionella former för den politiska och fackliga kampen kom till stånd innebar nu inte, att mer öppna konfrontationer lyste med sin frånvaro. De omtalade förändringarna var i hög grad ett resultat av upprepade perioder av skärpta motsättningar, där inte bara strejker och lockouter utan även hungerupplopp och andra former av massmobilisering utnyttjades som vapen i kampen. Och måhända är det ingen överdrift att påstå, att i den process, som såg det gamla samhället gå i graven och det nya framfödas, var även i Sverige våldet om inte den enda så ändå en av de tjänstgörande barnmorskorna.

Det industriella genombrottet och den historiska forskningen

Naturligtvis är det möjligt att finna belägg för att den historiska forskningens intresse för det svenska samhällets omvandling under det industriella genombrottet väcktes mycket tidigt. Ända kan det hävdas, att det var 1930-talet som sag det första egentliga uppsvinget på området. Det var då Eli F Heckscher presenterade sin breda internationella expose'[1] med ett perspektiv, som senare skulle komma till heders i en populariserad framställning av Sveriges ekonomiska historia[2]. Och det var då Heckschers elev, Torsten Gårdlund, starkt inspirerad av sin läromästare, påbörjade sitt brett upplagda arbete om "industrialismens samhälle"[3], vilket skulle ges offentlighet nagra år in på det följande decenniet. Efter en period av huvudsakligen rent empiriska studier i Heckschers kölvatten gav Lennart Jörberg på 1960-talet nytt bränsle åt den vetenskapliga diskussionen på området genom att behandla industrialiseringsprocessen inom ramen för

en klart uttalad tillväxtproblematik.[4] Och under det följande årtiondet kom en ny, samlad insats till stand i form av en rad större projekt med, som det hette, socialhistoriska ambitioner – bland annat migrations- och folkrörelseprojekten i Uppsala och industriarbetarklassprojektet i Stockholm gav ifran sig ett imponerande antal avhandlingar om olika aspekter av det industriella genombrottet i det sena 1800-talets svenska samhälle.[5]

Redan denna korta bakgrundsteckning antyder, att den halvsekelgamla industrialiseringsforskningen uppvisar starka variationer i utgångspunkter och angreppssätt. En närmare blick på inspirationskällorna till några centrala verk tycks ytterligare bekräfta detta. Det är nämligen svårt att se en omedelbar utveckling från Heckschers visserligen neoklassiskt influerade, men trots allt klassiskt breda politisk-ekonomiska analyser, över Jörbergs huvudsakligen kvantitativa undersökning till socialhistorikernas av klassisk och samtida sociologi bestämda perspektiv. Det är också frapperande, att senare bidrag på omradet endast i undantagsfall relaterar sig till den tidigare svenska forskningen. För att ta ett illustrerande exempel saknar Sven Lundkvists syntetiserande framställning av folkrörelseprojektet[6] i lika hög grad förankring i tidigare svensk forskning, som den är full av hänvisningar till just klassisk och samtida borgerlig sociologi.

Ändå kan det hävdas, att det här rör sig om en forskning, som förenas av den gemensamma ambitionen att analysera *industrialiseringsprocessen och dess sociala konsekvenser*. Närmare bestämt finns en förenande länk i antagandet att det var det industriella genombrottet som lade grunden för det nya samhället samt i inriktningen på att utvärdera vilka följder etableringen av denna nya grund fick på olika sidor av samhället. Gårdlund[7] undersöker det industriella genombrottets effekter på arbetarnas levnadsförhållanden och de senaste arens forskning har sökt se industrialiseringsprocessen i relation till en rad olika aspekter av samhällets utveckling, såsom urbanisering, social och geografisk mobilitet, folkrörelsernas framväxt och förändringar i demografiska och sociala förhållanden.[8]

För att återvända till Lundkvist representerar hans arbete därvid det kanske mest långtgående försöket att se folkrörelsernas framväxt och betydelse för samhällsutvecklingen och det politiska systemets omvandling mot bakgrund av just industrialiseringsprocessen. Inom denna forskning utgör det ett ambitiöst försök att bestämma relationen mellan olika centrala moment i det svenska samhällets utveckling under den aktuella perioden. Medan föregångarna i huvudsak undersöker det industriella genombrottet och dess effekter på vissa bestämda aspekter av den samhälleliga utvecklingen söker Lundkvist analysera grunddragen i framväxten av vad han kallar "ett fungerande klassamhälle".[9]

Men därmed blir det också uppenbart, vilket det finns anledning att kraftigt understryka, att det över tiden äger rum en förändring i ambi-

tionsnivån inom forskningen om det industriella genombrottet i Sverige. Klart är ju nämligen, att de tidigare företrädarna med Gårdlund i spetsen i huvudsak syftade till att rent empiriskt beskriva det sena 1800-talets samhälleliga omvandling, medan flertalet representanter för de senaste decenniernas socialhistoriska forskning i likhet med Lundkvist säger sig sträva efter att också förklara de studerade förändringarna.[10] I en kritisk utvärdering av den tidigare forskningens förmåga att analysera samhällsutvecklingen under det industriella genombrottet är det därför i första hand dessa socialhistorikers insatser på området som utgör blickfånget. Det är också de senare jag i det följande kommer att avgränsa som en bestämd forskningsinriktning och tala om som representanter för vad jag valt att kalla *industrialiseringsperspektivet.*

Nu har inte denna dominerande tendens inom den historiska forskningen kring det svenska samhällets omvandling under den senare delen av förra seklet undsluppit principiell kritik eller utmaningar från ett alternativt betraktelsesätt. Den förra har velat göra gällande, att den här aktuella forskarinriktningen sällan eller aldrig visat någon mer uttalad benägenhet att föra en djupare diskussion om själva den grundkategori, det industriella genombrottet, kring vilket hela dess perspektiv cirklar. Den skulle snarare utmärkas av en mer eller mindre öppen tendens att reducera förändringar i den samhälleliga utvecklingen till effekter av en endast vagt och lösligt definierad industrialiseringsprocess – det är den senare, som till syvende og sidst får förklara den genomgripande förändringen av det sena 1800-talets svenska samhälle eller åtminstone bestämda aspekter av det. Med en av kritikernas egna ord har det hävdats, att "historikerna oargumenterat gör industrin/industrialiseringen till grundkategorin i sin samhällsanalys", samtidigt som denna kategori förblir oproblematiserad eller förvandlas till "ett smalt, deskriptivt och tekniskt-ekonomiskt industrialismbegrepp".[11]

Vid sidan av den principiella kritiken har försök gjorts att presentera ett annorlunda perspektiv på det svenska samhällets utveckling under perioden. Även om det industriella genombrottets betydelse för den samhälleliga utvecklingen inte förnekats har här industrialiseringsprocessen i första hand setts som en del av en mer langsiktig och vidare förändring. Därvid har det hävdats, att ökad uppmärksamhet måste riktas mot den omvandling av de sociala förhållandena, som både var en förutsättning för och accelererades av det industriella uppsvinget. Den industriella revolutionen kan, har det sagts, inte ensam bära det nya samhället på sina axlar utan måste ses som en speciell fas i den långsiktiga utvecklingsprocess, där kapitalistiska produktionsförhållanden vinner fotfäste och breder ut sig.[12]

Av speciellt intresse i detta sammanhang är de senaste årens mer seri-

ösa försök att i en konkret historisk analys studera drivkrafterna bakom och det konkreta innehållet i själva industrialiseringsprocessen. Med den ambitionen har det varit nödvändigt att överge den övergripande analysnivå, som den tidigare industrialiseringsforskningen nästan uteslutande befunnit sig på och istället mer systematiskt och närgånget undersöka vilka tekniska, organisatoriska och övriga sociala förändringar den omedelbara produktionsprocessen genomgick under det industriella genombrottet.[13] Därvid har den huvudsakligen marxistiska diskussion om arbetsprocessen och dess förändringar under kapitalismen,[14] vilken fick ett kraftigt uppsving i mitten av 1970-talet, fungerat som främsta inspirationskälla, även om förebilder i viss utsträckning också sökts i den internationella historiska forskningen.[15]

Med en teoretisk behandling av utgångspunkterna för dessa intensivstudier av arbetsprocessens förändringar har samtidigt möjligheter skapats att från analyserna på mikronivå dra slutsatser med en vidare räckvidd. Lars Olsson, och även Bengt Berglund,[16] har på ett övertygande sätt visat hur en närmare behandling av en bestämd frågeställning kan ligga till grund för en utvärdering och mer principiell diskussion av den tidigare mer makroinriktade forskningens resultat.

En konkret analys som ett bidrag till den historiska forskningen om det industriella genombrottet

För den grafiska industrin och då främst för vad som i det följande skall benämnas tryckeriindustrin, nämligen civil-, tidnings- och accidenstryckerier, blev 1970-talet inledningen till en teknologisk omvandling, som ännu idag bara tycks befinna sig i sin linda. Med ett snabbt ökat utnyttjande av datoriserade produktionsmedel har utvecklingen inom sätteriavdelningarna nu nått så långt att hela yrkesgrupper, av vilka somliga kan uppvisa en mycket lång historia, hotas till sin existens. Men också inom tryckeriavdelningarna har "den nya tekniken" avsatt sina första spår och även här tycks den närmaste framtiden bära ännu större förändringar i sitt sköte. Med en utveckling som får djupgående återverkningar på såväl arbetets innehåll som själva sysselsättningen har motsättningarna inom industrin skärpts. Upprepade förhandlingar om betjäningen av den nya tekniken har interfolierats med maskningsaktioner och strejker i en process, som direkt leder tankarna till en tidigare period i tryckeriindustrins historia.[17]

Ty liksom den övriga industrin genomgick den grafiska industrin i Sverige en snabb förvandling under andra hälften av 1800-talet. En sekelgammal hantverksproduktion började förändras genom en ökad arbets-

delning och successivt trängas ut av en alltmer mekaniserad produktion. Inom själva tryckeriindustrin hade vid förra seklets mitt en viss specialisering av arbetsuppgifterna skett och de första maskintryckpressarna tagits i bruk och kring sekelskiftet gjorde sättmaskinerna sitt intåg på tryckerierna. Under loppet av ett drygt halvsekel tog den mekaniserade produktionen här över eller omvandlade de flesta av den gamla hantverksproduktionens arbetsmoment.

Ett första syfte

Det är denna tryckeriindustrins utveckling under det industriella genombrottet, som är det omedelbara föremålet för föreliggande studie. Det primära syftet är, för att uttrycka det riktigt komprimerat, att analysera drivkrafterna bakom, det konkreta innehållet i och de sociala konsekvenserna av arbetsprocessens förändringar i Stockholms tryckeriindustri under den period då produktionens två dominerande moment, sättningen och tryckningen, genomgick sin första fas av mekanisering. I försöket att förklara denna utveckling inom tryckeriindustrin är min ambition närmare bestämt att peka ut de mekanismer, genom vilka arbetsprocessen omvandlas och bestämma vilka sociala följder denna omvandling får i form av förändringar av ägar- och yrkesstrukturen och, i förlängningen, av klassförhållandena. Avgränsningen till Stockholm och till tryckeriindustrin är inte svår att motivera med hänvisning till de arbetsinsatser en studie enligt de skisserade riktlinjerna kräver. Därtill var den svenska huvudstaden under den aktuella perioden i än högre grad än idag tryckeriindustrins klart dominerande centrum med en sysselsättning som stundtals utgjorde nära hälften av den i landet totala. Att just civil-, tidnings- och accidenstryckerierna valts, medan bokbinderier, litografiska anstalter och andra grenar av vad som traditionellt ansetts höra till den grafiska industrin uteslutits är också en följd av studiens inriktning på arbetsprocessen och dess förändringar - tryckeriindustrin kännetecknas och kan avskiljas just av sina två dominerande arbetsprocesser, sättning och tryckning.

Ett andra syfte

Men den följande studien har vid sidan av det primära syftet också som målsättning att ge ett mer indirekt bidrag till den historiska forskningen om det industriella genombrottet under det sena 1800-talet. Ambitionen har nämligen varit att ge nytt bränsle åt den tidigare berörda debatten på

området. Utgångspunkterna för intensivstudierna på mikronivå har därför formulerats i en direkt dialog med den tidigare forskningen och kritiken av den. Formellt sett har detta avsatt spår i form av en genom hela studien återkommande diskussion med tidigare angreppssätt och resultat. Vad det inneburit för själva innehållet i och uppläggningen av studien finns det anledning att redan här kommentera.

Utan att alltför mycket gå händelserna i förväg kan det bland annat mot bakgrund av vad som sagts ovan påstås, att den dominerande tendensen inom industrialiseringsforskningen – industrialiseringsperspektivet – på ett närmast iögonfallande sätt slagit till reträtt inför problem, som rör själva grunden för dess betraktelsesätt. Företrädarna för det senare har, skulle det kunna sägas, framlevt sina dagar på en övergripande nivå utan att på allvar gå till botten med de svårigheter, som själva grunden för deras tänkande erbjuder. Den industrialiseringsprocess, som antas mer eller mindre revolutionera samhällets utveckling, har getts en empirisk kostymering i form av uppgifter om industrisektorns ökning på den agrara sektorns bekostnad. Därmed har fragor om drivkrafterna bakom och det konkreta innehållet i den förra kunnat förbigås med effektiva skygglappar – kvar blir uppgiften att registrera vad som antas vara konsekvenser av en process, som a priori utrustats med en imponerande förklaringspotens. Därför kan det anses vara en pockande uppgift att i likhet med Olsson och Berglund[18] ta steget ner till den nivå, där den produktion som trots allt antas vara central för en förståelse av samhällets förändringar kan analyseras. En intensivstudie av arbetsprocessens omvandling under det industriella genombrottet framstår mot den bakgrunden som ett sätt att ge nytt bränsle till diskussionen kring det svenska samhällets utveckling under det sena 1800-talet.

Men den tidigare kritiken har velat göra gällande, att industrialiseringsperspektivet leder till ytterligare ett besvärande problem. Även om företrädarna för det senare inte sparat på energin i undersökningar av industrialiseringsprocessens sociala konsekvenser har de enligt kritikernas uppfattning i alltför hög grad betraktat själva den industriella omvandlingen som en fråga om spridning och införande av maskinella produktionsmedel; de sociala förändringarna har spårats utanför, aldrig *i* produktionsprocessen. När benägenheten att göra maskinen till historiens motor blir stark skapas också en gynnsam grogrund för olika former av teknologisk determinism. Men inte bara kritikerna utan även vissa representanter för industrialiseringsperspektivet tycks vilja understryka, att intensivstudier av arbetsprocessen och dess förändringar måste ge betydande utrymme för en behandling av de sociala förhållandenas omstrukturering i den omedelbara produktionen.[19]

Ett tredje syfte

Det är utifrån dessa tva grundläggande problem den följande studien växt fram. Strategin har varit att utvärdera och ta ställning till industrialiseringsperspektivet och dess kritiker för att mot den bakgrunden söka formulera utgångspunkter, som så långt möjligt gar fria fran de invändningar, som tidigare rests. Målsättningen har därvid varit att presentera ett perspektiv, som tillåter att analysen av arbetsprocessen omfattar en bestämning av de sociala förhållandenas förändringar och som pekar ut drivkrafterna bakom arbetsprocessens omvandling. I försöket att realisera den målsättningen kan det sägas, att studien fått ett tredje syfte. Närmare bestämt har detta inneburit en genomgång av det senaste decenniets teoretiska, huvudsakligen marxistiska debatt på området, som i Harry Bravermans *Arbete och monopolkapital* fått en fruktbar replipunkt. Samtidigt som den principiella debatten om arbetsprocessens förändringar under kapitalismen här är en central inspirationskälla för utarbetandet av mitt eget perspektiv skall ett försök göras att utvärdera i vilken utsträckning den historiska analysen av Stockholms tryckeriindustri i sin tur kan anses ge ett bidrag till denna debatt. I detta sammanhang blir det också anledning att diskutera tidigare historiska studier med liknande utgångspunkter.

Studiens uppläggning

Nu visade sig redan försöket att ge en övergripande bild av tryckeriindustrins utveckling i Stockholm under perioden leda till sadana svårigheter, att studien fick ett nytt problem. Till det faktum att den tillgängliga statistiken redan vid ett första påseende skvallrade om omfattande brister, fogade sig intrycket, att den tidigare forskningen förbigatt även detta problem alltför lättvindigt. Det stod följaktligen pa ett tidigt stadium klart, att situationen mycket väl motiverade en genomgripande källkritisk utvärdering av den officiella hantverks- och industristatistiken. Inte bara för att ge en tillförlitlig bild av tryckeriindustrins utveckling utan även för att närmare kunna bedöma värdet av ett statistiskt material, som för den tidigare forskningen varit av grundläggande betydelse, fanns det anledning att ta tillvara de möjligheter till en detaljgranskning av källmaterialet, som en mikroanalys erbjuder. Den följande studien inleds därför med ett kapitel, där en källkritisk genomgang av det officiella materialet och en utvärdering av den tidigare diskussionen av det far bilda utgångspunkt for *ett försök att konstruera en alternativ statistik*, vilken sedan utnyttjas för att pa en övergripande niva teckna de långsiktiga dragen i

tryckeriindustrins utveckling.

Utifrån detta koncentreras sedan i kapitel 3 intresset till den sociala strukturen och dess förändringar under perioden. Efter en kritisk granskning av några centrala insatser på området av industrialiseringsperspektivets företrädare följer försöket att hitta ett tillvägagångssätt, som ger de sociala förhållandena fotfäste i produktionsprocessens omvandling och, slutligen, den konkreta analysen av periodens omstrukturering av ägandeförhållandena och arbetskraftens sammansättning.

Kapitel 4 är av mer principiell natur och rymmer en diskussion av olika sätt att studera arbetsprocessen och dess förändringar. Åter blir industrialiseringsperspektivet föremål för ett övervägande kritiskt skärskådande, innan alternativet får ta form i en dialog med den debatt som följt i spåren av Bravermans redan klassiska studie av arbetets förändringar under monopolkapitalismen och med en annan men betydligt äldre klassikers bidrag på området. Här uppmärksammas också den tidigare svenska forskning, som i huvudsak låtit sig inspireras av samma källor.

I kapitel 5 är så tiden mogen för att ta steget in i produktionssfären. Här ges först en mer allmängiltig beskrivning av sättningens och tryckningens, de två i tryckeriindustrin dominerande arbetsprocesserna, utveckling under den aktuella perioden. Denna får sedan ge relief åt den närmare analysen av arbetets förändringar i Stockholms tryckeriindustri. Som en övergång till det följande kapitlet ställs avslutningsvis frågan om de sociala motsättningarnas roll i arbetsprocessens omvandling.

Därefter följer i kapitel 6 en analys av motsättningarna och kampen kring arbetsprocessens förändringar i Stockholms tryckeriindustri. Mot bakgrund av typografernas och tryckeriägarnas organisationssträvanden under perioden och framväxten av ett institutionaliserat förhandlingssystem undersöks här vilken roll klasskampen spelade vid förändringarna inom produktionssfären.

I det avslutande kapitlet, 7, riktas intresset återigen mer direkt mot de tre i inledningen formulerade syftena. Med klara reservationer för det begränsade underlaget görs här ett försök att dra några mer principiella slutsatser av den konkreta studien. Därvid uppmärksammas den tidigare svenska historiska forskningen på området en sista gång och ställs frågan om den konkreta analysens resultat kan kasta nytt ljus över den teoretiska debatten om arbetsprocessens förändringar under kapitalismen och därmed även över dagens situation i Stockholms tryckeriindustri.[20]

2. Tryckeriindustrins utveckling 1855–1912 och den officiella statistiken

Det kan vid första påseende tyckas vara ett relativt okomplicerat problem att ge en kvantitativ beskrivning av Stockholms tryckeriindustris utveckling under det sena 1800- och tidiga 1900-talet, inte bara den samtida officiella hantverks- och industristatistiken utan även senare historiska framställningar redovisar ju uppgifter, som möjliggör en detaljerad kartläggning av förändringar i antalet företag och antalet anställda under den aktuella perioden.[1] Visserligen har den officiella statistikens tillförlitlighet vid upprepade tillfällen starkt ifrågasatts. Men kritiken har gått hand i hand med konstruktiva bearbetningar, som syftat till att eliminera de patalade bristerna i det statistiska materialet. Starka argument talar alltså för att den officiella statistikens uppgifter efter vissa bestämda korrigeringar kan ligga till grund för en beskrivning av den industriella utvecklingen. Det har också varit en vanlig slutsats inom historieforskningen.[2]

En närmare genomgång av den tidigare forskningens kritiska kommentarer till och föreslagna korrigeringar av det statistiska materialet visar dock, att avgörande invändningar kan resas mot en sadan slutsats. Det står nämligen klart, och poängteras också i kommentarerna, att de företagna bearbetningarna i stor utsträckning vilar på mer eller mindre väl underbyggda *antaganden* om brister i materialet. Det senare har dock inte, trots upprepade försäkringar att ett starkt behov föreligger, blivit föremål för någon mer genomgripande och systematisk källkritisk utvärdering. Av varierande skäl, inte minst kraven pa omfattande arbetsinsatser, har ambitionerna begränsats till olika försök att undersöka och komma till rätta med mer direkta felaktigheter i materialet utan att göra en mer samlad utvärdering. Det kan också konstateras, och även detta påpekas i kommentarerna, att de begränsade utvärderingarna inte i nagon nämnvärd utsträckning utnyttjat kompletterande material utan huvudsakligen laborerat med det statistiska primär- och sekundärmaterialet. Även pa detta område har, trots det starkt omvittnade behovet av mer omfattande undersökningar, ambitionerna mast begränsas.[3]

Redan dessa kritiska kommentarer ger starka argument för att den

officiella statistikens uppgifter, även efter det att de föreslagna korrigeringarna gjorts, kan vara bristfälliga och problematiska. Men vid sidan av dessa principiella invändningar är det inte svart att påvisa problem av mer praktisk natur. Som en följd av de påtalade begränsningarna i de företagna utvärderingarna har dessa stundtals lett till olika och på vissa områden till och med motstridiga slutsatser. Resultatet har blivit, att det i praktiken ställer sig omöjligt inte bara att ta hänsyn till samtliga de föreslagna korrigeringarna utan även att avgöra, vilka av dem som bäst kan motiveras. För att ta ett illustrativt exempel finns det i den tidigare litteraturen starka argument både för och mot att en viss kategori företag är underskattade i materialet. Således hävdar Ingrid Hammarström, att de företagare som i statistiken redovisas utan anställda, huvudsakligen utgörs av före detta idkare och därför bör strykas.[4] Mot detta står sa Bo Öhngrens uppfattning, att de självförsörjande idkarna, dvs de utan anställda, sannolikt är starkt underrepresenterade i materialet.[5] Problemet är, att de begränsade utvärderingarna inte ger någon definitiv vägledning vid en bedömning av dessa argument. Även detta kan följaktligen tas till intäkt för, att statistikens uppgifter vissa korrigeringar till trots inte saknar sina brister och problem. Men det vittnar också om att en utvärdering av dessa problem och brister och även av de föreslagna korrigeringarna av dem kräver en genomgripande och inte enbart pa statistiskt material baserad källkritisk undersökning av den officiella hantverks- och industristatistiken under den aktuella perioden.

Det finns med andra ord ett påtagligt behov av närmare analyser av den officiella statistikens tillförlitlighet. Det står också klart, att en mer genomgripande källkritisk undersökning måste sträva efter att undvika de begränsningar och problem, som varit utmärkande för de tidigare utvärderingarna. En intensivstudie av hantverks- och industristatistikens redovisning av en bestämd industri erbjuder en alternativ och tidigare oprövad möjlighet att begränsa den källkritiska undersökningen.[6] Fördelen med en sådan studie är att den, också inom ramen för en rimlig arbetsinsats, tillåter ett mer systematiskt utnyttjande av kompletterande källmaterial. Men som här skall visas skapar den därtill förutsättningar för en mer principiell diskussion och prövning av möjligheterna att utifrån det givna statistiska materialet och kompletterande källor *konstruera ett eget statistiskt underlag* för beskrivningen av den industriella utvecklingen.

Det är mot den bakgrunden uppläggningen av detta kapitel skall ses. Det primära syftet är att ge en beskrivning av tryckeriindustrins utveckling under perioden 1855 -1912. Men tyngdpunkten i framställningen kommer att ligga på en presentation av hur det statistiska underlaget för denna beskrivning arbetats fram. Utifrån en genomgripande källkritik av den officiella statistikens redovisning av denna industri skall *för det*

första den tidigare kritiken av det statistiska materialet preciseras. Ambitionen är här att kartlägga vilka problem och brister det statistiska materialet uppvisar och i vilken omfattning de förekommer i redovisningen av Stockholms tryckeriindustri under perioden. *För det andra* skall mot denna bakgrund tidigare utvärderingar och förslag till korrigeringar diskuteras. Här blir det anledning att ställa frågan, i vilken utsträckning tidigare föreslagna justeringar av materialet verkligen haft den eftersträvade effekten. *För det tredje* skall ett försök göras att påvisa de metoder och kompletterande källmaterial som möjliggör konstruktionen av ett eget statistiskt underlag. I en detaljerad redogörelse visas här hur det alternativa material tagits fram, som sedan utnyttjats för den empiriska beskrivningen av utvecklingen i Stockholms tryckeriindustri. *Slutligen* skall också det principiella värdet av den företagna undersökningen kommenteras och den presenterade metodens generella giltighet diskuteras.

Den officiella statistikens problem

Som redan framgått är det idag föga originellt att hävda, att det sena 1800-talets hantverks- och industristatistik är behäftad med allvarliga brister. Statliga utredningar, debattartiklar och upprepade omläggningar av statistiken vittnar om att även samtiden var medveten om dessa brister.[7] De problem, som detta ställer den historiska forskningen inför, har med varierande intensitet stötts och blötts under de senaste decennierna. Ändå kan det utan större överdrift påstås, att resultatet av all denna aktivitet blivit relativt magert. Ännu saknas inte bara mer genomgripande källkritiska undersökningar utan även en mer principiell diskussion av vilka konsekvenser ett bristfälligt statistiskt material har för synen på det industriella genombrottet i Sverige. Det kan inte helt uteslutas, att resultatet av sadana undersökningar kommer att modifiera den bild, som tidigare getts av den svenska industrialiseringsprocessen.

Samtidigt finns det dock anledning att peka på de avgörande framsteg, som gjorts under de senaste årtiondena. Vad vi kunnat bevittna under denna tid är nämligen en utveckling bort fran ett okritiskt användande av den tryckta statistiken till ett mer kritiskt utnyttjande av det otryckta primärmaterialet. I förlängningen av detta har även försök gjorts att föra in folkräkningarna som kompletterande källmaterial.[8] Diskussionen av statistiken och dess problem har harigenom blivit mer konkret och även, som tidigare nämnts, lett fram till olika försök att överbrygga dessa brister.

Men vilka problem och brister är det da som uppmärksammats i tidigare utvärderingar? Ett problem som redan berörts och som är ett genom-

gående tema i dessa utvärderingar rör det faktum, att *den tryckta statistiken är av betydligt sämre kvalité än primärmaterialet.* Den bearbetning av det senares uppgifter som i första hand utfördes av magistraten eller Kommerskollegium tycks med andra ord ha lämnat en del övrigt att önska. Förutom direkta felsummeringar har förekomsten av dubbelräkningar påvisats, dvs att ett och samma företag redovisas såväl i hantverks- som i industristatistiken. I den förra både under- och överskattas dessutom antalet företag eller idkare: trots att aktiebolagens anställda redovisas upptas inte bolagen som idkare medan samtliga ägare av ett så kallat enkelt bolag redovisas som idkare.[9]

Redan av detta står klart, att den många gånger påtalade – *oklara gränsdragningen mellan hantverks- och industristatistiken* utgör ett andra problem. Svårigheterna har här inte bestått i att påvisa dubbelräkningar, utan i att bestämma om det finns ett entydigt mönster i klassificeringen av företag som hantverk respektive industri.[10]

Det tredje och mest grundläggande problemet rör *primärmaterialets kvalité*. På detta område är det genomgående temat i tidigare utvärderingar, att såväl antalet företag som antalet anställda generellt sett är underskattade, men att bestämda kategorier är överskattade. Underskattningarna skulle i första hand ha sin förklaring i, att det statistiska materialet av olika anledningar rymmer rena luckor i sin redovisning.[11] Men det har också hävdats, att hantverksförteckningarna, hantverksstatistikens primärmaterial, konsekvent uteslutit hos företagarna icke-mantalsskrivna arbetare och lärlingar.[12] Slutligen har det antagits, att de "självförsörjande hantverksidkarna" saknas eller åtminstone starkt underskattats i statistiken.[13] Överskattningen skulle ha sin grund i en form av dubbelräkningar, där såväl gamla som nya ägare av ett företag redovisas med samma anställda. Slutligen har det hävdats, att de idkare som redovisas utan anställda i praktiken är före detta idkare och därför bör uteslutas.[14]

Det finns följaktligen ett flertal problemområden och ett helt batteri av konkreta frågeställningar, som kan bilda utgångspunkt för en källkritisk undersökning. Vilken är relationen dels mellan den tryckta och otryckta statistiken, dels mellan hantverks- och industristatistiken? Och hur tillförlitligt är primärmaterialet till de olika serierna? I vilken utsträckning förekommer de tidigare påtalade bristerna och finns det ytterligare inte uppmärksammade brister i materialet? Innan försöket att besvara dessa frågor presenteras skall tryckeriindustrins behandling i den officiella hantverks- och industristatistiken kommenteras.

Stockholms tryckeriindustri i den officiella statistiken

Tryckeriindustrins placering i den offentliga statistiken genomgick under 1800-talet två avgörande förändringar. Tryckerierna, som i ståndsstatistiken klassificerades som fabriker, överfördes 1855 till hantverksstatistiken. I en större översyn och omorganisering av hela statistiken nästan exakt fyra årtionden senare beslöts, att tryckeriindustrin från och med 1896 skulle redovisas i industristatistiken. 1896 års omläggning var dock inte fullständig. Även efter detta år återfanns en del tryckerier i hantverksstatistiken. 1913 genomgick i sin tur industristatistiken sådana förändringar, att jämförbarheten bakåt i tiden kraftigt försämrades.[15] Mot bakgrund av dessa förändringar kan det motiveras, att den källkritiska undersökningen koncentreras till perioden 1855–1912.

Samtidigt står det klart, att förändringarna i den statistiska redovisningen erbjuder vissa bestämda fördelar för den källkritiska undersökningen. Den kommer som en följd av 1896 års omläggning att omfatta en utvärdering av såväl hantverks- som industristatistiken. Därtill ger den för den senare delen av perioden möjligheter att närmare skärskåda problemet med den oklara gränsdragningen mellan dessa två statistiska serier. Vi kan följaktligen sluta oss till att de ovan diskuterade övergripande problemen såväl som de konkreta frågeställningarna väl låter sig belysas i en utvärdering av den statistiska redovisningen av tryckeriindustrin.

En närmare kartläggning av tryckerierna i Stockholm visar, att dessa med undantag för ett tiotal år upptas i den tryckta statistiken under hela den aktuella perioden. Under åren 1855–1875 återfinns uppgifterna om dem i *Överståthållarämbetets femårsberättelser* (ÖäFb), fram till 1860 för varje år och därefter för vart femte år. Från och med 1873 förekommer dessutom uppgifter i *Berättelser angående Stockholms kommunalförvaltning* (BSKF). Däremot är redovisningen i Kommerskollegiums fabriksstatistik, den så kallade *Industristatistiken* (Is), endast aktuell för den senare delen av perioden. 1873 och från och med 1896 särbehandlas Stockholm, men under perioden 1874–1895 ges endast aggregerade uppgifter för antalet boktryckare och arbetare i "städer och köpingar" respektive "på landet".

Primärmaterialet utgör dock för perioden fram till 1895 en enhetlig serie. De så kallade *hantverksförteckningarna* (Hf), som är en sammanställning av företagens *mantalsuppgifter* (Mu), upprättades av Öä, under åren fram till 1880 av kontrolluppbördskontoret och därefter av kamrerareexpiditionen, och insändes sedan till Kommerskollegium. Under perioden 1880–1895 finns parallellt med hantverksförteckningarna uppgifter om vissa tryckerier i *primärmaterialet till industristatistiken* (PIs). Från och med 1896 utgör de senare tillsammans med hantverksförteckningar-

na två kompletterande primärmaterialserier. Följande figur är ett försök att göra reda för förändringarna i den statistiska redovisningen.

Figur 1. Stockholms tryckeriindustri i den officiella statistiken
A: 1855–1895; B 1896–1912

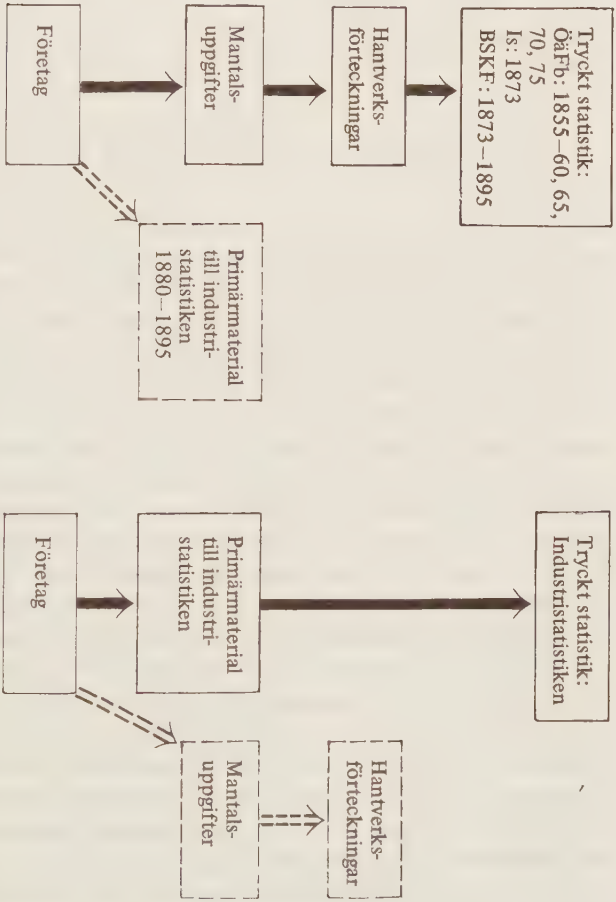

Anmärkning. Heldragna pilar representerar gången i den officiella statistiken under de två perioderna. Streckade pilar representerar övrig tillgänglig statistik som delvis utnyttjats i konstruktionsarbetet.

Figuren ger bland annat besked om ett för den fortsatta framställningen avgörande förhallande. Vi kan nämligen konstatera, att det under i stort sett hela perioden förekommer material på tre olika nivåer. Vid sidan av den tryckta statistiken och primärmaterialet innehåller mantalsuppgifterna under hela perioden, dvs även efter 1896, kompletterande information om tryckerierna i Stockholm. Det innebär i sin tur, vilket vi skall återkomma till, att de statistiska uppgifterna bearbetades både en och två gånger, innan de redovisades i det tryckta materialet. Men nu är det hög tid att pavisa hur mantalsuppgifterna och andra kompletterande källor kan användas vid en utvärdering av det statistiska primär- och sekundärmaterialet.

Utgångspunkter för den källkritiska undersökningen

Till grund för den statistiska utvärderingen och konstruktionen av ett eget statistiskt underlag ligger en mycket enkel princip. I ett första steg bestäms med hjälp av icke-statistiskt material ägandeförhållandena i den aktuella industrin; dvs kartläggs vilka och vilken typ av företag som bedrev verksamhet under perioden ifraga. I ett nästa steg konfronteras dessa förhållanden med den officiella statistikens redovisning av industrin och fastställs förekomsten av differenser mellan de två "källorna". Slutligen används mantalsuppgifterna för att förklara den eventuella inkonsistensen mellan ägandeförhållandena och statistikens uppgifter. Därmed blir det möjligt att avgöra å ena sidan vilka av de fungerande företagen som saknas i det statistiska materialet och å andra sidan vilka av de redovisade företagen, som inte bedrev någon verksamhet. Mot den bakgrunden och med hjälp av den information mantalsuppgifterna ger kan sedan statistikens uppgifter bearbetas genom strykningar och kompletteringar.

Det finns två avgörande förutsättningar för att en utvärdering enligt dessa riktlinjer skall kunna genomföras. För det första ställer den krav på material, som kan ge information om ägandeförhallandena och deras förändringar i den aktuella industrin. Det av magistraten upprättade företagsregistret, adresskalendern, aktiebolagsregistret, samtida facktidskrifter[16] och tidigare genomförda undersökningar presenterade i sekundärlitteraturen utgör exempel på tillgängliga källor, som kan användas och som har använts i denna utvärdering. Därtill har de så kallade anmälningarna till justitiedepartementet – ett resultat av den stränga statliga kontrollen av tryckeriindustrin – utnyttjats. Kontrollen av dessa källor har visat, att inget enskilt material upptar samtliga av de företag, som kunnat identifieras i tryckeriindustrin. Anmälningarna till justitiedepartementet är det avgjort mest informativa materialet.[17] Det har dock kunnat pavisas,

att en del av dem som begärde tillstånd att anlägga tryckeri aldrig satte sina planer i verket. Adresskalendern är åtminstone i periodens början av betydligt sämre kvalité och det förekommer till och med att en del av de relativt få tryckerier som upptas här aldrig drev egen tryckerirörelse. Aktiebolagsregistret omfattar naturligtvis en mindre del av företagen men är ändå en ovärderlig hjälp vid bestämningen av ägandeförhållandena. De samtida fackTidskrifterna, slutligen, erbjuder ytterligare en möjlighet att få grepp om förändringarna i en industri de kontinuerligt följde och rapporterade om.[18]

Naturligtvis utgör utnyttjandet av dessa olika material ingen garanti för att samtliga företag i tryckeriindustrin i Stockholm kunnat identifieras. Men samtidigt bör det framhållas, att resultatet av den företagna kartläggningen är jämförelsevis konsistent. För de allra flesta företag har ett startår och en försäljning eller nedläggning kunnat beläggas i materialet. För det fåtal mindre företag där detta inte varit möjligt har ägarens personliga mantalsuppgifter följts fem år före och efter den period företaget förekommer i de nämnda källorna eller mantalsuppgifterna. Det har därvid kunnat fastställas, att personen ifråga, oftast på grund av avflyttning, försäljning av tryckeriet till annan ort eller övergång till annan verksamhet, inte längre bedrev någon tryckerirörelse i Stockholm. På detta sätt har det varit möjligt att bestämma verksamhetsåren för varje företag, som vid något tillfälle redovisas i någon av källorna. Det schema över industrins ägandeförhållande, som växt fram ur detta kartläggningsarbete, uppvisar inga inkonsistenser.[19]

Den andra förutsättningen är, att mantalsuppgifterna ger en tillförlitlig bild av tryckeriindustrins utveckling. Kritik har riktats mot denna källa för att den saknar uppgifter om hos företagen icke-mantalsskrivna arbetare och lärlingar. Mantalsuppgifterna innehåller namnuppgifter på de anställda med möjligheter att identifiera könsfördelningen och i de flesta fall yrkesangivelser och de anställdas adress och födelsedatum – vid folkräkningsår uppges vanligtvis även födelseort.[20] Den genomgripande utvärdering, som gjorts av denna källa, talar på ett otvetydigt sätt om att kritiken åtminstone för Stockholms del saknar reell grund. Det står tvärtom klart, att mantalsuppgifterna innehåller mer omfattande och detaljerad information än primärmaterialet till såväl hantverks- som industristatistiken. Några inkonsistenser i redovisningen har inte kunnat påvisas. Däremot har det framkommit, att mantalsuppgifterna till skillnad mot den officiella statistiken oftast ger en detaljerad information till och med om den totala arbetskraften inom industrin.

För att ytterligare framhålla mantalsuppgifternas odiskutabla värde skall redan här resultatet av en jämförelse av dem och primärmaterialet till hantverks- och industristatistiken presenteras. En sådan jämförelse ger

för det första vid handen, att *den kvinnliga arbetskraften är starkt underrepresenterad i hantverksförteckningarna* och därmed även i den tryckta statistiken under perioden; detta som en följd av att i de fall, där företagens uppgifter om de enskilda arbetarna enbart ger initialer och inte hela förnamn, har samtliga arbetare räknats som manlig arbetskraft. Men därtill är det inte ovanligt, att även i de fall den kvinnliga arbetskraften utan svårigheter kan identifieras i mantalsuppgifterna, räknas hela arbetsstyrkan som manlig arbetskraft. För det andra visar denna jämförelse att *hantverksstatistiken men även industristatistiken före 1913 genom att utesluta "tjänstemännen" (bland annat kontors- och redaktionspersonalen) inte ger uppgifter om den totala arbetskraften i industrin.* Slutligen har det bekräftats, att *hantverksförteckningarna inte kan användas för att kartlägga bolagsbildningen eller andra förändringar i ägandeförhållandena.*

Vi kan således konstatera, att det föreligger material som tillater en kartläggning av ägandeförhållandena och att mantalsuppgifterna utan tvekan äger en för den källkritiska undersökningen acceptabel tillförlitlighet. Mot den bakgrunden skulle det naturligtvis vara bättre att helt avstå från att använda den officiella statistikens uppgifter och enbart låta mantalsuppgifterna ligga till grund för den statistiska utvärderingen och för konstruktionen av det egna statistiska underlaget. Det står emellertid samtidigt klart, att detta skulle vara en utomordentligt arbets- och tidskrävande uppgift. Alternativet är då att begränsa såväl utvärderingen som konstruktionen på ett sådant sätt, att det trots allt blir möjligt att i viss utsträckning utnyttja den officiella statistikens uppgifter. Den följande undersökningen kommer därför att koncentrera intresset till förändringar i antalet företag, fördelade på olika storlekskategorier, och i antalet sysselsatta inom den omedelbara produktionen. På detta sätt neutraliseras effekterna av statistikens missvisande bild av den totala arbetskraften, av den kvinnliga arbetskraften och av bolagsbildningen. För att studera den totala arbetskraftens respektive den kvinnliga arbetskraftens utveckling och yrkes- och företagsstrukturens förändringar kommer i nästa kapitel mantalsuppgifterna, excerperade för vart femte år, att utnyttjas som huvudsaklig källa.

På detta sätt blir det här möjligt att i viss utsträckning använda det tillgängliga statistiska materialet just därför att det med mantalsuppgifternas hjälp kunnat bestämmas vilka av de redovisade företagen, som bedrev verksamhet och vilken arbetskraft det var, som redovisades. Det bör tilläggas, att det senare kontrollerats genom såväl omfattande stickprov som en genomgång av redovisningen av industrins samtliga företag vart femte år. Det är därför föga sannolikt, att detta begränsade utnyttjande av den givna statistiken pa nagot sätt skulle förrycka resultatet av den likaledes begränsade källkritiska undersökningen.

Tryckeriindustrin i hantverksstatistiken

Som nämnts i det tidigare överfördes tryckeriindustrin till industristatistiken 1896. Den här aktuella undersökningsperioden kan därför delas in i två olika faser, dels en där redovisningen återfinns i hantverksstatistiken, dels en där uppgifter om industrin ges i såväl hantverks- som industristatistiken. Vi ska i det följande ta fasta på detta och inledningsvis koncentrera intresset till hantverksfasen, åren 1855–1895. Först diskuteras relationen mellan den tryckta statistiken och primärmaterialet. Därefter följer en närmare analys av hantverksförteckningarnas brister och över tiden förändrade kvalité. Slutligen kommenteras resultatet i relation till den egna konstruktionen av ett statistiskt underlag.

Tryckt statistik och primärmaterial

Som diskuterats ovan existerar under perioden 1855–1895 en enhetlig primärmaterialserie, hantverksförteckningarna, vilken låg till grund för tre olika tryckta källor, Öä:s femårsberättelser (1855–1860, 1865, 1870, 1875), Kommerskollegiums fabriksstatistik (1873) och BSKF (1873–1895). Relationen mellan de två förstnämnda och hantverksförteckningarna låter sig utan större svårigheter förklaras. De differenser i redovisningen av antalet anställda, som förekommer, har sin grund i direkta felsummeringar: 1856 har 3 arbetare fallit bort i summeringen, 1858 har 10 tillkommit. Skillnaderna i antalet företag, 1873 saknas 3 i fabriksstatistiken, 1875 8 i ÖäFb, förklaras av det tidigare omtalade problemet, att de i primärmaterialet redovisade bolagen inte upptas som idkare i den tryckta statistiken.

Detta problem återfinns också i BSKF:s redovisning. Men denna källa uppvisar dessutom, under 8 av de 23 år den löper parallellt med hantverksförteckningarna, mer svårtolkade avvikelser. Dessa avslöjar, att bearbetningen av primärmaterialet tagit formen inte bara av strykningar utan även av kompletteringar. Jag har därför i Öä:s arkiv sökt efter material, som kan kasta ljus över dessa avvikelser. I kamrerareexpeditionen finns en serie under rubriken "Förteckning över hantverkare och dess betjäning". I denna kan en bearbetning som, att döma av den här företagna utvärderingen, i de flesta fall verkligen innebar en förbättring av primärmaterialets uppgifter identifieras. Samtidigt måste det dock konstateras, att endast ett fåtal av dessa förbättringar slår igenom i den tryckta statistiken och att detta därför inte kan förklara differenserna. Däremot kan avvikelsernas bakgrund spåras i direkta anteckningar och strykningar i hantverksförteckningarna. En kontroll av dessa bearbetningar av primär-

materialet avslöjar dock, att de saknar grund i de kompletterande källor som här undersökts.

Undersökningen av relationerna mellan de tryckta källorna och primärmaterialet bekräftar följaktligen det tidigare påtalade problemet, att den förra serien är av sämre kvalité än den senare. Det är med andra ord inte bara så, att den tryckta statistiken reproducerar eventuella felaktigheter i hantverksförteckningarna. Bearbetningen av de senare tillför dessutom snarast det tryckta materialet nya brister.

Hantverksförteckningarna

Det har i tidigare utvärderingar hävdats, att hantverksförteckningarna rymmer såväl luckor i redovisningen och därför bör kompletteras, som dubbelräkningar, vilket bör föranleda strykningar i materialet. Innan vi mer direkt kommer in på dessa problem skall dock den i tidigare utvärderingar omdiskuterade kategorin *företag utan anställda* närmare granskas.

Allra först maste emellertid det sätt på vilket statistikens brister kvantifierats och redovisas i det följande kort kommenteras. Jag har under större delen av undersökningen valt att summera och ge totala uppgifter om de olika bristerna under respektive period. Att hantverksförteckningarna som det skall visa sig omfattar 222 idkare utan anställda innebär följaktligen inte, att industrin under något bestämt ar rymde det antalet företag av den kategorin. Istället utgör det ett matt pa vad som skulle kunna kallas företagsår – en summering av samtliga företag utan anställda, som redovisas under periodens samtliga år. Och på liknande sätt kommer brister i redovisningen av antalet företag och anställda att uttryckas. Att följden blivit att ett och samma företag kan dölja sig bakom ett flertal företagsår utgör inget problem i det här sammanhanget. Vid sidan av detta redovisningssätt görs också ett försök att bestämma bristernas fördelning under såväl hantverks- som industrifasen.

Hantverksförteckningarna under den här aktuella fyrtioårsperioden omfattar alltså 222 idkare utan anställda. Undersökningen visar, att av dessa utgörs nära hälften, eller närmare bestämt 107, av före detta eller i några fall blivande idkare, 56 av delägare i enkla bolag och 59 av ägare av ett fungerande tryckeri. Av de sistnämnda driver 32 sitt företag utan anställda, medan de resterande 27 redovisar ett sammanlagt arbetarantal av 378. En närmare kontroll av de 56 delägarna avslöjar, att 7 av dessa är delägare i företag, som saknas i statistiken. Enligt mantalsuppgifterna uppgår under perioden antalet anställda i dessa företag till 179. Bakom dessa 222 företag utan anställda döljer sig följaktligen 66 verksamma

företag, av vilka 32 utgörs av "självförsörjande hantverkare" och av vilka de resterande 34 under perioden har sammanlagt 557 anställda.

Redan denna inledande analys avslöjar, att det statistiska materialet uppvisar patagliga luckor i sin redovisning. En fortsatt kontroll med hjälp av de tidigare bestämda ägandeförhallandena och mantalsuppgifterna visar, att materialet rymmer än mer betydande brister i det avseendet. Den ger nämligen besked om att ytterligare 131 företag, varav 19 utgör idkare utan anställda, med ett sammanlagt arbetarantal av 5 607 saknar uppgifter i hantverksförteckningarna. Totalt bör därför dessa under den undersökta fyrtioarsperioden kompletteras med 131 företag och 6 164 anställda, medan 156 av de företag som redovisas utan anställda bör strykas.

Den utvidgade kontrollen har emellertid visat, att det finns grund för ytterligare strykningar i förteckningarna. Undersökningen har nämligen avslöjat en rad olika former av dubbelräkningar. För det första innehåller statistiken 11 fall, där tva delägare redovisar samma arbetare: det sammanlagda arbetarantalet uppgar här till 43. Att det verkligen är fråga om dubbelräkningar har kontrollerats genom en jämförelse av namnuppgifterna pa de anställda. För det andra har i 10 fall byte av ägare medfört dubbelräkningar. I dessa fall redovisas bade den gamle och den nye ägaren i statistiken: denna felkälla omfattar 83 arbetare. För det tredje upptas i 19 fall ett nedlagt eller till annan ort salt tryckeri i statistiken: denna felkälla omfattar 205 arbetare. Ett specialfall utgör här Familjejournalen, som efter att ha avyttrat sitt tryckeri redovisar sin redaktionspersonal. För det fjärde avslöjar en kontroll av hantverksförteckningarna för andra branscher att 1 företag, som redovisas som litografisk anstalt, under fem ar även upptas som tryckeri: det berörda antalet arbetare uppgår här till 65. Ett speciellt problem utgor Riksbankens sedeltryckeri. Under den aktuella fyrtioarsperioden uppträder det sex år som tryckeri med sammanlagt 157 arbetare, medan det de övriga aren räknas som litografisk anstalt. Jag har därför valt att konsekvent utesluta det ur tryckeriindustrins statistik (se även nedan). Summeras uppgifterna för dessa olika former av dubbelräkningar erhalles 51 företag och 553 arbetare, vilka följaktligen bör strykas ur det statistiska materialet.

Skulle hantverksförteckningarnas brister, vilka också återkommer i den tryckta statistiken, sammanfattas i ett rent kvantitativt matt, kan vi konstatera, att uppgifterna under perioden 1855 1895 bör kompletteras med 131 företag och 6 164 anställda samtidigt som 207 företag och 553 anställda skall strykas ur materialet. Detta kan ocksa uttryckas så, att nettoförändringen av det statistiska materialet blir en sänkning av antalet företag med 10 och en ökning av antalet anställda med 5 611, samtidigt som 66 av de 222 idkarna utan anställd redovisas. Innan felkällornas fördelning och relativa betydelse under perioden granskas, skall

detta resultat diskuteras i relation till tidigare utvärderingar.

Det kan utan överdrift påstås, att den företagna undersökningen å ena sidan bekräftat, å andra sidan även kunnat påvisa nödvändiga modifieringar av tidigare kritiska kommentarer till hantverksstatistiken. Det har nämligen kunnat beläggas, vilket också antagits i tidigare utvärderingar, att antalet sysselsatta på grund av luckor i redovisningen underskattats, att dubbelräkningar av gamla och nya ägare förekommer, att bakom kategorin företag utan anställda i första hand döljer sig före detta idkare och delägare i bolag. Däremot har det inte tidigare antagits eller kunnat visas, att antalet företag generellt sett är överskattat, att de "självförsörjande hantverkarna" inte saknas men väl är underskattade och delvis verkligen ryms inom kategorin företag utan anställda. Det har inte heller tidigare påvisats, att dubbelräkningarna inte bara gäller gamla och nya ägare utan även flera delägare som redovisar samma anställda, nedlagda eller sålda företag samt företag som redovisas i flera branscher. En avgörande slutsats av undersökningen är därför, att det statistiska materialets brister uppvisar en så komplicerad bild, att några enkla lösningar inte låter sig presenteras. Det ställer sig exempelvis omöjligt att stryka kategorin företag utan anställda utan att därigenom skapa ett nytt problem. Men blir då hantverksförteckningarna bättre över tiden och vilken relativ betydelse har de påtalade bristerna?

För att precisera felkällornas fördelning över tiden har undersökningsperioden indelats i fyra tioårsintervaller (den första omfattar 11 år). En kontroll av de företag, som av olika anledningar bör strykas ur materialet, ger inte något entydigt resultat men pekar snarast mot, att hantverksförteckningarna är av bättre kvalité mot periodens slut. Desto klarare tendens uppvisar då den kvantitativt sett mest allvarliga felkällan, nämligen fördelningen av de företag som saknar uppgifter i det statistiska materialet. Redan av de absoluta talen framgår det, att hantverksförteckningarna ger en alltmer missvisande bild av tryckeriindustrins utveckling. Uttryckt i relativa termer blir bilden än mer entydig. 93 procent av de anställda som bör kompletteras hänför sig till andra hälften av undersökningsperioden och hela 67 procent enbart till det sista intervallet, 1886–1895. Uppgifterna om kompletterade företag talar ett nästan identiskt språk.[21]

För att ytterligare understryka denna felkällas växande betydelse har ett annat relativt mått räknats fram genom en beräkning av de kompletterade uppgifternas procentuella andel av de totala uppgifterna i det konstruerade statistiska underlaget. Resultatet framgår av följande tabell.

Tabell 1. De kompletterade uppgifternas procentuella andel av den konstruerade statistikens totala uppgifter

År	Företag	Anställda
1855–65	2,90	1,19
1866–75	5,39	0,05
1876–85	9,58	12,99
1886–95	27,16	28,71

De kompletterade uppgifternas ökande andel för såväl företag som anställda fran det första intervallets ca 2 procent till det sistas nära 30 procent vittnar pa ett askadligt sätt om statistikens mot periodens slut allt sämre kvalité. Om vi återigen söker ett absolut uttryck för detta, visar det sig, att hantverksförteckningarnas och därmed även den tryckta statistikens redovisade uppgifter om antalet anställda under några av 1890-talets första ar näranog bör fördubblas. När förteckningarna 1890 uppger arbetskraftens antal till 797, uppgår den konstruerade statistikens alternativ till 1 433. Och när de förra under de följande aren pendlar kring 1 000-talet, beskriver den senare väl en liknande pendelrörelse men då kring 1 500-strecket. Mot den bakgrunden kan det utan större svårigheter hävdas, att starka invändningar kan resas inte bara mot ett okritiskt utnyttjande av hantverksstatistiken utan även mot försök att stanna vid begränsade korrigeringar av det statistiska primärmaterialet.

Primärmaterialet till industristatistiken 1880 1895

Det återstår att ställa frågan om hantverksstatistikens försämrade kvalité har sin förklaring i att en del av tryckeriindustrins företag under det sena 1800-talet aterfinns i primärmaterialet till industristatistiken (dock utan att upptas i den tryckta statistiken). Om så vore fallet, skulle en enkel addering av uppgifterna i de tva källorna ge en mer tillförlitlig bild av industrins utveckling. Svaret måste dock utan tvekan bli nekande. Redan de år fran år starka fluktuationerna i industristatistikens uppgifter pekar mot att dessa inte utgör ett verkligt komplement till hantverksförteckningarna. En närmare kontroll av vilka företag, som avgav uppgifter till industristatistiken, visar dessutom, att av de sammanlagt 140 företagsuppgifterna utgörs 21 av litografiska anstalter och 105 av företag, som också redovisas i hantverksförteckningarna. Endast 14, dvs 10 procent, skulle med andra ord kunna komplettera hantverksstatistiken. Jag har dock valt att inte använda dessa uppgifter, vilkas kvalité är högst varierande, utan istället utnyttjat företagens mantalsuppgifter för att därige-

nom uppnå enhetlighet i materialbearbetningen. Det avgörande i detta sammanhang är emellertid, att primärmaterialet till industristatistiken inte kan förklara eller eliminera hantverksförteckningarnas brister.

Tryckeriindustrin i industristatistiken

Den år 1896 genomförda överflyttningen av tryckeriindustrin till industristatistiken var, som redan nämnts i det tidigare, inte fullständig: även i fortsättningen kom vissa företag att redovisas i hantverksstatistiken. Uppenbarligen avgjorde företagens arbetarantal i vilken källserie de placerades, men undantagen från den regeln är påfallande många. Att det finns exempel både på att större företag under flera år fördes till hantverksstatistiken och på att företag år från år vandrade fram och tillbaka mellan de två serierna vittnar om, att gränsen mellan de två serierna var oskarp. För att erhålla en bild av industrins utveckling efter 1896 är det därför nödvändigt att utnyttja båda källserierna. Men detta har också fått vissa bestämda konsekvenser för utvärderingen. Jag har nämligen valt att koncentrera intresset till de respektive seriernas interna problem och den oklara gränsdragningen dem emellan men inte betraktat det som brister i industristatistiken i de fall utelämnade företag har kunnat återfinnas i hantverksstatistiken. Utvärderingen torde därför underskatta de problem som ställs i branscher, som enbart redovisas i industristatistiken. Bland annat talar mycket för att de mindre företagen, som här huvudsakligen redovisas i hantverksstatistiken, i sådana fall är underskattade i det statistiska materialet. För att få ett mått på detta har jag räknat fram hur stor andel av den konstruerade statistikens totala uppgifter som enbart redovisas i hantverksförteckningarna. Vad gäller antalet anställda varierar under perioden 1896–1912 andelen mellan 1 och 4 procent, medan det ifråga om antalet företag rör sig om en betydligt högre andel, mellan 15 och 25 procent. Det senare innebär, att industristatistiken under vissa år saknar uppgifter om en fjärdedel av industrins företag, medan den aldrig redovisar mer än 85 procent av dem.

Primärmaterialet till industristatistiken

Det skulle inledningsvis kunna hävdas, att industristatistikens brister, åtminstone i de fall en kompletterande hantverksstatistik finns till hands, i omfattning inte kan jämföras med den senares såsom de kartlagts ovan. Men den saknar dock inte sina egna problem. För att börja med primärmaterialet, framkommer det vid en kontroll av mantalsuppgifterna, att av

de 4 företag som i detta redovisas utan anställda 1 har 1 anställd, 1 upphörde under det aktuella aret, 1 kunde föras till hantverksstatistiken och ett år redovisas Riksbankens tryckeri utan anställda. Uppgifter om det senare finns under 13 ar, men under 9 av dessa har det strukits i Kommerskollegiums egen bearbetning. Jag har inte minst för enhetlighetens skull (se även ovan) valt att konsekvent utesluta Riksbanken ur materialet.

Konfronteras sedan primärmaterialet med branschens ägandeförhållanden, som fastställts enligt tidigare redovisade principer, framgar det, att under hela perioden uppgar antalet oredovisade företag till 32 med ett sammanlagt antal anställda av 403. Fördelningen över tiden visar, att bristerna är koncentrerade till början av perioden: efter 1908 saknas inga företag i statistiken. Slutligen omfattar perioden 41 företag med sammanlagt 677 anställda, som av olika anledningar bör strykas ur materialet. 13 av dessa gäller Riksbanken, ytterligare 2 av dem har diskuterats ovan, 11 tillhör andra branscher, 7 ar nedlagda och, vilket jag skall aterkomma till, 7 är strukna av Kommerskollegium.

Kommerskollegiums bearbetning av primarmaterialet och den tryckta statistiken

Undersökningen visar följaktligen, att även industristatistikens primärmaterial är behäftat med allvarliga brister. Fragan skall nu ställas, om dessa brister eliminerades genom Kommerskollegiums bearbetning av primärmaterialet. En kartläggning av denna bearbetning möter inte samma svarigheter som en undersökning av magistratens behandling av hantverksförteckningarna (se ovan). Den kan nämligen följas i ett i Kommerskollegiums statistiska avdelning bevarat material, "Generalsammandrag över fabriker i städer, köpingar och pa landsbygden". Detta innehåller "tabletter" för varje enskilt företag med de av Kommerskollegium ändrade uppgifterna för ägandeform, antalet arbetare, drivkraft, teknisk utrustning, osv. Eftersom tabletterna, förutom den i rubriken uttryckta geografiskt administrativa indelningen, är ordnade branschvis, är det möjligt att med deras hjälp identifiera de företag, som saknas i primärmaterialet, men som redovisas i den tryckta statistiken. Bearbetningen tog sig tva uttryck: dels fastställdes antalet företag genom kompletteringar och strykningar, dels fastställdes antalet arbetare genom ändringar i de av företagen inskickade uppgifterna.

En jämforelse av primärmaterialet och den tryckta statistiken ger besked om att det var fragan om en relativt omfattande bearbetning. Under nästan samtliga år under den här aktuella perioden uppvisar nämligen de

två källserierna differenser både vad gäller antalet företag och arbetare. Under ett år redovisas samma antal företag, likaså under ett år överstiger den tryckta statistikens uppgifter primärmaterialets med 2 företag och under de övriga femton åren är relationen mellan de tva materialen den omvända, varvid differensen pendlar mellan 1 och 6 företag. Differensen i antalet arbetare uppvisar en liknande men starkare markerad bild. Under tio år överstiger den tryckta statistikens uppgifter primärmaterialets med en största skillnad av 65 arbetare och under de sju övriga åren är förhållandet det omvända med en största skillnad av 51 arbetare. Men kan det då hävdas, att denna bearbetning på ett entydigt sätt ledde till förbättringar av primärmaterialets uppgifter?

Under hela perioden har Kommerskollegium i sin bearbetning kompletterat primärmaterialets uppgifter med 16 företag, varav endast 4 redovisas med anställda, sammanlagt 39. En närmare kontroll visar, att de 12 företagen utan anställda, som tillkommit i den tryckta statistiken, utgörs av litografiska och kemigrafiska anstalter samt bokbinderier. Även om dessa företag har tryckeriavdelningar har samtliga arbetare i statistiken förts till den bransch, där respektive företag har sin huvudsakliga verksamhet. För att undvika en dubbelräkning bör därför dessa företag inte medtas i tryckeriindustrins statistik. Detsamma gäller 2 av de övriga företagen med sammanlagt 7 anställda som också är litografiska anstalter. De återstående 2 företagen med sammanlagt 32 arbetare, som saknas i primärmaterialet bör dock ingå i statistiken: detta eliminerar en brist i primärmaterialet.

Naturligtvis kan det här invändas, att en "bransch"avgränsning som utgår från företagens huvudsakliga verksamhet inte är helt oproblematisk. Det skulle emellertid i detta sammanhang föra för långt om en för en detaljerad beskrivning av tryckeriindustrins utveckling än mer uttömmande metod tillämpats. Till detta kommer att inriktningen av den fortsatta undersökningen inte kräver eller kan motivera en sadan utvidgning av uppgiften.

Kommerskollegium har i sin bearbetning också strukit 52 företag med sammanlagt 727 anställda. Av dessa gäller 9 Riksbanken, 7 företag i andra branscher och 18 icke-fungerande företag, dvs nedlagda eller ännu ej startade. Strykningen av dessa 34 företag och deras 448 anställda är därför motiverad. De övriga strykningarna av 18 företag med sammanlagt 279 anställda är dock mer svarmotiverade. En närmare kontroll av dessa företag med hjälp av anmälningarna till justitiedepartementet och mantalsuppgifterna visar nämligen, att de var fungerande tryckerier.[22] Med hjälp av Kommerskollegiums egen statistik kan det vidare konstateras, att de under sina övriga verksamhetsår redovisas i tryckeriindustrins statistik. Ett accepterande av dessa strykningar skulle därför medföra en försäm-

ring av materialets tillförlitlighet. Detta innebär, att *Kommerskollegiums bearbetning inte utgör någon garanti för en ökad tillförlitlighet utan i vissa fall tvärtom leder till uppkomsten av nya brister i materialet.* Godtyckligheten i den statistiska bearbetningen kan konkretiseras med följande exempel. År 1908 införs ett bokbinderi, som inte förekommer i primärmaterialet detta år, i den tryckta statistiken, men tre år senare, när samma binderi redovisas i primärmaterialet, stryks det i den tryckta statistiken.

För att uppnå enhetlighet i redovisningen har jag dock, efter en kontroll av mantalsuppgifterna, valt att acceptera de ändringar, som vidtagits i fastställandet av antalet arbetare i de enskilda företagen. Det har påpekats, att ett företag med olika verksamhetsgrenar riskerar att dubbelredovisas i statistiken (se även ovan) genom att det förs till flera branscher. Jag har antagit, men inte *slutgiltigt* kunnat belägga, att kollegiets bearbetning syftat till att eliminera denna felkälla. För tryckeriindustrin har detta inneburit, att 692 arbetare tillkommit under perioden och 102 strukits: nettoförändringen uppgår följaktligen till en ökning av antalet arbetare med 590.

Hantverksstatistiken

Det återstår att fullfölja undersökningen av hantverksstatistiken. Uttryckt i kvantitativa termer förekommer under perioden 1896–1912 en dubbelräkning av 114 företag och 515 arbetare. 43 företag redovisas i såväl hantverks- som industristatistiken, 49 tillhör andra branscher, 21 företag har upphört med eller ännu inte börjat sin verksamhet och 1 enkelt bolag redovisar båda delägarna. Vad gäller luckor i redovisningen saknas för 56 företag uppgifter under vissa år medan 125 företag helt utelämnats i statistiken. Den första kategorins sammanlagda arbetarantal uppgår till 64 och den andras 314. Hantverksförteckningarna bör följaktligen under denna period kompletteras med 181 företag och 378 anställda. Det finns också under denna period en klar tendens till en försämring av redovisningen av de mindre företagen. Exempelvis har 81 företag utan anställda kunnat identifieras i de kompletterande källorna men endast 35 av dem upptas i hantverksförteckningarna.

Relationen mellan primärmaterialet och den tryckta statistiken uppvisar samma problem som tidigare, om än inte i samma utsträckning. Undantaget utgör här åren 1896–1900, då differensen är mer påtagligt markerad. En genomgång av hantverksförteckningarna för andra branscher avslöjar, att den tryckta statistikens uppgifter under dessa år utgör en summering av antalet tryckerier och litografiska anstalter, trots att de

senare även under dessa är särredovisas i primärmaterialet. För att uppnå enhetlighet i redovisningen under hela undersökningsperioden har jag dock valt att konsekvent utesluta de litografiska anstalterna ur materialet.

Hantverks- och industristatistiken

Det hävdades tidigare, att en kartläggning av tryckeriindustrins utveckling efter 1896 kräver ett utnyttjande av såväl hantverks- som industristatistiken. Av den genomförda undersökningen har det emellertid framgått, att en enkel summering av de två källserierna inte erbjuder någon acceptabel lösning i sammanhanget. Förutom de interna bristerna i respektive källserie tillkommer den problematiska relationen dem emellan med de omfattande dubbelräkningarna. Ett kvantitativt mått på statistikens totala brister under denna senare period kan presenteras i en tabell.

Tabell 2. Totala brister i det statistiska primärmaterialet 1896–1912 – kompletteringar och strykningar

	Kompletteringar		Strykningar	
	Företag	Arbetare	Företag	Arbetare
Hantverksförteckningar	181	378	114	515
Primärmaterial till industristatistiken	33	404	41	677
Summa	214	782	155	1 192

Detta resultat avviker från den tidigare periodens överskattning av antalet företag och underskattning av antalet anställda. Det finns vissa generella drag under de två perioderna, som delvis kan förklara detta. Under den tidigare perioden drabbades företag av alla storlekskategorier av den bristfälliga redovisningen, samtidigt som det stora antalet företag utan anställda, som huvudsakligen utgjordes av före detta idkare, i statistiken uppvägde dessa brister i fråga om antalet företag men inte vad gällde arbetarantalet. Under den senare perioden slår de olika formerna av dubbelräkningar, främst då mellan de två serierna, starkare igenom, samtidigt som underskattningen av de mindre företagen antar allt större proportioner.

Skall statistikens brister under perioden efter 1896 uttryckas i kvantitativa termer framträder såväl paralleller med som avvikelser från förhållandena under den tidigare perioden. *För det första* står det klart, att samtliga de i industrin identifierade företagen inte finns redovisade i någon enskild källa. *För det andra* ger en genomgång av aktiebolagsregistret och de

övriga icke-statistiska källorna vid handen att industrins bolagsbildning och ägandeförhallandena i övrigt inte heller efter 1896 låter sig bestämmas enbart av det statistiska materialet. *För det tredje* är under denna period såväl hantverks- som industristatistiken behäftad med allvarliga brister i form av luckor i redovisningen, dubbelräkningar och underskattning av företag utan anställda. Förutom dessa med den tidigare perioden gemensamma brister uppvisar den senare perioden en markerad ökning i underskattningen av de mindre företagen och i dubbelräkningarna. Därtill kommer att den tryckta statistiken genom Kommerskollegiums bearbetning endast reproducerar en del av primärmaterialets brister, men samtidigt skapar nya problem.

Tryckeriindustrins utveckling 1855–1912

Det kan efter denna detaljerade genomgång vara på sin plats att ge en mer samlad bild av såväl resultatet av den statistiska utvärderingen som av tryckeriindustrins utveckling. Därför skall skillnaderna mellan det statistiska primärmaterialets och det konstruerade materialets redovisning av denna utveckling under perioden 1855–1912 belysas i några diagram.

Diagram 1. Antalet företag i Stockholms tryckeriindustri 1855–1912

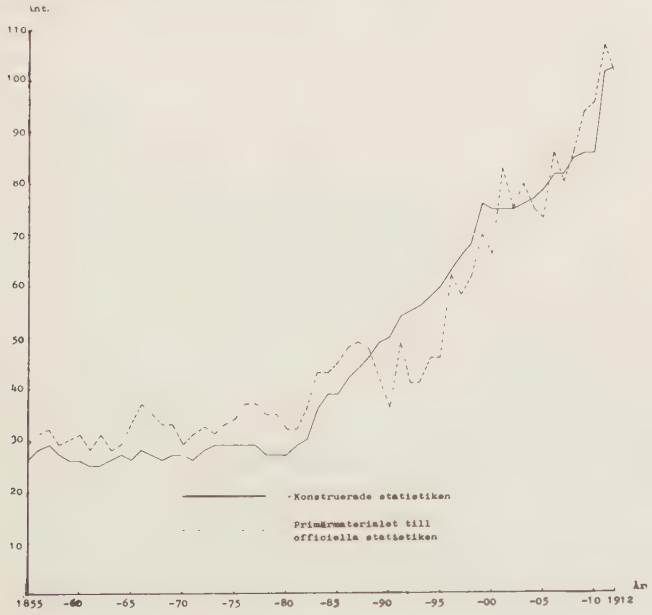

Det mest iögonfallande i dessa diagram är naturligtvis hantverksförteckningarnas alltmer markerade underskattning av antalet anställda under åren 1880–1895. Med undantag för detta kan det dock hävdas, att sysselsättningens förändringar relativt väl återspeglas i det statistiska primärmaterialet. Redovisningen av antalet företag är dock mer problematisk. Den i början av perioden klara överskattningen förbyts mot 1880-talets slut i en mer pataglig underskattning, som mot sekelskiftet övergår i en närapa år fran ar starkt fluktuerande redovisning. Den naturliga följden av de över tiden varierande bristerna i redovisningen av antalet anställda respektive antalet företag står att finna i en uppenbart missvisande bild av förändringarna i antalet anställda per företag.

Diagram 2. Antalet anställda i Stockholms tryckeriindustri 1855–1912

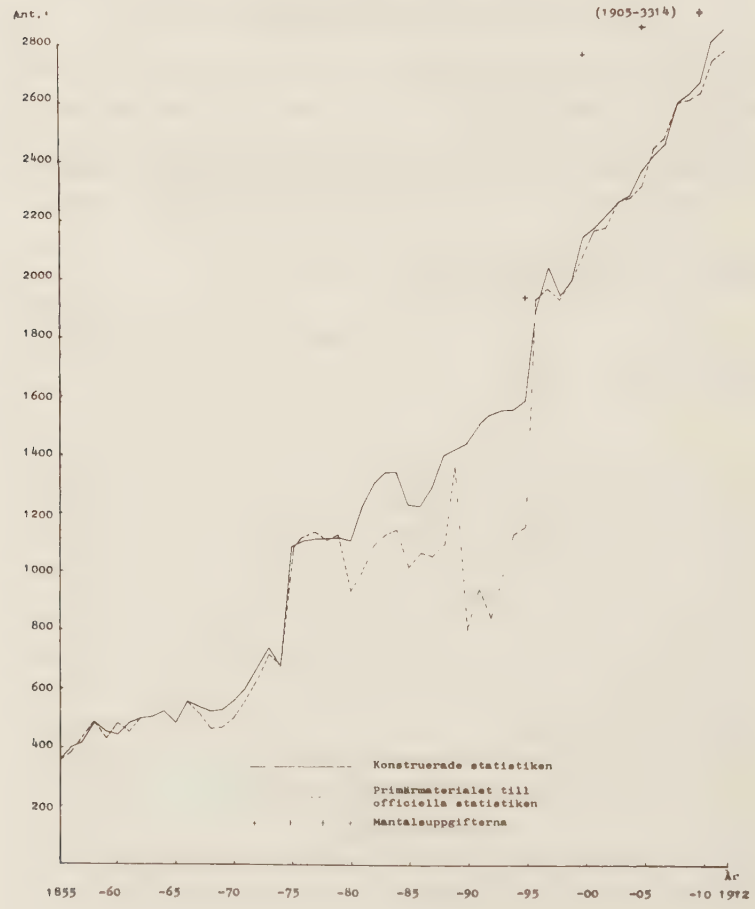

Det finns dock anledning att rikta uppmärksamheten mot ett annat i diagrammen framträdande drag. Det star ju klart, att de periodvis kraftiga fluktuationerna i primärmaterialets redovisning av såväl antalet anställda som antalet företag saknar sin motsvarighet i det konstruerade materialet. Utmärkande för det senare är snarare en pafallande konsistens i redovisningen. Resultatet av tidigare undersökningar utesluter därtill att primärmaterialets arliga svängningar skulle kunna vara av konjunkturell natur. Det vore därför inte alltför djärvt att ta detta till intäkt för att det konstruerade materialets uppgifter äger en helt annan tillförlitlighet än primärmaterialets.

Diagram 3. Antalet anstallda per foretag i Stockholms tryckeriindustri 1855 -1912

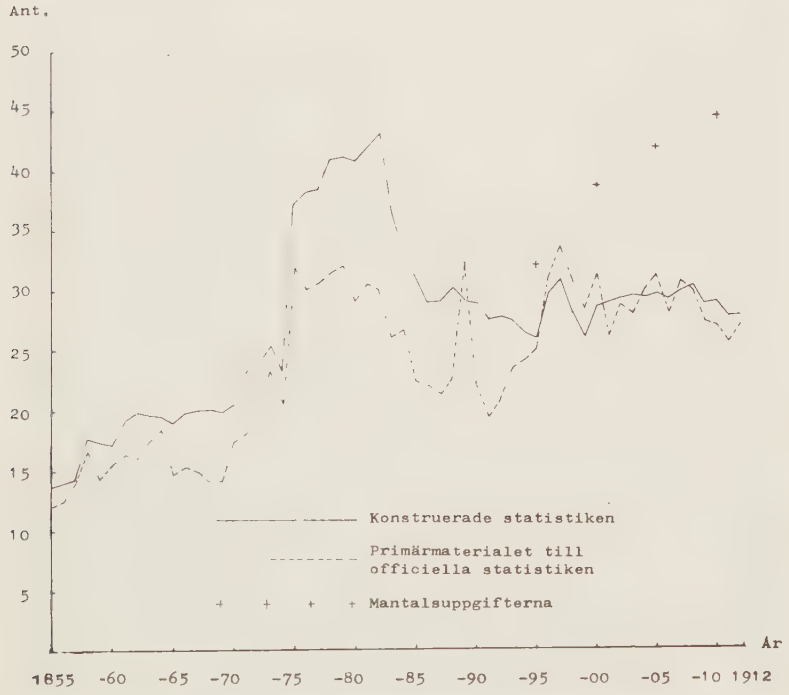

Det aterstar att kort kommentera ett problem, som i det tidigare endast behandlats i förbigående. Det påtalades inledningsvis, att varken hantverks- eller, före 1913, industristatistiken ger uppgifter om den totala arbetskraften: redovisningen omfattar den i den direkta produktionen sysselsatta arbetskraften men inte kontors- och redaktionspersonalen. För att få ett mått på den totala arbetskraften har därför samtliga företags mantalsuppgifter excerperats för vart femte år. Resultatet kan avläsas i två av dia-

grammen och i ett appendix som redovisar det siffermässiga underlaget för samtliga diagram.

En närmare analys visar, att de under åren fram till 1895 marginella skillnaderna mellan uppgifterna om den totala arbetskraften och det konstruerade materialets uppgifter verkligen förklaras av, att kontors- och redaktionspersonalen utelämnats i det senare. Däremot står det klart, att denna förklaring endast till viss del kan göra reda för den under senare delen av perioden alltmer markerade differensen. För att kasta ljus över detta problem har anvisningarna på de blanketter som företagen ifyllde och som utgör primärmaterialet till industristatistiken kontrollerats. Av dessa framgår – och detta stöder det tidigare förda resonemanget – att företagen först 1913 uppmanas att redovisa "förvaltningspersonal" och året därpå även redaktionspersonal. Men i anvisningarna för 1899 och framåt sägs dessutom, att arbetarna i tryckeri-, litografiska och kemigrafiska, bokbinderi-, samt kliché- och stilgjuteriavdelningarna skall redovisas. På blanketterna återfinns också två kolumner, där den ena skall redovisa arbetskraften i företagets tryckeriavdelning och den andra den totala arbetskraften. Det kan nu konstateras, att *Kommerskollegium i sin bearbetning av primärmaterialet med få undantag enbart sammanräknade arbetskraften i företagens tryckeriavdelningar.* Det var följaktligen i industristatistiken före 1913 inte bara kontors- och redaktionspersonalen utan även de anställda i dessa övriga avdelningar som utelämnades. Det kan tilläggas att jag i konstruktionen av det alternativa statistiska materialet följt denna princip, som också motiveras av den fortsatta undersökningens syfte. Frågan om den totala arbetskraften och dess förändringar skall, som påtalats i det tidigare, med mantalsuppgifternas hjälp tas upp i det följande kapitlet.[23]

Men vilken utveckling beskriver då Stockholms tryckeriindustri enligt detta alternativa material? Som redan framgått av diagrammen kan det generellt sett hävdas att den, mätt i antalet anställda i tryckeriavdelningarna, inte i någon avgörande utsträckning avviker från den allmänna industriella utvecklingen i Sverige under andra hälften av 1800-talet och 1900-talets första decennier. Efter en relativt svag ökning av sysselsättningen under 1860-talet följer en första stark expansionsfas under första hälften av 1870-talet och efter det följande decenniets relativt stabila tillväxt infaller en andra expansionsfas under mitten av 1890-talet. Antalet företag däremot var relativt konstant fram till det tidiga 1880-talet, för att därefter med undantag för 1900-talets första halvdecennium starkt expandera under hela den senare delen av perioden. Förändringen i antalet anställda per företag beskriver en direkt motsatt utveckling: en mer eller mindre permanent ökning fram till det tidiga 1880-talet följd av en successiv tillbakagång. Det är denna tryckeriindustrins utveckling som när-

mare skall analyseras i det följande kapitlet. Då finns det också anledning att rikta intresset mot den annorlunda utvecklingsbild, som förändringarna i den totala arbetskraften beskriver.

Några principiella slutsatser av den statistiska utvärderingen

Efter denna ingående och detaljerade redogörelse återstår det att peka ut och diskutera några generella slutsatser av den statistiska utvärderingen och försöket att konstruera ett alternativt statistiskt underlag.

Det kan *för det första* konstateras, att den genomförda undersökningen närmare kunnat bestämma och även gett ett kvantitativt mått på det statistiska materialets olika typer av brister. Det har därvid inte bara visats, att luckor i redovisningen, dubbelräkningar och andra brister är utmärkande för den aktuella periodens officiella statistik. Därtill har det fastslagits, att det samlade resultatet av dessa brister under vissa år står att avläsa i en underskattning av sådan omfattning, att mer än en tredjedel av de i tryckeriindustrin sysselsatta inte finns redovisade i primär- och sekundärmaterialet. Detta har i sin tur gjort det möjligt att ta ställning till den tidigare forskningens olika förslag till korrigeringar för att öka materialets tillförlitlighet. Ljus har bland annat kunnat kastas över de motsattta uppfattningarna om det statistiska materialets behandling av kategorin företag utan anställda, samtidigt som påståenden om begränsningar i mantalsuppgifternas redovisning tillbakavisats. Som generell slutsats på detta område kan det hävdas, att det statistiska materialets brister uppvisar ett så komplicerat mönster, att några enkla lösningar för att öka dess tillförlitlighet svårligen låter sig presenteras.

Undersökningen har dock *för det andra* gett besked om vissa grundläggande principer bakom den statistiska redovisningen. Utifrån detta kan den generella slutsatsen dras, att varken ägandeförhållandenas, den kvinnliga arbetskraftens eller den totala arbetskraftens utveckling later sig beskrivas med hjälp av detta material. För att komma till rätta med dessa inskränkningar i den officiella statistiken kan och måste kompletterande källor, och då inte minst mantalsuppgifterna, utnyttjas.

För det tredje kan det generellt hävdas, att starka argument talar för att resultatet av tidigare analyser av det industriella genombrottet, som alltför okritiskt utnyttjat det statistiska materialet, bör modifieras. Undersökningen har ju bland annat gett vid handen, att 1880-talet för tryckeriindustrin trots allt var ett relativt expansivt decennium. En liknande slutsats med generell räckvidd för Stockholms industri har Uno Gustafson dragit utifrån sin jämförelse av industristatistiken och folkräkningarna.[24]

För det fjärde har undersökningen visat, hur ett alternativt statistiskt material kan arbetas fram. Detta arbete har styrts av den enkla principen att med hjälp av kompletterande material, där inte minst de så kallade anmälningarna till justitiedepartementet och mantalsuppgifterna varit av avgörande betydelse, fastställa ägandeförhållandena och sysselsättningens omfattning. Metodens generella giltighet kan dock ifrågasättas. Det är ju ett faktum, att dessa anmälningar var ett resultat av den hårda statliga kontrollen av just tryckeriindustrin och därför saknar sina direkta motsvarigheter inom andra industrier. En genomgång av Överståthållarämbetets arkiv har emellertid visat, att magistraten i Stockholm under perioden hade ett företagsregister som enligt min bedömning väl skulle kunna utnyttjas tillsammans med övriga icke-statistiska källor vid utarbetandet av ett alternativt statistiskt material.[25] Mer problematiskt tycks det då vara, som Anita Göransson visat, att mantalsuppgifterna för den aktuella perioden numera inte finns bevarade för hela landet.[26] Men redan det att de kunnat återfinnas för de större städerna ger löfte om att en stor del av industrin kan utforskas på detta sätt. Inte heller kan det helt uteslutas, att Göranssons bedömning i framtiden skall visa sig ha varit för pessimistisk. För detta talar, att jag i föreliggande undersökning använt mig av mantalsuppgifter i Stockholms stadsarkiv, som enligt Göransson skulle ha gått förlorade. Men även om det kan påvisas, att den här presenterade metoden inte kan tillämpas vid en detaljerad beskrivning av hela landets industri under hela den aktuella perioden, finns det ingen grund för att avvisa den som speciellt anpassad eller uteslutande fruktbar för tryckeriindustrin.

För det femte vill jag som sammanfattande generell slutsats argumentera för vad som skulle kunna kallas ett relativiserat förhållningssätt till det officiella statistiska materialet. Det vore naturligtvis absurt att driva kravet, att den här presenterade metoden av den historiska forskningen bör utnyttjas i alla former av undersökningar av den industriella utvecklingen under perioden. Inte minst mer övergripande frågeställningar måste även i fortsättningen kunna inskränkas till makronivån. Lika oacceptabelt är det dock, om sådana undersökningar inte utnyttjar den information intensivstudier av statistikens problem och brister ger för att specificera sina frågeställningar och för att bedöma värdet av sina resultat. Formulerat i mer positiva termer är det naturligtvis så, att det konkreta historiska problemet ytterst måste avgöra hur djuplodande den statistiska utvärderingen skall vara. Omvänt kräver en mindre genomgripande kontroll av det statistiska materialet, att även den historiska analysens konkretitionsnivå reduceras. Det kan finnas anledning att avslutningsvis och ur ett annat perspektiv ytterligare diskutera detta problem.

Fragan är nämligen, om det inte mot bakgrund av den här företagna statistiska utvärderingen skulle vara möjligt att åtminstone beröra ett mer principiellt problem. Barry Hindess har i en studie av sociologiens sätt att utnyttja den officiella statistiken sökt se det givna statistiska materialet som en historisk produkt, vilken rymmer såväl tekniska som begreppsliga problem. Till de förra hänförs direkta brister i själva redovisningen, medan de senare reserveras för frågor om de kategorier, som samtiden utnyttjade i sin organisering och strukturering av de statistiska uppgifterna. Hindess hävdar, att varje utvärdering, som begränsar sig till de tekniska problemen, måste bli ofullständig. Ty även om denna typ av problem helt skulle kunna elimineras, återstår det att diskutera, vilka problem samtidens statistiska kategorier ställer den historiska forskningen inför. Hindess själv gör gällande, att det bakom dessa kategorier döljer sig en bestämd samhällsuppfattning, som det är forskningens skyldighet att ta ställning till. Ett åsidosättande av denna skyldighet skulle nämligen få till följd, att forskningen mer eller mindre direkt reproducerade den bild av den samhälleliga utvecklingen, som statistikens kategorier är ett uttryck för.[27]

Det är naturligtvis möjligt att med Hindess hjälp ytterligare skärpa kritiken av de tidigare utvärderingarna. Ty det är uppenbart, att dessa i hög grad koncentrerat intresset till och föreslagit lösningar på rent tekniska problem i det statistiska materialet. Att redovisningen rymmer luckor, över- och underskattningar har i första hand setts och behandlats som tekniska brister. Samtidigt står det klart, att även det begreppsliga problemet berörts — om än indirekt och formulerat i tekniska termer. Sålunda kan det hävdas, att Hammarströms argument för att stryka idkare utan anställda har som förutsättning, att det begreppsliga problemet med statistikens användning av en snäv hantverkskategori[28] behandlas som en teknisk fraga. Genom att hon uppfattar själva förekomsten av denna kategori i statistiken som en brist blir resultatet, att en bestämd social kategori helt enkelt definieras bort ur materialet — och därmed ur den studerade historiska utvecklingen.

Men av större vikt är kanske ändå att söka följa Hindess resonemang ytterligare ett steg. Det är nämligen då det blir möjligt att se konturer och möjliga konsekvenser av ett mer principiellt problem om relationerna mellan den historiska forskningen och dess statistiska källmaterial.

Det har framgått, att tidigare utvärderingar av olika anledningar, inte minst kravet på en rimlig arbetsinsats måst begränsa bearbetningen av det statistiska materialets tekniska problem. Men det står också klart, att statistikens begreppsliga problem väl berörts men inte explicit diskuterats,

än mindre föranlett förslag till korrigeringar. Som kommer att visas i det följande kapitlet har *i praktiken* inte heller nagra langtgående försök gjorts att formulera alternativ till statistikens kategorier. Resultatet har, skulle det kunna hävdas, blivit att industrialiseringsprocessen i denna historiska forskning fått bli liktydig med den industriella sysselsättningens expansion på den agrara sektorns bekostnad. Och inom ramen för vad det *givna* statistiska materialet tillåter skiktas de industriellt anställda endast efter ålder och kön, medan försök till alternativa sätt att bestämma arbetskraftens sammansättning inte ställs på dagordningen. Utan att till sista bokstaven ta Hindess på orden kan frågan sålunda trots allt ställas, om inte just frånvaron av en bearbetning av det begreppsliga problemet lett till att den historiska forskningen om det industriella genombrottet reproducerat samtidens statistiska kategorier och därmed dess samhällsuppfattning.

För att undvika detta skulle, principiellt uttryckt, alternativet vara, att den historiska forskningen ställer problem, som får bestämma valet av kategorier kring vilka sedan de tekniskt bearbetade statistiska uppgifterna organiseras. Detta skulle också vara en specificering av det relativiserade förhållningssättet i så mätto, att relationen mellan historiskt problem och bearbetning av statistiken inte enbart kan sägas gälla frågan om analysnivå. Det innebär därtill, att de frågeställningar det historiska problemet rymmer måste bli avgörande för på vilket sätt det statistiska materialet bearbetas – det är de förra som avgör vilka statistiska kategorier, som skall utnyttjas.

Uppläggningen av den här företagna undersökningen erbjuder ett praktiskt argument för detta resonemang. Det är ju uppenbart, att den tvingats till långtgående inskränkningar just av begreppsliga problem i det statistiska materialet såsom behandlingen av ägandeförhållandena, av den totala och den kvinnliga arbetskraften. För att kunna undersöka dessa fenomen är det nu nödvändigt att formulera egna kategorier och utnyttja ett alternativt material. Det är också först pa detta sätt som bakgrunden till det konkreta innehållet i och de sociala konsekvenserna av det industriella genombrottet kan analyseras.

3. Förändringar i klasstrukturen under den industriella revolutionen

Redogörelsen i föregående kapitel gav besked om att Stockholms tryckeriindustri beskrev en med den övriga svenska industrin i stort sett parallell utveckling under det sena 1800-talet. En mer eller mindre permanent sysselsättningsexpansion, som accentuerades under 1870- och 1890-talen, gick hand i hand med ett framför allt mot periodens slut relativt intensivt företagsgrundande.

Men den visade också – om än indirekt – att andra hälften av 1800-talet och det tidiga 1900-talet även för den sociala strukturen var en period av omfattande förändringar. Det ökade aktiebolagsbildandet och variationerna i antalet anställda per företag vittnar om att ägandeförhållanden och företagsstruktur inte förblev oförändrade. Och tryckeriavdelningens successivt minskande andel av den totala arbetskraften ger en första fingervisning om att arbetsstyrkans sammansättning varierade under perioden.

Detta kapitel syftar i första hand till att ge en närmare beskrivning av dessa förändringar av den sociala strukturen i Stockholms tryckeriindustri. A ena sidan skall ett försök göras – bland annat utifran en undersökning av förändringarna i företagsstrukturen där inte minst aktiebolagsbildningen intar en central plats – att peka ut framträdande drag i ägandeförhallandenas utveckling. A andra sidan skall förändringarna i arbetskraftens sammansättning fastställas i en relativt detaljerad undersökning.[1]

Men syftet är inte begränsat till att ge en nagorlunda systematisk bild av den sociala omstruktureringen. Redan här skall nämligen problem formuleras, vilka kommer att behandlas mer systematiskt först i de följande kapitlen. Avsikten är, att de här undersökta förhållandena då skall ses i ett vidare perspektiv och bland annat relateras till arbetsprocessens omvandling under den industriella revolutionen. I vilken utsträckning de i detta kapitel studerade förändringarna kan ses som ett omedelbart resultat av denna arbetsprocessens omvandling och vilken roll klasserna eller de sociala skikten spelade i denna omvandling kommer att bli två centrala

frågeställningar för den fortsatta framställningen.

En sådan uppläggning ställer bestämda krav på den empiriska undersökningen av förändringarna av ägandeförhållandena och arbetskraftens sammansättning. Uttryckt i mer principiella termer står det klart, att ambitionen att se dessa sociala förhållanden i ett större sammanhang maste vara vägledande för det sätt, på vilket dessa förhållanden här studeras. Den fortsatta framställningen förutsätter med andra ord, att de och det större sammanhanget ges en gemensam teoretisk bestämning. Detta innebär mer konkret, att åtminstone två grundläggande förutsättningar för den här aktuella empiriska undersökningen kan pekas ut. För det första är det nödvändigt, att de studerade klasserna eller skikten undersöks på ett sådant sätt, att de kan ges en materiell bestämning i produktionsprocessen. Lika nödvändigt är det, för det andra, att problemet ställs på ett sådant sätt att frågan kan resas om dessa klasser eller skikt genom sitt handlande påverkade just denna produktionsprocess' utveckling. Vad som ytterst krävs för uppläggningen av den empiriska undersökningen är följaktligen ett teoretiskt perspektiv, som kan uttala sig om relationen mellan tre olika samhälleliga moment: produktionsprocess, social struktur och klassers eller skikts agerande.

Den empiriska studien föregås därför här av en mer principiell diskussion och ett försök att formulera utgångspunkter som kan tillfredsställa det uppställda kravet. I ett första steg ställs fragan, i vilken utsträckning den dominerande tendensen inom den historiska forskningen om den svenska industrialiseringsprocessen kan sägas motsvara de krav, som här ställts upp. Ambitionen är naturligtvis inte att ge en heltäckande och systematisk bild av hur denna forskning behandlat den bredare problematiken om klass- och skiktningsanalyser. Syftet är snarare att undersöka, hur den studerade sociala strukturen bestämts och relaterats till ett vidare sammanhang hos några centrala företrädare för vad jag valt att kalla industrialiseringsperspektivet (se kap 1). Efter denna utvärdering följer en presentation av ett alternativt synsätt samt en argumentation för att detta erbjuder en möjlig teoretisk utgangspunkt. Mot den bakgrunden förs sedan återigen en kortare diskussion av några påfallande begränsningar i den empiriska studien. Det slas da fast, att den senare som en del av en större undersökning inte skall betraktas som en systematiskt genomförd klassanalys utan som ett försök att peka ut och diskutera centrala indikatorer på förändringar i den sociala strukturen.

Det socialhistoriska alternativet

Det tycks råda relativt stor samstämmighet om att 1960- och 1970-talen för historieskrivningen, saväl den internationella som den svenska, formade sig till en tid av omprövning och nytänkande. Även om försöken till förklaringar mångahanda pekar i olika riktningar, kan ändå en enighet spåras om vad som framför allt utmärkte denna utveckling. Den mest iögonfallande nyheten var, att historieforskningen nu på ett helt annat sätt än tidigare orienterade sig mot samhällsvetenskaperna. Det var i de senare, och då i första hand i sociologin, som de historiker, som sökte bryta upp från den gamla och huvudsakligen empiriskt inriktade traditionen, såg sin främsta inspirationskälla. En kritiker av denna, som den kallats, "sociologisering av historien" har till och med hävdat, att den avgörande förändringen under denna tid bestod i försök att kurera "en teoretiskt tom historia" med hjälp av vad som uppfattades som "en teoretiskt verifierad sociologi".[2]

Ett direkt utslag av detta närmande till samhällsvetenskaperna står att finna i historieforskningens "import" av en rad sociologiska begrepp, inte minst om klass och social struktur.[3] Det är utifrån dessa begrepp och med hjälp av en energisk bearbetning av massdata som forskningen, i namn av socialhistoria, sökt klassificera och indela den studerade befolkningen.

När Carl Göran Andrae vid 1970-talets slut i *Historisk Tidskrift* tog initiativ till en diskussion av olika klassificeringssystem, såg han resultatet av en omprövning i "den tyngdpunktsförskjutning som inträffat i svensk historieskrivning efter 1960-talet, från en statscentralistisk och företagshistorisk forskning till en socialhistorisk . . . ". Efter ett konstaterande att den tidigare svenska forskningen endast i undantagsfall studerat den sociala strukturen, pekade han på det starka behov av "ett socialt klassificeringssystem i någon form", som den nya inriktningen skapat.[4] Andrae kan dock inte sägas öppet ha gjort sig till tolk för ett sociologiskt inspirerat betraktelsesätt utan nöjer sig med att presentera några exempel, där så är fallet.

En närmare blick på den historiska forskningen under perioden ger stöd åt Andraes bedömning, att det framför allt var under 1970-talet, som resultatet av den så kallade socialhistoriens intåg i Sverige blev fullt synligt. Sedan början av detta decennium har en rad avhandlingar, ofta inom ramen för större projekt, i god socialhistorisk anda sökt kombinera en samhällsvetenskapligt inspirerad teoretisk pluralism med en massdatabehandlad empiri för att skriva "historia nerifrån". Detta årtiondes forskning om industrialiseringsprocessen innehåller också olika försök att utifrån en sociologiskt influerad begreppsapparat studera förändringar i den

sociala strukturen under den industriella revolutionen.[5]

Vidgas perspektivet på forskningen om det industriella genombrottet är kanske den historiska bilden ändå inte så rätlinjig. Redan Heckscher på 1930-talet och Jörberg tre decennier senare hämtade ju inspiration från samhällsvetenskaperna i sina analyser av det industriella genombrottet i det sena 1800-talets Sverige.[6] De sökte emellertid sin förebild i en nationalekonomi i neoklassisk tappning och därmed blev de sociala förhållandena hos dem, till skillnad från den socialhistoriska ansatsen, ändå relativt styvmoderligt behandlade.

Det är i detta sammanhang intressant att notera, att socialhistoriens framväxt i tiden löper mer eller mindre parallellt med en växande och snarast trehövdad kritik av dess förutsättningar och innehåll. För det första har ett allt bredare stöd getts uppfattningen, att själva inspirationskällan, den sociologiska disciplinen, befinner sig i den mest djupgående kris.[7] För det andra har den klassiska och samtida sociologins behandling av den sociala strukturen, ofta i funktionalistisk anda, på ett avgörande sätt – och detta vid upprepade tillfällen – blivit ifragasatt och då inte minst dess förmåga att analysera social förändring.[8] För det tredje har också, som nämnts i det tidigare, röster höjts inom historieämnet mot den ökande sociologiseringen av den egna disciplinen.[9] Många gånger kan det därför tyckas, att företrädare för den socialhistoriska forskningen i Sverige, kanske just i skydd av det egna ämnets gränser, en smula lättvindigt valt att utan motivering för sitt ställningstagande slå in på en väg som så ofta visat sig vara en återvändsgränd. Eller är det så, att kritiken mot sociologin inte drabbar denna "tillämpade" forskning?

Vad som utan tvekan kan slås fast är, att det senaste decenniets svenska industrialiseringsforskning i sina undersökningar av den sociala strukturens förändringar hämtat sina förebilder från den klassiska och samtida sociologin. I några fall har det gjorts utan närmare kommentarer,[10] i andra efter en diskussion av alternativa utgangspunkter[11] och någon gång har valet till och med getts en mer programmatisk karaktär.[12] Oavsett skillnaderna i argumentationens djup och bredd är det överensstämmelsen i slutsatserna, som är det mest iögonfallande. Resultatet står nämligen att finna i en rad från gemensamma sociologiska utgangspunkter bestämda stratifieringsmodeller. Det är signifikativt, att den enda så att säga interna diskussion, som förts, i första hand rört detaljfrågor. Motsättningarna har närmast gällt var i modellen vissa yrkesgrupper skall placeras.[13]

Detta talar för att den mer principiella kritiken av de sociologiska stratifieringssystemen är giltig för de socialhistoriska analyserna på området. Men här finns också möjligheten att ta del av resultaten från en mer konkret utvärdering av hur den sociala strukturen behandlats i några centrala socialhistoriska arbeten. Göran Fredrikssons ambitiösa och in-

trängande analys är desto mer intressant, som den även av de direkt kritiserade mottagits med kompakt tystnad, låt vara en ovanligt talande sådan. Till detta kommer, att Fredriksson redan i valet av objekt, centrala arbeten i större projekt, försäkrat sig om att kritiken måste tillmätas betydelse långt utanför de arbeten, som närmare penetreras.[14]

I sin avhandling *Folk i rörelse* har Bo Öhngren utarbetat en, som han kallar det, "socio-ekonomisk gruppering", där hänsyn tagits till "frågeställningar och källmaterial" och till möjligheten att genomföra "statistiska beräkningar". Rimligheten i schemat med dess åtta yrkesgrupperingar har senare undersökts genom att det relaterats till inkomstutvecklingen inom de olika yrkesgrupperna.[15] I sin kritik visar nu Fredriksson, att yrkesindelningen inte är baserad på inkomstkällans art men väl på inkomsternas rent kvantitativa storlek och spridning. De mest avgörande invändningarna gäller dock schemats oförmåga att ge information om de olika yrkesgruppernas ställning i det ekonomiska produktionssystemet eller om deras funktioner i samhället.[16]

Trots att Uno Gustafson i *Industrialismens storstad* för en mer principiell diskussion av den sociala klassificeringens problem och riktar en viss kritik mot Öhngren, fastnar han, menar Fredriksson, "för ett skiktningsschema av ungefär samma typ som Öhngren".[17] Efter en skattning av olika yrkeskategoriers sociala och ekonomiska status når även Gustafson fram till ett schema, som "begränsats" till åtta "socialklasser".[18] Här finns följaktligen återigen stark grund för kritiken, att den sociala strukturen sasom den bestämts i detta schema ses isolerad från produktionssystemet och samhällsstrukturen i stort.[19]

Det står med andra ord klart, att den principiella kritiken mot de sociologiska stratifieringsmodellerna inte undgår att drabba den socialhistoriska forskningen om den svenska industrialiseringsprocessen. En konkretisering av denna kritik i det enskilda fallet avslöjar dessutom, att denna forsknings behandling av den sociala strukturen inte kan sägas motsvara de krav vi ursprungligen ställde på vårt teoretiska perspektiv. Utvärderingen har ju pekat ut de olika schematas oförmåga att relatera "socialklasserna" till det ekonomiska produktionssystemet och den vidare samhällsstrukturen. Slutsatsen maste bli, att denna forskning saknar det efterlysta perspektivet med förmåga att relatera de olika momenten till varandra.

Redan här kan det vara på sin plats att peka ut ytterligare ett problem i den sociologiskt inspirerade historieforskningen. Det är en grundläggande tes hos Fredriksson, att socialhistoriens utnyttjande av sociologiska stratifieringsmodeller försvårar eller kanske till och med förhindrar en bearbetning av den sociala förändringens problematik.[20] Med dessa till syvende og sidst statiska schemata ställer det sig omöjligt att beskriva

och analysera den samhälleliga utvecklingen. Sven Lundkvists syntetiserade framställning av folkrörelseprojektet, *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850 1920*, erbjuder en påtaglig illustration av problemet. Utmärkande för den är nämligen, att den använder sig av två olika och i princip oförenliga klassificeringssystem. I avdelningen om "folkrörelsernas sociala struktur", där frågan ställs om vilka "samhällsgrupper", som organiseras i de nya rörelserna, stöter vi på den numera så välbekanta stratifieringen av yrkesgrupper i Öhngrens och Gustafsons anda.[21] Vänder vi däremot blicken mot Lundkvists försök att placera in folkrörelserna i den bredare samhälleliga utvecklingen måste vi konstatera, att bestämningen av den sociala strukturen här är en annan. Det talas nu om sociala klasser och övergången från ett äldre, agrart ståndssamhälle till ett "modernt klassamhälle".[22] Här tillstöter dessutom det problem, som Per Nyström i ett annat sammanhang uppmärksammat, nämligen att "begreppsapparaten växlar" över tiden:[23] under en viss period kan samhället indelas i stånd, under en följande i klasser, om vi nu inte har en, som Lundkvist uttrycker det, "socialgruppering . . . där stånd och klasser båda finns representerade".[24] Med Lundkvists inkonsekventa behandling av den sociala strukturen för ögonen ligger den slutsatsen nära till hands, att just de sociologiskt inspirerade stratifieringsmodellernas oberoende av en teoretisk bestämning av produktionssystemet och samhällsstrukturen i stort resulterar i deras oförmåga att fungera som instrument vid en beskrivning och analys av social förändring i betydelsen samhällsomvandling.

"En produktionsbaserad klassteori"

Innan vi lämnar Fredrikssons kritiska undersökning finns det anledning uppmärksamma, att den inte saknar sin konstruktiva sida. I sin utvärdering finner Fredriksson i Christer Winbergs avhandling, *Folkökning och proletarisering*,[25] ett framgångsrikt försök att utifrån "ett historiematerialistiskt orienterat synsätt" presentera "en produktionsbaserad klassteori med vars hjälp den sociala förändringens problematik kan analyseras".[26] För Winberg har, påpekar Fredriksson, den övergripande analysen av "samhällsstrukturen" varit avgörande för valet av klassteori.[27] Och detta kan och skall, vill jag hävda, tolkas som ett argument för att "ett historiematerialistiskt synsätt" erbjuder en möjlighet att motsvara de krav, vi tidigare ställt pa de teoretiska utgångspunkterna för en analys av den sociala strukturen.

Här är inte platsen för någon utförligare presentation och genomgång av det marxistiska klassbegreppet och de olika tolkningar, som gjorts av

det. Det har ju under mer än ett sekel varit föremål för teoretiska diskussioner, pa olika sätt tillämpats i konkreta analyser och även spelat en viktig roll i den politiska praktiken. Istället är ambitionen att, om än relativt kortfattat, diskutera hur ett marxistiskt inspirerat synsätt kan utnyttjas i en "produktionsbaserad" klassanalys.

Om vi tillater oss att tala i mycket generella termer, kan vi i en rimlig tolkning peka pa nagra centrala element i den marxistiska klass*teorin*.[28] Otvivelaktigt är det sa, att definitionen av klassbegreppet har sin förutsättning i och är relaterad till en teoretisk bestämning av den samhälleliga helheten. *I själva bestämningen av samhällsstrukturen är också ett utpekande av klasstrukturen inbegripet.* Uppenbarligen kan det därtill hävdas, att teorin förutsätter, att de antagonistiska klassernas motsättningar kommer till uttryck i en klasskamp, vilken i sin tur antas vara av avgörande betydelse för den samhälleliga utvecklingen. I denna abstrakta tolkning uppfyller den marxistiska klassteorin de krav vi ställt på det teoretiska perspektivet.

Nu menar jag, att en konkretisering av detta resonemang ytterligare understryker de möjligheter teorin har att erbjuda i sammanhanget. Klart är nämligen, *för det första*, att den utpekar produktionen och dess förändringar som förbindelselänkar mellan samhälls- och klasstrukturen. Klasserna bestäms av sin ställning i, och kan genom sin kamp paverka, den produktionsprocess som utgör den samhälleliga basen. Detta innebär, att det historiematerialistiska synsättet erbjuder en "produktionsbaserad" klassbestämning, som ger utrymme för att dessa klassers agerande återverkar pa produktionsprocessen och därigenom på den samhälleliga utvecklingen i stort.

Redan här kan dessutom, *för det andra*, en direkt konsekvens av valet av perspektiv utpekas. I ett historiematerialistiskt perspektiv utgör nämligen den industriella revolutionen en del av kapitalismens framväxt.[29] Av detta följer, att var undersökning av den sociala strukturen under industrialiseringsprocessen bör utga fran en bestämning av klassernas konstituering och förändring under kapitalismen. Mer konkret innebär detta, att klasserna i vår studie relateras till den kapitalistiska arbetsprocessen och dess förändringar, samtidigt som de senare ses mot bakgrund av klassernas aktiva handlande, ses som resultat av klasskampshandlingar.[30]

Ambitionen har varit att låta studien av den sociala strukturen inspireras av den marxska analysen av kapitalismens utveckling på ett sådant sätt, att det i de följande kapitlen blir möjligt att relatera resultaten av den till undersökningen av arbetsprocessen och dess förändringar. Samtidigt är det naturligtvis sa, att det följande inte kan betraktas som en genomgripande klassanalys. Atminstone två uppenbara begränsningar kan omedelbart pekas ut. För det första utförs undersökningen inte pa sam-

hällelig nivå utan inom en enda industri, ja, till och med inom en del av denna industri. För det andra skall i detta kapitel endast ges en beskrivning av förändringar i den sociala strukturen, medan försöket att fördjupa analysen och se dessa förändrinagr i ett vidare perspektiv får anstå till senare kapitel.

Sedd isolerad kan den följande undersökningen, med den terminologi som är vanlig på området, därför med rätta kritiseras för att uteslutande omfatta klassen-i-sig men inte klassen-för-sig samt att sträva efter att fånga den sociala strukturen i en serie fotografier istället för att betrakta klasserna som sociala krafter.[31] Till dessa grundläggande problem skall vi dock som sagt återkomma i det följande.

Det kan därtill sägas, att det följande ur en aspekt – åtminstone i viss utsträckning – fullföljer en tradition inom historieforskningen, som bland andra jag själv kritiserat i ett annat sammanhang.[32] Trots att undantagen under senare år blivit allt fler[33], har det varit ett utmärkande drag för forskningen kring industrialiseringsprocessen, och även för arbetarklassforskningen, att ägandeförhållandena och borgarklassen endast behandlats styvmoderligt. Det har hört till sällsyntheterna, att de senare undersökts på ett mer systematiskt sätt och framför allt setts i relation till förändringar i arbetarklassens sammansättning och agerande samt till utvecklingen inom produktionsprocessen och samhällsstrukturen i stort. Av olika anledningar har försöket att här bryta med detta mönster inte fullföljts på ett önskvärt sätt. Det har stannat vid en ambition att åtminstone försöka fånga in vissa centrala indikatorer på förändringarna av ägandeförhållandena.[34]

Undersökningen av förändringarna i arbetarklassens utveckling är däremot mer ambitiös. Här studeras den totala arbetskraftens utveckling och dess fördelning på olika avdelningar och yrkesgrupper samt könsfördelningen. Därefter analyseras utvecklingen inom tryckeriavdelningen närmare, vilken också skall tas som utgangspunkt för den fortsatta framställningen. Först skall emellertid en kortare beskrivning ges av några centrala drag i utvecklingen inom tryckeriindustrin före undersökningsperiodens början.

Några förändringar i den sociala strukturen i Stockholms tryckeriindustri under 1800-talets första halvsekel

Vid ett första paseende kan det tyckas som om tryckeriindustrin i Stockholm under förra seklets ingang var fast förankrad i sin traditionella hantverksform. Det skulle ju dröja till efter halvsekelskiftet, innan mekaniseringen av produktionen på allvar tog fart. Och att de manuella tryckpres-

sarna nu blev mer effektiva genom att i större utsträckning tillverkas i järn var trots allt av marginell betydelse.[35] Den tidigare litteraturen och slumpvisa nedhopp i materialet tyder därtill på att industrins sekelgamla yrkeshierarki ännu levde kvar i stort sett orubbad.[36] Fortfarande bestod nära hälften av den totala arbetskraften av utlärda konstförvanter, jämnt fördelade på sättare och tryckare, medan den andra hälften utgjordes av lärlingar, som också omfattade två ungefär lika stora grupper. Klart är också, att den kvinnliga arbetskraften ännu inte gjort sitt intåg i tryckeriindustrin. Det finns inte heller några tecken på att industrins företag under denna tid mer systematiskt börjat söka efter nya expansionsmöjligheter. Bolagsbildningar, företagssammanslutningar och en ökad diversifiering av produktionen tillhörde fortfarande framtiden.

Ända var det tidiga 1800-talet på ett flertal områden en period, då de första fröna såddes till de förändringar, som skulle slå ut i full blom mot seklets slut. Redan nu utsattes den gamla yrkeshierarkin för en viss förändring. Framför allt i de större företagen påbörjades en rekrytering av okvalificerad arbetskraft, vilken huvudsakligen fungerade som biträden i produktionen. Detta nya yrkesskikt kom in i industrin utan att genomgå den traditionella lärlingsutbildningen och betraktades oftast som ett billigare alternativ till den yrkesutbildade arbetskraften. Likaså i de större företagen framträdde nu ett arbetsledande skikt, huvudsakligen kallade faktorer, som i det dagliga arbetet fördelade arbetsuppgifter och kontrollerade produktionen. Däremot har det varit svårare att få grepp om hur företagens administrativa avdelningar utvecklade sig under perioden. Och vad gäller tidningsföretagens eventuella redaktionsavdelningar råder här samma ovisshet.[37]

Klart är emellertid, att tryckeriindustrins ökade antal anställda under första hälften av 1800-talet gick hand i hand med betydelsefulla förändringar i företagsstrukturen. Redan vid förra seklets ingång hade ett fatal större företag börjat utkristallisera sig och i relativa termer växa på det större antalet småföretags bekostnad. Av industrins 13 företag 1801 sysselsatte 10 småföretag med högst fem anställda 44,4 procent av den totala arbetskraften, medan de övriga 3 svarade för 55,6 procent. Ett drygt halvsekel senare svarar, av industrins 20 företag, 8 småföretag för 6,7 procent av sysselsättningen, medan hälften av den totala arbetskraften är knuten till de 5 största företagen. Uppgifterna ger med andra ord otvetydigt besked om att småföretagens betydelse, i absoluta såväl som relativa termer, på ett avgörande sätt minskade under perioden.[38]

Därmed ges också belägg för att tryckeriindustrins gamla karriärstege mer eller mindre spelat ut sin roll. Ännu under denna period hade den uppfattningen sina förespråkare, att det traditionella hantverket utmärktes av möjligheten att avancera från lärling till utlärd arbetare och slut-

ligen till hantverkare med eget företag. I det tidiga 1800-talets tryckeriindustri liksom i den övriga industrin var detta en karriärstege, som sedan länge saknade den översta pinnen.[39] Det hörde nämligen till undantagen, att någon lyckades avancera till företagsägare den vägen. Snarare var det så, att industrins utlärda och lärlingar under vissa perioder förde en öppen kamp mot försök att eliminera också den understa pinnen. Med företagarnas försök att i ökad utsträckning rekrytera och utnyttja okvalificerad och billigare arbetskraft hotades inte bara lärlingarnas utan även de utlärdas traditionella yrkesstatus och läge på arbetsmarknaden. De senare strävade därför efter att slå vakt om och kontrollera lärlingsutbildningen, vilket ledde till ett flertal konflikter under 1800-talets första decennier (se kap. 6).

Redan denna kortare överblick ger vid handen, att kapitalistiska produktionsförhållanden var och blev än mer dominerande i Stockholms tryckeriindustri under 1800-talets första hälft. De i industrin sysselsatta var inte bara lönarbetare utan det stora och växande flertalet av dem sålde sin arbetskraft till kapitalistiska företag, medan allt färre fick sin utkomst inom den småborgerliga produktionen.[40] Allt klarare motsättningar mellan arbete och kapital kunde också skönjas och den klasskamp, som periodvis ledde till öppna konflikter, rörde inte bara löneförhållanden och arbetstidens längd utan även makten över arbetet och dess organisering (se kap. 6). I mitten av 1800-talet kunde med Marx' terminologi Stockholms tryckerier karakteriseras som *kapitalistisk manufakturindustri* (se dock kap. 4).

Förändrade ägandeförhållanden – spår av en bourgeoisie?

I en beskrivning av det sena 1800-talets utveckling av ägandeförhallandena finns det anledning att först peka ut några mer övergripande förändringar.[41] Klart står då, att företagsstrukturen uppvisar skilda utvecklingsmönster under olika perioder. Den tidigare konstaterade sysselsättningsexpansionen i kombination med ett relativt stabilt företagsantal fortsatte in på 1880-talet. Några år in på detta decennium når också antalet anställda per företag en nivå, som inte skulle överträffas under hela undersökningsperioden: 1855 var antalet 13,7 1882 43,3.

Vid närmare betraktande framträder dock några markanta förändringar redan under 1870-talet. Den småborgerliga produktionens tidigare påtalade tillbakagång nådde sin kulmen vid mitten av årtiondet, då dess andel av antalet företag uppgick till 10 procent och av antalet anställda till 1 procent. Vid undersökningsperiodens första såväl som sista år utgjorde dessa småföretag en tredjedel av det totala antalet företag, medan

deras andel av det totala antalet sysselsatta halverades under perioden, fran 6,7 till 3,3 procent. Intressant att notera är också, att den första egenföretagaren, idkare utan anställda, kan identifieras under 1870-talets sista ar. Det var dock en kategori, vars absoluta antal under undersökningsperioden aldrig skrevs i tvåsiffriga tal.

Det är emellertid av en helt annan anledning, som 1870-talet i första hand tilldrar sig så stort intresse. Under senare delen av detta decennium skedde nämligen en utomordentligt snabb tillväxt av tryckeriindustrins största företag. Av den fördubbling av antalet anställda, som ägde rum under en attaarsperiod, svarade de tre största företagen för hela 80 procent. När det ar 1874 bildade aktiebolaget Centraltryckeriet några år in pa det följande decenniet redovisade 264 anställda, innebar det, att det ensamt svarade för 20 procent av industrins totala sysselsättning. När Centraltryckeriet 1881 gick samman med ett annat av de större företagen, A.L. Normans aktiebolag[42], kom deras sammanlagda andel av sysselsättningen att uppgå till 35 procent. Kompletteras sedan dessa gemensamt ägda företag med aktiebolaget Norstedt & Söner, står det klart, att hälften av den totala arbetskraften i Stockholms tryckeriindustri vid 1880-talets början var knuten till industrins två största företag.

Under senare delen av undersökningsperioden var emellertid bilden en annan. Det var nämligen inte bara sa, att den småborgerliga produktionen fortsatte att oka. Klart är ocksa, att de största företagens dominans i viss utsträckning bröts under 1800-talets sista decennier, samtidigt som antalet anställda per företag först gick tillbaka för att sedan stabilisera sig på det tidiga 1880-talets nivå.

Som redan framgått av det föregående kapitlet är utvecklingen under denna senare del av perioden mer svårtolkad. Det var ju nu produktionen började diversifieras och en fastare företagsledande och inom dagstidningarna även en redaktionell avdelning växte fram. Men även med hänsyn tagen till detta visar det tillgängliga statistiska materialet på ett otvetydigt sätt, att sysselsättningen inte i samma utsträckning som tidigare var koncentrerad till de största företagen.

Mer komplicerat är det då att avgöra, vilka effekter den accelererande aktiebolagsbildningen fick pa detta område. Redan tidigare och framför allt under 1870-talets expansionsfas var det vanligt, att mindre företag köptes upp av de större. Norstedts och Normans tillväxt under senare delen av 1870-talet var delvis ett resultat av detta.[43] Med aktiebolagsbildningen öppnades vägen för en ny form av kontroll av andra företag, där direkta uppköp av företag i viss utsträckning kunde ersättas med dominerande aktieinnehav. När Aftonbladet 1869 som första företag sattes pa bolagsgrund, var detta inledningen till en utveckling, som ett decennium in pa 1900-talet natt så langt, att ett trettiotal företag, och där-

ibland tryckeriindustrins största, följt Aftonbladets exempel. Redan vid undersökningsperiodens slut utgjorde också aktiebolagen, liksom för övrigt småföretagen, en tredjedel av industrins drygt 100 företag.[44]

Att konstatera att möjligheterna till en i marxistisk terminologi ökad centralisering av kapitalet inom aktiebolagets ramar fanns och ökade under perioden är dock inte detsamma som att visa att eller än mindre avgöra i vilken utsträckning de utnyttjades. Nu finns emellertid uppgifter, som tyder på att denna form av centralisering inte saknade betydelse. Norstedts utveckling erbjuder här ett centralt och upplysande exempel.

Mycket tyder på att Norstedt 1894 skaffade sig kontroll över Bagges tryckeri genom att, som det uppges, intressenter i Norstedt övertog företagets aktier.[45] Aktiebolagsregistret ger därtill besked om att två av Norstedts dåvarande styrelsemedlemmar, vice häradshövdingen G.B.A. Holm och ingenjör C. Laurin från och med detta år också bildade styrelse i Bagges aktiebolag.[46] Men det var under 1900-talets första år, som de avgörande stegen mot en långtgående koncentration inom Stockholms tryckeriindustri togs. Redan i september 1902 uppgav tidskriften Nordisk Boktryckarkonst, att "aktiemajoriteten i Centraltryckeriets aktiebolag har nyligen, enligt dagspressen, försålts av de hittillsvarande innehavarna. Köparen är chefen för P.A. Norstedt & Söners förlag, v. häradshövdingen G.B.A. Holm".[47] Något senare kan tidskriften också meddela, att Centraltryckeriets gamla styrelse avgått och efterträtts av en ny, där också köparen, v. häradshövding G.B.A. Holm, återfinns.[48] Även om Nordisk Boktryckarkonst påstår, att "vilka kombinationer som med köpet är planerade är tillsvidare okänt" kan den inte avstå från att utförligt referera och diskutera kommentarerna i dagspressen. "Efter vad Svenska Dagbladet erfarit, utgör närmaste anledningen till köpet, att firman P.A. Norstedt & Söner, på grund av den ständiga tillväxten i sitt förlagstryck har starkt behov av ökat utrymme. Delägarskap i Centraltryckeriet hade därigenom blivit önskvärt. Det är emellertid inte otänkbart, att bakom köpet också döljer sig den under de senaste åren då och då framkastade tanken på en sammanslutning mellan de stora tryckerierna i Stockholm i syfte att hindra en alltför stor och osund konkurrens."[49]

Nordisk Boktryckarkonst skulle snart få anledning att återkomma till ämnet, ty Norstedt hade uppenbarligen tagit "den framkastade tanken" på allvar. Innan Centraltryckeriet något år senare helt gick upp i Norstedt[50], hade det senare nämligen också övertagit aktierna i Iduns aktiebolag[51], vid denna tid industrins tredje största företag med drygt 130 anställda. Och återigen kom i Nordisk Boktryckarkonst uppgifter om ändrade styrelsesammansättningar[52] och redaktionella kommentarer. Under rubriken "finansiella spekulationer" ställdes frågan, varför Norstedt köpt

"de två andra största officinerna i staden". I det i ordets rätta bemärkelse spekulativa svaret söktes förklaringar i så olika riktningar som behovet av tomtmark, konkurrensen om almanackutgivningen och en strävan från Norstedts sida att bli utnämnt till "rikstryckeri".[53]

Men oavsett vilken den omedelbara drivkraften var bakom Norstedts centraliseringsiver, står det klart, att företaget med sina nya förvärv 1905 svarade för 27 procent av den totala sysselsättningen i Stockholms tryckeriindustri, en andel som för övrigt bibehölls fram till 1912. Inom parentes sagt är det då att märka, att Norstedts dominans blir än mer markerad om hänsyn tas till att tidningstryckerierna, som tillsammmans sysselsatte omkring 15 procent av arbetskraften vid denna tid, inte direkt utgjorde ett konkurrenshot mot civiltryckerierna (se kap. 5). Året därpå, 1913, togs så ett nytt initiativ, då ESSELTE bildades som ett holdingbolag för tretton av de större företagen i landets grafiska industri, däribland P.A. Norstedt & Söner.[54]

En, om än inte fullständig, genomgång av aktiebolagens styrelser visar också, att en inte obetydlig personalunion förekom mellan industrins olika företag. Det är dock omöjligt att av dessa uppgifter dra slutsatser om i vilken utsträckning detta verkligen är ett uttryck för en centralisering av kapitalet. De försök, som jag gjort, att använda företagsmaterial, bouppteckningar, aktiebolagsregistret och samtida facktidskrifter har visat, att det är en möjlig väg att gå, men varit alltför tidskrävande för att kunna fullföljas mer systematiskt i detta sammanhang.

Naturligtvis är det svårt att dra några mer bestämda slutsatser av en undersökning, som i huvudsak behandlat företags- och sysselsättningsutvecklingen kvantitativt. Otvivelaktigt är dock, att ägandeförhållandena genomgick betydelsefulla förändringar under perioden. Efter att nästan ha eliminerats efter förra seklets mitt ökade den småborgerliga produktionen markant under det sena 1800-talet. Uppenbart är också, att familjeföretagsformen vid periodens slut om inte spelat ut sin roll så ändå ställts helt i skuggan av den snabba aktiebolagsbildningen.

Mest iögonfallande är ändå kapitalets ökade koncentration och centralisering. Före bolagsbildningen byggde expansionen inom de större företagen åtminstone i viss utsträckning på uppköp av mindre företag. Med spridningen av aktiebolagsformen kompletterades detta med kontroll och ägoinflytande genom aktieinnehav i andra företag. Ett framträdande drag i denna form av centralisering var, att den i så hög grad rörde industrins största företag. Det var de tre största, Norstedt, Norman och Centraltryckeriet, som gick i bräschen på detta område och som blev dominerande inom det holdingbolag, som bildades 1913. Resultatet av denna utveckling kunde redan under 1870-talet avläsas i framväxten av ett fåtal expansiva och resursstarka företag. Under de följande decen-

nierna växte antalet storföretag och formerades bland dessa ett företagsägande och företagsledande skikt, inom vilket initiativtagarna till och företrädarna för tryckeriägarnas organisering hämtades (se kap. 6).

Arbetskraftens omstrukturering

Det kan nu vara hög tid att mer direkt vända blicken mot den ökande sysselsättningen och ställa frågan, i vilken utsträckning den gick hand i hand med förändringar i arbetskraftens sammansättning. För att undersöka detta har – för vart femte ar – mantalsuppgifterna för samtliga företag i Stockholms tryckeriindustri excerperats. Eftersom detta tillvägagångssätt inte saknar sina problem, finns det anledning att inledningsvis något närmare kommentera det.

Mantalsuppgifterna som källa

Som tidigare nämnts och som också framgar av korrespondensen mellan magistraten och företagen, skulle de senare i mantalsuppgifterna specificera de anställdas yrken. Nu följdes inte denna rekommendation alltid till fullo, vilket gjort det omöjligt att identifiera samtliga av de anställdas yrken under hela undersökningsperioden. Med undantag för 1855, då hela 28 procent av den totala arbetskraften saknar yrkesangivelse, pendlade de oidentifierade fram till sekelskiftet mellan 0 och 13 procent för att därefter nå 18 till 19 procent. Bortfallet är relativt jämnt fördelat på olika företagskategorier, men ändrar sammansättning under perioden – vilka företag som lämnade ofullständiga uppgifter varierade med andra ord från ett undersökningstillfälle till ett annat.

Den i materialet förekommande *specificeringen av yrkeskategorierna* är inte utan sina egna brister. För det första är graden av specificering patagligt ojämn över tiden saväl som mellan enskilda företag vid samma tillfälle. Saledes reser inte, för att ta ett exempel, identifieringen av utlärda och lärlingar nagra problem, medan det däremot ställer sig svårare att på en övergripande nivå och under hela undersökningsperioden fanga in förändringar i relationen mellan sättare och tryckare respektive sättar- och tryckarlärlingar. För det andra finns det indikationer på att förändringarna i tryckeriindustrins arbetskraft endast med en viss eftersläpning kommer till uttryck i ett mindre antal företags redovisning. För det tredje ger en övergripande undersökning endast en uppfattning om relationerna mellan de olika yrkeskategorierna men kan inte bestämma förändringar i respektive kategoris konkreta innehall – det senare kan astad-

kommas först efter analysen av arbetsprocessens utveckling (se nedan). Sammantaget kan detta inte diskvalificera mantalsuppgifterna som källa men väl motivera, att undersökningen i denna fas begränsar ambitionen till att pa en övergripande niva fastställa klart iakttagbara allmänna tendenser. Den mer detaljerade analysen skall, som konstaterades redan inledningsvis, däremot göras i direkt anslutning till undersökningen av produktionsprocessen i det följande avsnittet.

Produktionen diversifieras

Redan en sammanstallning av den totala arbetskraftens fördelning på olika avdelningar ger besked om en del av de grundläggande förändringar, som Stockholms tryckeriindustri genomgick under det sena 1800-talet. Som framgar av tabell 3 pa nästa sida, var det under denna period, som en mer definitiv foretagsadministration växte fram. Kopplingen till 1870-talets expansionsfas och därmed till industrins större företag är klar. Det var i första hand de senare, som under sin tillväxt gav näring åt allt mer omfattande *kontorsavdelningar*. Det mer detaljerade materialet vittnar dessutom om att en speciell yrkeshierarki snabbt tog form bland kontorspersonalen. Under den verkställande direktören satt den ekonomiska direktören och kontorschefen med sina bokhallare och kassörer respektive kontorister och kontorsbiträden. Men här fanns också yrkeskategorier, som ägnade sig åt distribution, som skötte kontakterna med prenumeranterna respektive annonsörerna, osv. Om 1870-talets tillväxt lade grunden, var det 1890-talets expansion, som sag en mer langtgående specialisering av de företagsledande funktionerna. Vid ingangen till det nya seklet hade i industrins mer betydande företag arbetsdelningen utvecklats relativt långt och gett upphov till en bestämd yrkeshierarki inom kontorsavdelningarna.

En liknande, om än inte lika langtgaende utveckling beskriver dagstidningarnas *redaktionsavdelningar* under perioden. Även här var det under 1870-talet som en utveckling pabörjades, vilken nagra decennier senare blev fullt synlig i form av en specialiserad yrkeshierarki. Enligt det tyvärr mindre detaljerade materialet utgjorde den sa kallade redaktionspersonalen och de fast anställda journalisterna här de två dominerande yrkesgrupperna. Det finns ocksa tecken på att den förra gruppen hade sitt bestämda skiktningsmönster, medan den senare stundtals även omfattade nagra enstaka fotografer eller "ritare".

Men de större företagen gick ocksa i spetsen för en annan utvecklingstendens. Av tabellen framgår, att produktionen successivt blev alltmer diversifierad och återigen framstar 1870-talet som en brytningstid. Redan

Tabell 3. Relativ fördelning av den totala identifierade arbetskraften 1855–1910

	55	60	65	70	75	80	85	90	95	00	05	10
Kontorsavdelning	–	0,5	0,5	1,5	6,0	5,5	4,8	5,3	8,0	8,1	11,3	12,2
Redaktionsavdelning	–	–	–	–	0,3	0,9	2,0	2,5	3,2	3,8	4,1	3,2
Tryckeriavdelning	100,0	97,3	93,4	92,4	83,1	81,3	80,6	80,5	73,1	73,1	69,2	67,9
Okvalificerade, övrig	–	0,2	–	0,2	0,6	0,6	0,5	0,7	0,7	0,9	1,5	1,6
Stilgjuteriavdelning	–	2,0	6,1	5,5	4,0	4,4	4,7	3,7	2,4	1,4	1,6	1,4
Bokbinderiavdelning	–	–	–	0,4	1,6	1,5	0,5	1,6	6,9	7,3	7,4	8,5
Litografisk avdelning	–	–	–	–	4,4	5,9	5,6	4,1	4,0	3,6	3,0	2,8
Övriga avdelningar	–	–	–	–	–	–	1,4	1,6	1,7	1,9	2,0	2,4
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,1	100,1	100,0	100,0	100,1	100,1	100.0

decenniet före hade dock Norstedt en relativt stor *stilgjuteriavdelning*, som under det följande halvseklet också ökade sysselsättningen. Även Norman och Centraltryckeriet samt något mindre tryckeri sysselsatte under kortare perioder stilgjuteriarbetare. Men denna avdelning nådde aldrig någon mer betydande omfattning – ett uttryck för att Stockholms tryckerier till övervägande delen tillfredsställde sitt behov av stilar genom import.

Parallelliteten till utvecklingen av den *litografiska avdelningen* är påfallande. I relativa termer nådde även den sin kulmen under 1880-talet för att därefter förlora i betydelse och återigen var det ett större företag, denna gång Centraltryckeriet, som nästan totalt dominerade bilden. *Bokbinderiavdelningen* däremot ökade i betydelse under större delen av undersökningsperioden och här var inte storföretagsdominansen lika påtaglig, även om Norstedt under 1890-talet snabbt utvecklade den största avdelningen inom området. Slutligen erbjuder utvecklingen av *tryckeriavdelningen*, som vi skall behandla mer utförligt i det följande, ytterligare en illustration till produktionens ökade diversifiering. Avdelningen, som vid undersökningsperiodens början ensam svarade för den totala sysselsättningen inom den direkta produktionen, sysselsatte vid dess slut endast 80 procent av arbetskraften.

Den direkt produktiva arbetskraftens omstrukturering

Produktionens diversifiering och utvecklandet av en fast kontors- och redaktionspersonal gav naturligtvis den totala arbetskraften i Stockholms tryckeriindustrin en ny profil. Men de är också utvecklingstendenser, som ytterligare understryker de förändringar av ägandeförhallandena som diskuterats i det föregaende. I spetsen för utvecklingen gick snabbt expanderande och resursstarka storföretag, som drev fram en arbetsdelning, som successivt skapade en fastare yrkeshierarki inom de icke-produktiva avdelningarna och en diversifierad produktion. Frågan är nu, om de direkt produktiva avdelningarna uppvisade motsvarande förändringar.

För att besvara den fragan har den totala arbetskraften i dessa avdelningar fördelats pa fem olika kategorier. *Arbetsledarna* utgörs av dem, som inte direkt deltog i men som övervakade den dagliga produktionen. De *utlärda* består av sättare och tryckare, som genomgått en flerårig lärlingsutbildning och *lärlingarna* av dem, som var i färd med detta. Den *okvalificerade arbetskraften* fungerade huvudsakligen som biträden i produktionen, medan *de övriga* utgörs av yrkesgrupper, som närmast stod utanför den direkta produktionen (se nedan). Förändringarna i den rela-

tiva fördelningen framgår av tabell 4.

Det är uppenbart, att den utveckling, som kunde skönjas redan under 1800-talets första halvsekel (se ovan), blev än mer markerad under århundradets andra hälft. Klart är ju, att såväl gruppen arbetsledare som den okvalificerade arbetskraften fortsatte sin tillväxt, om än inte med likartad styrka. Den vid ett första påseende mest iögonfallande förändringen är utan tvekan den sistnämnda gruppens expansion och tillbakagången för lärlingssystemet. Vad vi redan här på en övergripande nivå kan bevittna är med andra ord nedbrytandet av en gammal och framväxten av en ny yrkeshierarki i den direkta produktionen. Skärskådar vi de absoluta talen för denna utveckling, framstår återigen 1870-talet som en vändpunkt. Det var under detta decennium, som antalet lärlingar började gå tillbaka och den okvalificerade arbetskraften genomgick sin första betydande expansion. Det finns dessutom anledning uppmärksamma, att kategorien utlärda bibehöll sin dominerande ställning under hela undersökningsperioden. Men för att uttala sig mer i detalj om den senare kategoriens utveckling och andra betydelsefulla förändringar, är det nödvändigt att lämna den övergripande nivån och undersöka vad som hände inom respektive avdelning och då i första hand inom tryckeriavdelningen.

Arbetskraftens omstrukturering i tryckeriavdelningen

Det är föga förvånande, att sysselsättningen inom tryckeriavdelningen, vilken så påtagligt dominerade industrin under hela undersökningsperioden, utvecklades på i stort sett samma sätt som den totala sysselsättningen. Även här utgjorde följaktligen den okvalificerade arbetskraftens expansion på lärlingarnas bekostnad den mest iögonfallande förändringen. Men om vi synar tabell 5 närmare, kan vi också upptäcka vissa skillnader.

Det är intressant att notera, att, uttryckt i relativa termer, de utlärda inom tryckeriavdelningen faktiskt stärkte sina positioner, medan den okvalificerade arbetskraften här inte kunde uppna samma starka expansion som i andra avdelningar. Ty i likhet med utvecklingen under 1870-talet, då den okvalificerade arbetskraften i relativa termer ökade på de utlärdas bekostnad, talar detta för att den förra gruppens expansion inte uteslutande grundades på dess förmåga att överta funktioner, som tidigare ålagts lärlingarna. Just en jämförelse med de andra produktiva avdelningarna förstärker intrycket, att den okvalificerade arbetskraften successivt även tog över arbetsmoment, som tidigare utförts av de utlärda (se nedan). Men är det då möjligt att ytterligare konkretisera de

Tabell 4. Relativ fördelning av den totala produktiva arbetskraften 1855–1910

	55	60	65	70	75	80	85	90	95	00	05	10
Arbetsledare	1,2	0,9	0,4	0,4	1,1	1,8	1,5	2,4	1,8	2,2	2,5	3,4
Utlärda	52,5	45,8	50,8	52,8	44,6	48,1	51,4	52,2	50,5	51,8	48,3	49,6
Lärlingar	39,7	38,8	37,6	33,0	34,0	33,0	23,8	17,9	13,4	12,1	12,1	11.0
Okvalificerad arbetskraft	6,6	14,3	11,2	13,6	19,8	16,5	22,8	26,9	33,5	33,2	35,3	34,0
Övriga	–	0,2	–	0,2	0,6	0,6	0,6	0,7	0,8	0,8	1,8	1,9
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,1	100,0	100,1	100,1	100,0	100,1	100,0	99,9

Tabell 5. Relativ fördelning av arbetskraften i tryckeriavdelningen 1855–1910

	55	60	65	70	75	80	85	90	95	00	05	10
Arbetsledare	1,2	0,9	0,5	0,4	1,2	1,5	1,3	2,3	1,8	2,1	2,5	3,6
Utlärda	52,5	46,9	54,1	55,8	45,8	48,8	54,6	56,5	57,9	59,3	56,8	57,0
Lärlingar	39,7	39,0	37,0	35,2	35,1	33,7	26,2	19,9	16,0	13,5	12,6	10,8
Okvalificerad arbetskraft	6,6	13,2	8,5	8,6	17,9	15,9	17,9	21,3	24,4	25,3	28,1	28,6
	100,0	100,0	100,1	100,0	100,0	99,9	100,0	100,0	100,1	100,2	100,0	100,0

förändringar, som sammantagna var ett uttryck för framväxten av en ny yrkeshierarki? Diskussionen skall föras vidare i senare avsnitt men redan här kan några mer detaljerade kommentarer vara på sin plats.

Vänder vi då först blicken mot problemet med *lärlingarnas* tillbakagang efter 1875, står det klart, att detta var en utveckling som i första hand drabbade tryckarlärlingarna. Detta år var antalet sättar- och tryckarlärlingar nästan exakt detsamma. Men medan de förra tredubblades under åren fram till 1910, utgjorde de senare detta ar endast en tredjedel av 1875 års antal. Annorlunda uttryckt sjönk under denna period antalet sättarlärlingar per sättare från 0,35:1 till 0,18:1 medan tryckarlärlingarnas antal i förhållande till tryckarna gick tillbaka från 1,57 till 0,05.

En närmare undersökning av den *okvalificerade arbetskraften* pekar ut fyra expansiva undergrupper. Två av dessa kan främst anses ha sitt ursprung i en förändring av de utlärdas arbetsuppgifter: dels den arbetskraft som efter mekaniseringen fungerade som biträden vid tryckningen, dels den arbetskraft som bearbetade den satta texten före tryckningen. Mätt i relation till antalet utlärda ökade dessa grupper sin sammanlagda andel från 3,5 till 23,1 procent under perioden 1875–1910. Den tredje gruppen var mer direkt en följd av införandet av maskiner och bestod av eldare, maskinister och maskinarbetare.[55] Den fjärde gruppen slutligen bestod av ospecificerade biträden såsom hjälparbetare och springgossar.

Bland de *utlärda* utvecklades under perioden arbetsdelningen ytterligare. De gamla handtryckarna fick sällskap av maskin- och rotationstryckare, medan specialiserade annonssättare, ombrytare och färdiggörare samt maskinsättare tog över alltmer av den traditionella handsättningens arbetsmoment. Men innan vi går vidare, kan det av flera anledningar vara av intresse att något närmare undersöka den kvinnliga arbetskraftens ställning i Stockholms tryckeriindustri under den aktuella perioden.

Den kvinnliga arbetskraftens ställning

Det råder i det tillgängliga källmaterialet stor enighet om att den kvinnliga arbetskraften spelade en ytterst marginell roll i den traditionella hantverksproduktionen och i manufakturindustrin under 1800-talets första halvsekel.[56] Under denna period saknas nästan fullständigt inslag av kvinnlig arbetskraft i tryckeriindustrin. Den totala frånvaron av kvinnlig arbetskraft vid undersökningsperiodens början, 1855, bör följaktligen inte betraktas som någon tillfällighet utan som ett reellt utslag av situationen vid denna tid. Uppgifterna för 1860, da Norstedt, redan industrins största företag, redovisar 2 stilgjuteriarbeterskor och Ljunggren, ett medelstort företag, 2 dalkullor, kastar ett första ljus över den kvinnliga ar-

betskraftens inträde i tryckeriindustrin. Det var, för det första, bland de större företagen, som den kvinnliga arbetskraften gjorde sin första inbrytning. Detta banade dock relativt snabbt vägen för ett allmänt genombrott för den inom samtliga företagskategorier och redan vid mitten av 1870-talet hade den även trängt in i den smaborgerliga produktionen. Det var, för det andra, som okvalificerad arbetskraft kvinnorna introducerades och under hela perioden skulle komma att ha sin huvudsakliga sysselsättning i industrin: först 1865 redovisas den första kvinnliga lärlingen, 1875 den första utlärda kvinnliga konstförvanten och 1905 den första kvinnliga representanten för arbetsledarskiktet. Men innan denna analys drivs längre, skall vi kort beröra, hur samtiden uppfattade den kvinnliga arbetskraftens roll i tryckeriindustrin.

Motståndet från den manliga arbetskraften

Det råder ingen tvekan om att det stundtals var under starkt motstånd från sina manliga kolleger, som den kvinnliga arbetskraften under 1870- och 1880-talen gjorde sitt intåg i tryckeriindustrin. För den manliga arbetskraft, som genom kamp för en begränsning av antalet lärlingar sökte kontrollera arbetskraftsutbudet, representerade naturligtvis kvinnornas inträde på arbetsmarknaden ett ytterligare hot om försämrat sysselsättningsläge. Och en blick i det fackliga materialet och i de samtidiga facktidskrifterna avslöjar, att på detta område drog sig inte den manliga arbetskraften för att använda de mest befängda argument för att visa, hur de tolkade sina intressen. Inte sällan framfördes dessa argument i diktens form, vilket kan illustreras med följande strofer, som också ger ett exempel på den utbredda vanan att i "poesin" utnyttja industrins egna facktermer (här och i originalet kursiverade).

> "Läs livets *manuskript* i älskarns *vinkelhake*
> Och famna *formen* ej, men öm och god en make."
> Ur "Till en sättarinna" av "Gutenberg".[57]

Men samma tongångar kunde också komma till uttryck utan rimmets något inlindade form. Det var ett ofta förekommande påstående, att kvinnan önskade sig ett arbete i tryckeriindustrin endast för att skaffa sig ett bra utgångsläge i jakten efter en äktenskapspartner. Det talades om kvinnans "önskningar och förhoppningar om 'ett eget bo, en vän så öm'" och hävdades, att om dessa förhoppningar blev förverkligade, var detta "en omständighet, som genast giver henne anledning att lämna typografien i allmänhet och 'konsten' i synnerhet at sitt öde".[58] Det skulle kunna tilläggas, att kvinnans förutsättningar att ta till vara denna möjlighet inte

alltid var den bästa. På de fester, som de större företagen med jämna mellanrum gav för sin personal, var det oftast endast männen som inbjöds, medan "vid bolaget anställda fruntimmer och barn" fick stanna hemma.[59]

Bakom argumentet "att kvinnan aldrig blir lämplig som typograf"[60] är det dock möjligt att finna även mindre enkelspåriga tankegångar. Motargumenten kunde således hämta näring ur uppfattningen, att kvinnan rent fysiskt tog skada av tryckeriarbetet.[61] Detta arbete ansågs inte bara som alltför tungt för kvinnan utan därtill uppfattades sättningens blydamm som ett direkt hot mot hennes "barnalstrande funktion". Men med detta argument om kvinnans olämplighet var det inte bara hennes hälsa, som skulle värnas. Lika viktigt sades det vara, att det traditionella yrkeskunnandet bevarades i tryckeriindustrin. Och här var det kvinnan, som uppfattades som ett hot. Hennes i jämförelse med mannen sämre skolunderbyggnad skulle leda till mindre krav på yrkesutbildningen och därigenom kunde den kvinnliga arbetskraftens utbredning på sikt utarma det högt utvecklade typografyrket. Det var i denna riktning, som 1886 års typografmöte uttalade sig.

> "Mot kvinnornas användande i boktryckeriet kan invändas i rent fackligt hänseende att kvinnorna icke uppfostrats till verkliga typografer, såsom de där för hela livet skola hava sin utkomst av yrket, utan används endast som maskiner, för att på ett otillfredsställande sätt men till billigt pris verkställa det allra enklaste arbetet och sålunda ingalunda kommer att bidraga till yrkets förkovran och upprätthållande, men väl till arbetslönens nedsättande."[62]

Det tyngst vägande argumentet mot den kvinnliga arbetskraften riktade sig emellertid mot kapitalets alltmer intensivå utnyttjande av den. Att kvinnorna erbjöd kapitalet en billigare arbetskraft stod naturligtvis tidigt klart även för industrins arbetare.[63] Det dröjde emellertid inte länge, förrän kvinnornas förmåga att sänka arbetskraftskostnaderna för åtminstone delar av den manliga arbetskraften framstod som ett resultat inte bara av lägre löner. Det började stå klart, att kvinnornas inträde i tryckeriindustrin i hög grad var en följd av att kapitalet uppfattade den kvinnliga arbetskraften som mer disciplinerad än den manliga. Det ökade utnyttjandet av kvinnliga sättare hade, hävdades det från typografernas sida, "vanligen skett dels därför att de manliga sättarna varit oordentliga och ej skött sitt arbete, eller haft alltför stora fordringar, dels under förhoppning att därigenom kunna göra besparing i arbetskostnad. Denna senare spekulation torde närmast kunna", hävdades det vidare, "jämföras med den att använda över hövan stort antal lärlingar . . .".[64]

Det var inte svårt att konkret föreställa sig, vilka fördelar kapitalet såg i den kvinnliga arbetskraften. Stockholmstypografernas eget organ citerade tankegångar i amerikanska tidskrifter, enligt vilka företagsägaren med den kvinnliga arbetskraften hade "mer trygghet för pressens jämna

skötsel än användandet av manliga biträden erbjöd", att kvinnorna hade ett helt annat "sinne för nykterhet" och att hon "mindre än mannen äger begär att tidtals avlägsna sig från sitt arbete".[65] Vad alltfler av de manliga arbetarna insåg var med andra ord, att deras kvinnliga kolleger erbjöd kapitalet inte bara en från lönesynpunkt billigare utan även en från kontrollsynpunkt mer lämplig arbetskraft. Om ett ökat inflöde av kvinnor i tryckeriindustrin kunde motverka problemen med bristande disciplin, vare sig det rörde sig om olovlig frånvaro, spritmissbruk på arbetsplatsen eller något annat, kunde detta också öka den tid, som kapitalet hade att "konsumera" arbetskraften (se nedan).

Sakta men säkert började under denna tid också en omsvängning komma till stånd i de fackligt organiserade arbetarnas syn på den kvinnliga arbetskraften. Det skulle dock dröja till det sena 1880-talets förbundsbildning, innan kvinnorna fick rätt till fackligt medlemskap. Varje initiativ, som dessförinnan togs att öppna Typografiska föreningen, som bildades 1846, för kvinnor stötte på ett alltför hårdnackat motstånd. Vid ett föreningsmöte i mars 1874 inlämnades ett "förslag att de fruntimmer som är anställda vid boktryckerier skola erhålla rätt att inträda som ledamöter i föreningen", vilket dock blev "vilande" både en och två gånger, innan det avslogs.[66] En liknande procedur inträffade nästan exakt ett decennium senare, då ett "förslag att *sättarinnor,* som så önskade, skulle äga rätt till inträde i föreningen" presenterades. Men trots att "av de 8 talare som uppträdde i frågan var 7 för förslaget", blev även detta senare "vilande" och sedermera avslaget.[67]

Men det fanns ett annat framträdande element i denna omsvängning. Vad som tycktes stå klart för de organiserade manliga arbetarna var, att problemet med den kvinnliga arbetskraften inte var löst med kvinnornas rätt till fackligt medlemskap. Det senare kunde snarast uppfattas som en förutsättning för möjligheten att driva det nödvändiga kravet, att den kvinnliga arbetskraften skulle arbeta under samma villkor och med samma lön som den manliga. Redan på 1870-talet hade idén om "lika betalning" förts fram och efter förbundets bildande blev det ett framskjutet fackligt krav.[68] Hotet från den kvinnliga arbetskraften skulle, kan det tolkas, elimineras genom en kamp mot dess för kapitalet speciella fördelar. Men vilken ställning fick då den kvinnliga arbetskraften efter sin första mer betydande inbrytning under det hektiska 1870-talet?

Den kvinnliga arbetskraftens ställning i tryckeriindustrin

Innan blickarna riktas mot förändringarna i tryckeriavdelningen, kan det vara på sin plats att peka ut några framträdande drag i den övergripande

utvecklingen. Det var otvetydigt så, att den kvinnliga arbetskraftens inträde i tryckeriindustrin framför allt inföll under industrins två mest expansiva faser. Det var först under det tidiga 1870-talet, som den kvinnliga arbetskraften blev av betydelse och under de följande två årtiondena pendlade dess andel av den totala arbetskraften mellan 11 och 16 procent. Med den starka ökning som ägde rum under åren före sekelskiftet passerades 20-procentsnivån och under seklets första decennium utgjorde kvinnorna en femtedel av den totala arbetskraften.

Lika uppenbart tycks det vara, att ökningen under de två perioderna hade olika källor. Till grund för förändringarna under 1870-talet låg en snabb tillväxt av den kvinnliga arbetskraften inom tryckeriavdelningen – den utgjorde 90 procent av decenniets totala ökning. Mätt i absoluta tal var det även under 1890-talet tryckeriavdelningen som ökade mest, men nu spelade utvecklingen inom bokbinderi- respektive kontorsavdelningen också en betydelsefull roll.

Resultatet står att avläsa i förändringar i den interna fördelningen av den kvinnliga arbetskraften. Efter den första ökningen, kring 1880, var 90 procent av kvinnorna sysselsatta i tryckeriavdelningen. Tre decennier senare svarade denna avdelning för endast hälften av den kvinnliga arbetskraften, medan en fjärdedel var sysselsatt i bokbinderiavdelningen och 15 procent i kontorsavdelningen.

Den kvinnliga arbetskraftens andel av den totala arbetskraften i respektive avdelning erbjuder ytterligare ett mått på dessa förändringar. Och enligt detta mått var i början av 1900-talet en tredjedel av hela kontorspersonalen kvinnor och i bokbinderiavdelningen var 60 procent kvinnor, medan den kvinnliga arbetskraften i tryckeriavdelningen efter 1875 pendlade mellan 10 och 20 procent. Därtill kommer att nära hälften av vad som här kallats den övriga arbetskraften utgjordes av kvinnor.

Det är inte svårt att tolka dessa uppgifter som om kvinnorna i främsta rummet tillhörde den okvalificerade arbetskraften. Den kvinnliga arbetskraftens fördelning på olika yrkeskategorier inom de direkt produktiva avdelningarna bekräftar det intrycket. Under andra hälften av undersökningsperioden var 40 procent av den okvalificerade arbetskraften kvinnor, medan de senare bland lärlingarna endast utgjorde 15 procent och, alltsedan början av 1890-talet, bland de utlärda svarade för en dryg tiondel av sysselsättningen. Att sedan kvinnorna huvudsakligen återfanns på de lägre positionerna i den nya yrkeshierarki, som började växa fram inom kontorsavdelningen, kompletterar bara bilden.

Generellt sett var det framför allt inom de under 1870- och 1890-talen snabbt expansiva storföretagen, som kvinnorna som okvalificerad arbetskraft gjorde sitt intåg i tryckeriindustrin. Men samtidigt finns det anledning understryka, att det mot periodens slut endast var i skiktet arbets-

ledare, som den kvinnliga arbetskraften var helt marginell. 1905 fanns det 2, fem år senare 3 kvinnliga arbetsledare – inga i tryckeriavdelningen – och den procentuella andelen kan skrivas i nästan identiska siffror. Den stora och huvudsakliga inbrytningen bland den okvalificerade arbetskraften kan dock inte dölja det faktum, att kvinnorna under en relativt kort period nådde en inte föraktlig sysselsättningsnivå även som lärlingar och, inte minst, utlärd arbetskraft.

Den kvinnliga arbetskraftens ställning i tryckeriavdelningen

Utvecklingen inom tryckeriavdelningen ger ytterligare belägg för att den kvinnliga arbetskraften under undersökningsperiodens andra hälft i åtminstone mindre utsträckning än tidigare var hänvisad till en okvalificerad sysselsättning. Även om den kvinnliga arbetskraften här inte entydigt ökade sin andel efter 1875 – den pendlade under perioden fram till 1910 mellan 10 och 20 procent – och även om vi här far leta förgäves efter en kvinnlig faktor, så uteslöt inte detta betydande förändringar. Vid närmare betraktande står det nämligen klart, att efter 1870-talets första inbrytning kan i relativa termer allt färre av de i avdelningen anställda kvinnorna definieras som okvalificerad arbetskraft. Under 1900-talets första decennium var hälften av kvinnorna sysselsatta som okvalificerad arbetskraft, medan nära 40 procent var utlärd arbetskraft, i främsta rummet sättarinnor. Även uppgifterna om kvinnornas andel av tryckeriavdelningens olika yrkeskategorier vittnar om att kvinnorna inte längre var hänvisade till okvalificerat arbete. Låt vara att andelen av de utlärda efter 1890 i stort sett höll sig konstant kring drygt 10 procent. Vad som är mest iögonfallande är ändå, att kvinnornas andel av den okvalificerade arbetskraften kraftigt gick tillbaka under periodens slut och under det nya seklets första decennium inte ens nådde upp till en tredjedel.[69]

I ett försök att fastställa den kvinnliga arbetskraftens ställning i tryckeriavdelningen under det sena 1800-talet och 1900-talets första årtionde finns det mot den här bakgrunden förutsättningar att urskilja två relativt distinkta perioder. Under en inledande period med starka efterverkningar in på 1870-talet utnyttjades de i avdelningen sysselsatta kvinnorna enbart som okvalificerad arbetskraft. Och det var under dessa år, som de manliga arbetarnas motstånd mot den kvinnliga arbetskraften och, inte minst, mot dess fackliga organisering var som mest ihärdigt. Betecknande är också, att det förslag om kvinnors rätt till medlemskap i Typografiska föreningen, som ställdes under det tidiga 1870-talet, talade om *"fruntimmer* som är anställda vid boktryckerier". När ett nytt initiativ togs ett decennium senare innebar förslaget, att *"sättarinnor"* skulle tillåtas

medlemskap. Och detta kan också ses som ett utslag av att den andra perioden inletts, då kvinnorna i ökad utsträckning sysselsattes som utlärd arbetskraft. Denna andra period innebar följaktligen, att den kvinnliga arbetskraften efter tryckeriavdelningens snabba expansion under 1870-talet inte längre var begränsad till en yrkeskategori som saknat betydelse i det traditionella hantverket.

Måhända är det till och med möjligt att mot den här bakgrunden dra en slutsats med mer principiell räckvidd. Det skulle nämligen kunna hävdas, att den kvinnliga arbetskraftens tillväxt hämtade sin främsta näring inte ur införandet av nya tekniska produktionsmedel, utan ur en förändring av de sociala förhållandena. Låt vara att tryckningens mekanisering gav de första förutsättningarna för den okvalificerade kvinnliga sysselsättningen. Men när kvinnorna uppnådde en kvalificerad sysselsättning, årtionden innan de första sättmaskinerna togs i bruk i Stockholms tryckerier, var det inte ens som kvinnliga tryckare utan som handsättarinnor. Mycket talar därför för att den kvinnliga arbetskraftens tillväxt i tryckeriavdelningen och, kan det tilläggas, i hela tryckeriindustrin måste betraktas som en del av periodens utbredning av kapitalistiska produktionsförhållanden.

Klasstruktur och industriell omvandling

Trots sin stundtals rapsodiska karaktär ger den empiriska undersökningen ett otvetydigt besked om att klasstrukturen inom tryckeriindustrin genomgick grundläggande förändringar under perioden. Men den visar samtidigt, att dessa förändringar utgjorde moment i en mer långsiktig omstruktureringsprocess: redan under första hälften av 1800-talet hade en utveckling påbörjats, som blev än mer markerad under seklets andra hälft. Med sådana metoder som fusioner, aktiebolagsbildande och ägoinflytande genom aktieinnehav samt skapandet av ett holdingbolag för de dominerande företagen, inleddes och ökades en koncentration och centralisering av kapitalet. Parallellt med detta utvecklades arbetsdelningen bland de anställda, en ny yrkeshierarki började ta form och arbetskraftens sammansättning förändrades i grunden. Och som en tredje social kraft fanns den småbourgeoisie, som hämtade sin näring ur en smaborgerlig produktion, som mer än överlevde den starka tillbakagången vid 1800-talets mitt.

Det var också en utveckling, som på längre sikt skärpte skillnaderna i social ställning *inom* respektive klass. Förekomsten av en relativt omfattande grupp småföretag sida vid sida med aktieägare och företagsledare inom de största aktiebolagen avslöjar på ett klargörande sätt, hur långt

den utveckling nått, som endast kunde anas under det tidiga 1800-talet. På samma sätt hade den nya yrkeshierarkin men även till viss del ökningen av den kvinnliga arbetskraften skapat en mer bestämd och klart avgränsad skiktning av arbetarklassen. Den gamla karriärstegen blev av alltmer marginell betydelse och det var alltfler, som överhuvudtaget aldrig kom i närheten av den. Det iögonfallande undantaget utgjordes här av faktorerna i de större företagen. Detta arbetsledarskikt rekryterades nämligen fortfarande i en inte alldeles obetydlig utsträckning ur skiktet utlärd arbetskraft. Och i samma grad som det här trots allt rörde sig om ett fåtal fall, erbjöds dessa goda möjligheter att på sikt ytterligare avancera och som kronan pa verket nå en styrelseplats i företaget. Med arbetsledarskiktets allt klarare markerade särställning mellan arbete och kapital var det helt följdriktigt, att faktorerna till slut tog initiativ till en egen organisering, låt vara att det skulle dröja några år in på 1900-talet. Inte minst för faktorernas ställning under storstrejken var detta ett avgörande steg (se kap. 6).

I den följande framställningen skall vi i två steg söka vidga perspektivet på dessa förändringar av den sociala strukturen. I ett första steg skall fragan ställas i vilken utsträckning de kan sägas vara utlöpare av mer grundläggande förändringar i produktionsprocessen. Genom en analys av den senare skall ett försök göras dels att belysa klassernas materiella grund i produktionen, dels att föra vidare diskussionen om klassernas interna skiktning. I ett andra steg riktas intresset mot motsättningarna *mellan* dessa klasser. Här bestar uppgiften i att undersöka i vilken utsträckning dessa motsättningar hade sina rötter i produktionsprocessens förändringar och vilken roll kampen mellan arbete och kapital spelade för arbetsprocessens omvandling.

4. Att studera arbetsprocessen

Det står alltså klart, att det sena 1800-talets förändringar i tryckeriindustrin i Stockholm inte var begränsade till den i det närmaste permanenta tillväxten av antalet företag och sysselsatta. Lika påtaglig var den omstrukturering av klassförhållandena, som ägde rum under perioden. Det börjar nu bli hög tid att i ett tredje steg av vår undersökning mer direkt rikta intresset mot den så kallade industrialiseringsprocessen. Närmare bestämt är det nu dags att ställa frågan, på vilket sätt de tidigare analyserade förhållandena kan relateras till utvecklingen inom produktionsprocessen.

Nu är inte detta en helt okomplicerad uppgift. Stötestenen är här svårigheten att finna ett klart och entydigt industrialiseringsbegrepp, inte minst om kravet ställs, att det skall kunna utnyttjas som analysinstrument på "mikronivå". Det kan därför vara motiverat att relativt utförligt diskutera *hur* dessa produktionsprocessens förändringar skall analyseras och relateras till den omtalade omstruktureringen av klassförhållandena. Kapitlets primära syfte är följaktligen att utveckla och presentera de teoretiska utgångspunkterna för den följande empiriska undersökningen. En inledande utvärdering av några representanter för industrialiseringsperspektivet och av den marxistiska diskussionen på området får ligga till grund för formuleringen av mina egna utgangspunkter.

På spaning efter det industriella samhället

I det föregående kapitlet argumenterades för att vad som här kallas den svenska industrialiseringsforskningen inte kunde tillfredsställa vår studies behov av en produktionsbaserad klassteori. Redan därmed skulle denna forskningsinriktning, om än indirekt, vara diskvalificerad som alternativ utgangspunkt för den följande empiriska undersökningen. Men det kan vara av intresse att även peka på andra, inte mindre starka invändningar, som kan resas mot denna forsknings behandling av industrialiseringspro-

cessen. Utan någon ambition att åstadkomma en mer genomgripande och systematisk genomgång av forskningen på området skall jag därför i det följande diskutera några problem, av principiell såväl som praktisk natur, som, oavsett frånvaron av en produktionsbaserad klassteori, kan sägas vara utmärkande för den.

En aldrig så flyktig blick på bidrag till denna inriktning avslöjar den förklarande potens, som i grunden tillmäts vad som kallas industrialiseringsprocessen eller något liknande. Urbanisering, social och geografisk mobilitet, folkrörelsernas framväxt, förändringar i demografiska och sociala förhållanden – alla har de det gemensamt, att de kan ses som mer eller mindre omedelbara resultat av en frambrytande industrialisering.[1] Oftast tas också steget fullt ut med deklarationen, att med den industriella revolutionen lades grunden till ett helt nytt samhälle, industrisamhället.[2] Detta brott i den historiska utvecklingen uppträder i en rad olika skepnader, från den mest slitna dyaden förindustriellt – industriellt samhälle till Heckschers ancien règime – nouveau règime och Lundkvists Gemeinschaft – Gesellschaft.[3] Och den politiska historien bidrar med sin variant ståndssamhälle – klassamhälle.[4]

Att industrialiseringen i grund och botten förlänas en i det närmaste obegränsad förklaringsförmaga har dock inte sin grund i en teoretisk bearbetning av motsvarande dignitet. Avsaknaden av en närmare bestämning av det centrala momentet i den process, som får förklara framväxten av ett helt nytt samhälle, är nämligen iögonfallande. I de arbeten som överhuvud uppfattar industrialiseringsbegreppet som ett problem värt att kommentera kan i de mer principiella utsagorna en kluvenhet mellan mycket abstrakta formuleringar och rent empiriskt beskrivande element spåras. Lundkvist gör ett försök att tolka övergången "från ett äldre, agrart ståndssamhälle till ett modernt industri- och klassamhälle" med hjälp av Tönnies' begreppspar Gemeinschaft/Gesellschaft. Det förra, sägs det, "utmärktes av få och ganska diffusa enheter, medan Gesellschaft karakteriserades av många och specialiserade enheter". I övergången från "vertikal" till "horisontell" solidaritet fick vi i Lundkvists, och för övrigt den funktionalistiska sociologins, terminologi "ett nytt värde- och normsystem . . . under trycket av industrialiseringen".[5] Även Gustafson talar om övergången "från en jordbruksdominerad till en industriellt dominerad ekonomi" men här är industrialiseringen "en process som innebär en snabbt ökad arbetsdelning och specialisering i samhället".[6] Avstandet mellan dessa abstrakta förklaringsschemata och de empiriska undersökningarna är påfallande stort.

Denna kluvenhet öppnar till slut vägen för en teknologisk determinism hos dessa och andra representanter för denna forskningsinriktning. Det är i de abstrakta formuleringarna, som de sociala förhållandena, relationerna

mellan människor, avhandlas, medan de empiriskt laddade elementen snarast rör relationen mellan människa och natur, producenternas förhållande till sina produktionsmedel. Följden blir, att de sociala förhållandena med sina motsättningar mellan grupper av människor betraktas som något utvändigt i förhållande till förändringarna i produktionssfären, vilka i sin tur reduceras till införandet av nya produktionsmedel. Det är *på* men inte som en del av denna grund, industrialiseringen som expansion av "maskinmässig varuframställning"[7], som den samhälleliga utvecklingen får vila. Det är maskinen, som ytterst är det nya samhällets och dess olika elements upphov.

Kluvenheten redan i de principiella utsagorna mellan abstrakta formuleringar om ändrade sociala förhållanden och empiriskt grundade påståenden om produktionsteknologins utveckling gör sig direkt påmind i de konkreta undersökningarna. I jakten på mätbara indikatorer på industrialiseringen gör svårigheterna att ge konkret substans åt de abstrakta formuleringarna, att dessa, med eller utan beklaganden[8], förloras ur sikte, medan de empiriska påståendena fungerar som slagrutor i mötet med det statistiska materialet. Gustafsons försök att kasta in jästen i efterhand genom en ansats till fasindelning i Touraines anda kan inte dölja det faktum, att hans analys av "produktionsformernas förändring genom industrialiseringen" ytterst inskränker sig till en rent kvantitativ beskrivning av förändringar i sysselsättning, företagsstruktur och drivkraft.[9] I den analysen såväl som hos andra företrädare för den aktuella forskningsinriktningen reduceras den industrialisering, som förlänas en sådan samhällsomvandlande kraft, närmast till en kvantitativ expansion av antalet anställda inom industrin – såsom den kommer till uttryck i det officiella statistiska materialet.

Ett industrialiseringsbegrepp med en sådan empirisk slagsida är ett påtagligt handikapp i varje försök att förklara drivkraften bakom den process, som förde det "gamla" samhället i graven. Uttryckt i deras egen terminologi tycks det som om industrialiseringen är och förblir en "oberoende variabel" med förmåga att ge upphov till mer eller mindre djupgående samhälleliga förändringar – försöken att se den som en "beroende variabel", som något som kräver sin egen förklaring, är få och föga övertygande. Hos Lundkvist är det rätt och slätt "verkligheten och lagstiftningen (som) vid 1800-talets mitt (har) underminerat det gamla ståndssamhället".[10] Går vi tillbaka till Heckscher finner vi snarast en negativ bestämning av problemet i frågeställningen om vad som stod i vägen för en frambrytande industrialisering. Svaret ges sedan i ett utpekande av olika flaskhalsar i utvecklingen och därmed blir resultatet också en rad sinsemellan osammanhängande faktorsförklaringar.[11] Huvudintrycket är dock, att forskningen på området oftast nöjer sig med att sträva efter att

bestämma vad som avses med industrialisering och vilka samhälleliga konsekvenser den kan väntas få – processen som sådan tas för given.

Ytterligare ett inslag med vidhängande tema bör uppmärksammas i sammanhanget. Det är ett utmärkande drag för vad jag här kallar industrialiseringsperspektivet att dess undersökningar är av relativt övergripande karaktär. Vad som studeras är den totala industrialiseringsprocessen, på nationell eller regional nivå, där de nedbrytningar av de totala uppgifterna som görs sällan eller aldrig sträcker sig längre än till en bestämning av sysselsättningens branschfördelning. Att detta är en problemfylld begränsning, vittnar de efterlysningar av intensivstudier på lägre nivåer om[12], som alltsomoftast utfärdas av traditionen själv. Gustafsons beskrivning av forskningsläget – "kan vi för Sveriges och Stockholms del endast få ett begrepp om arbetets organisation genom att studera de arbetarminnen som samlats in genom Nordiska museets försorg"[13], ger situationen i ett nötskal. Mot den bakgrunden kan vi inte bara ytterligare understryka argumentet, att den aktuella forskningen i stor utsträckning reducerar det konkreta innehållet i industrialiseringsprocessen till rent kvantitativa förändringar i sysselsättningen. Det understryker också det tidigare påståendet, att en närmare analys av den frambrytande industrialiseringen inte låter sig begränsas till en övergripande nivå.

Det finns med andra ord anledning att ta efterlysningen av intensivstudier på lägre nivåer på allvar. Samtidigt tyder den här förda diskussionen på att industrialiseringsperspektivet av olika anledningar inte förmår erbjuda verksamma instrument för de efterfrågade undersökningarna. Det är inte bara så, att frånvaron av en produktionsbaserad klassteori, som skulle möjliggöra en närmare bestämning av relationen mellan produktionssfär och såväl klasstrukturen som samhällsstrukturen i stort, medför stora svårigheter. Med ett industrialiseringsbegrepp, som lämnar själva industrialiseringsprocessen oproblematiserad och i praktiken reducerar den till en kvantitativ bestämning av sysselsättningsförändringar, förblir den arbetets organisering, som Gustafson talar om, oåtkomlig.

Arbetsprocessen i det kapitalistiska samhället

I *Kapitalets* första band, som utan ett uns av tillfällighet bär underrubriken "kapitalets produktionsprocess", bjuder oss Marx att lämna cirkulationens "larmande och ytliga miljö" för att istället träda in i "produktionens hemliga verkstad".[14] Det är nämligen där, får vi höra, som "profitens hemlighet" kan avslöjas som "arbetskraftens säregna bruksvärde, att vara källan till nytt värde och mer värde än den själv inne-

håller".[15] Där kan det visas, att det är kapitalets konsumtion av arbetskraften i arbetsprocessen, som är den materiella grunden för den kapitalistiska mervärdeproduktionen

Med detta avslöjande kan Marx sätta oss på spåren till ytterligare en "hemlighet". Vad vi kan upptäcka från vår utkikspost i "produktionens hemliga verkstad" är, att de penningägare och ägare av arbetskraft, som träffats som jämlikar och ingått avtal på marknaden vid sitt inträde i produktionssfären förvandlas till kapitalister respektive arbetare.[16] Det är i produktionen, som de sociala förhållandena under kapitalismen blir synliga som klassförhållanden.

Men den marxska analysen av arbetsprocessen stannar inte vid dessa avslöjanden utan söker också visa, hur kapitalackumulationen, förmedlad genom kamphandlingar från klassernas sida, driver fram ständiga förändringar av arbetsprocessen. Reproduktionen av det kapitalistiska samhället förutsätter, menar Marx, en mer eller mindre permanent omvandling av arbetsprocessen.[17] Men innan vi ger oss in pa en närmare diskussion av Marx' behandling av arbetsprocessen, skall vi utrusta oss med redskap från de senaste decenniernas marxistiska debatt på området.

Braverman som replipunkt

I sin med rätta redan klassiska studie, *Arbete och monopolkapital*, lanserar Harry Braverman vad som skulle kunna liknas vid en ide om det tysta seklet. Av olika anledningar dröjde det enligt honom till 1970-talet, innan Marx' analys av den kapitalistiska produktionsprocessen fick sina mer seriösa efterföljare. Det är därför, fortsätter Braverman, han "inte kan tillskriva några andra marxister än Marx själv nagot intellektuellt inflytande på föreliggande studie".[18]

Naturligtvis är detta en sanning med manga modifikationer. Utan att förringa betydelsen av *Arbete och monopolkapital* kan det ända hävdas, att den inte var den blixt fran en klar marxistisk himmel, som Braverman själv vill göra gällande. Braverman har också fatt sig det påskrivet, att han avstar fran varje försök till dialog med den marxistiska diskussion, som faktiskt existerade på området och vid denna tid till och med tilldrog sig ett växande intresse.[19]

Det kräver inga större ansträngningar för att konstatera, att kritiken på intet sätt skjuter över målet. Arbetsprocessen och dess förändringar under kapitalismen hade varit och blev nu i än högre grad föremål för diskussioner och studier och detta pa olika abstraktionsnivaer. Ett i detta sammanhang inte helt oviktigt resultat av 1960-talets sociala och politiska

utveckling star att avläsa i en renässans för Marx' egna texter. "Att läsa Kapitalet" var inte bara en boktitel utan även en verksamhet, som tillmättes en avgörande betydelse av de två vid denna tid mest uppmärksammade tendenserna inom den akademiska marxistiska traditionen, den strukturmarxistiska och den kapitallogiska. I sparen följde också olika teoretiska tolkningar av den syn på arbetsprocessen, som *Kapitalet* rymmer.[20]

Vid sidan av detta löpte principiella men ändå mer empiriskt förankrade diskussioner av teknologi och arbetsdelning, där förändringarna i arbetsprocessen ofta framställdes som ett resultat av kapitalets strävan att öka kontrollen över arbetsprocessen. För många var här steget inte heller långt till direkt politiskt strategiska överväganden.[21]

Slutligen finns det anledning uppmärksamma den tradition av historiska analyser av produktionsprocessen, som söker sina rötter långt före 1970-talet. Inte minst försöken att se arbetarrörelsens framväxt och utveckling mot bakgrund av den omvälvning av arbetsprocessen, som antas vara grundläggande för det kapitalistiska samhället, är här av ett speciellt intresse.[22]

Redan av dessa exempel, som later ana konturerna av ett historiskt perspektiv på Bravermans studie, kan vi följaktligen sluta oss till att *Arbete och monopolkapital* i detta avseende inte riktigt lever upp till sina egna pretentioner. Detta far emellertid inte skymma det faktum, att det är en på manga sätt imponerande och vägröjande studie, som också framgangsrikt kunnat spela rollen som katalysator för en tidigare relativt splittrad forskningsinriktning. I dess spar har nämligen inte bara följt en livlig teoretisk debatt och en rad konkreta analyser av den kapitalistiska produktionsprocessens historiska utveckling. Debatten och de historiska analyserna har dessutom i Bravermans studie fått en replipunkt, ett centrum i relation till vilket det mesta av de intellektuella ansträngningarna på området under det senaste decenniet formulerats.[23]

Mot den bakgrunden kan det motiveras, att vi i vårt försök att frilägga nagra dominerande drag i den marxistiska diskussionen på området koncentrerar intresset till just Bravermans studie och reaktionerna på den, vare sig det rört sig om en rent teoretisk behandling, principiella överväganden eller konkreta analyser. Avsikten är ju, som redan påpekats, inte att åstadkomma en fullständig genomgang av den aktuella diskussionen utan att visa på redskap, som kan utnyttjas i den följande tolkningen och bearbetningen av Marx' egen analys. Tilläggas bör redan här, att Bravermans insats på området med ett sådant tillvägagångssätt inte alls görs rättvisa. Snarare kommer *Arbete och monopolkapital* ensidigt att få tjäna som föremål för den kritik, med vars hjälp mina egna utgangspunkter kan preciseras. Det finns därför anledning att här framhäva den inspira-

tion, som Braverman ändå gett till själva grunden för dessa utgångspunkter.

Kapital men också arbete

Underrubriken till *Arbete och monopolkapital*, "Arbetets degradering i det tjugonde århundradet", anger studiens centrala tema. Det Braverman med avundsvärd energi söker visa är, att det gamla, traditionella hantverksarbetet under kapitalismen i dubbel bemärkelse hotas att dräneras på sitt intellektuella innehåll. Det är inte bara så, att en frambrytande mekanisering alltmer underordnar arbetaren under maskiner, som i allt högre grad förmår inlemma hantverksarbetarens tidigare arbetsmoment i sin egen mekanism. För att öka arbetets produktivitet och sin kontroll över arbetet, strävar kapitalet efter att driva arbetsdelningen allt längre. Målsättningen är att spalta upp och splittra arbetet samt att centralisera det intellektuella momentet till företagsledningen – idén och planeringen skall, som Braverman uttrycker det, åtskiljas från utförandet. Degraderingen av arbetet har, menar Braverman följaktligen, sin yttersta grund i kapitalackumulationens krav på ständiga förändringar av arbetsprocessen.[24]

Nu finns det de som tycks helt vilja underkänna det *sätt*, på vilket Braverman underbygger och argumenterar för sin degraderingstes. Denna kritik gör nämligen gällande, att det till grund för tesen ligger vissa apriori-antaganden, som starkt kan ifrågasättas. En genomgång av diskussionen kring dessa antaganden och deras konsekvenser för innehållet i Bravermans studie hjälper oss en bit på vägen mot de redskap, som vi eftersträvar.

Redan inledningsvis förklarar Braverman, att hans bok är "en bok om arbetarklassen som klass *i* sig själv, inte som klass *för* sig själv". Och det är den, därför att syftet "är att få fram en bild av arbetarklassen sådan den existerar i verkligheten och sådan den utformats av kapitalackumulationen".[25] Men, har kritiken hävdat, denna avgränsning har fått till följd, att "arbetarklassen i *Arbete och monopolkapital* inte är *Kapitalets* arbetarklass: det är en passiv, trög arbetarklass, som lever 'i överensstämmelse med de krafter som verkar på den'."[26] I förlängningen av detta har det också påpekats, att kapitalistklassen, till skillnad mot arbetarklassen, behandlas som en klass *för* sig. Vad vi möter hos Braverman är nämligen en härskande klass, som i fullt medvetande om sina intressen organiserar sig för att genomdriva dem.[27]

Det är emellertid först när vi riktar uppmärksamheten mot konsekvenserna av denna syn pa klasserna, som kritiken blir helt övertygande. Den

mest iögonfallande följden har uppenbarligen blivit, att klasskampen i det närmaste förlorats ur sikte i Bravermans analyser av arbetsprocessen och dess förändringar. I den bild Braverman målar upp, där kapitalet i sin jakt att öka arbetets produktivitet tillskansat sig "den obegränsade makten att gestalta arbetets utformning"[28], faller arbetarklassen såväl som klasskampen utanför ramarna. Men starka argument talar för att arbetarklassen och dess kamp mot kapitalets makt över arbetets utformning måste ses inte som något externt utan som integrerade i ackumulationsmekanismerna.[29] Marx' teoretiskt grundade övertygelse har på denna punkt bekräftats av resultat från en rad empiriska undersökningar.[30]

Detta problem är inte något specifikt för Bravermans studie. Vi har redan tidigare sett, hur den sociologiskt inspirerade historieskrivningen just behandlar de sociala förhållandena som något externt i relation till produktionsprocessen. Mats Dahlkvist har därtill visat, att problemet också varit centralt för de tidigare nämnda tendenserna inom den akademiska marxismen, kapitallogikerna och strukturmarxisterna. Dahlkvist spårar en utveckling, där representanter för båda tendenserna gjort mer eller mindre lyckade försök att, som Balibar uttrycker det, "inskriva *klasskampen* inte som en enkel *konsekvens* av produktionssättet och utsugningen, utan *i* definitionen av själva produktionssättet".[31] Slutsatsen blir, att vi vid vårt inträde i produktionens hemliga verkstad inte bara kan upptäcka två antagonistiska klasser. Vi kan också se, om än inte lika klart, att arbetets utformning i denna verkstad är ett resultat av handlingar från *båda* klassernas sida, att det är klasskampshandlingar, som ytterst bestämmer den *konkreta* utformningen av arbetsprocessen.

Mot den bakgrunden kan vi sätta fingret på en annan konsekvens av Bravermans syn på klasserna. Klart är nämligen, att det är i förlängningen av den, som hans behandling av taylorismen blir förståelig. Andrew Friedman är en av dem, som kritiserat Braverman för att sätta likhetstecken mellan kapitalistisk företagsledning och taylorism. Den senare är, menar Friedman, bara en av de metoder, som kapitalet använder sig av i sina försök att utforma och kontrollera arbetet. Det är dock en metod, som kan utnyttjas med framgång endast under vissa bestämda förutsättningar, vilka i sin tur har sin grund i styrkeförhållandena mellan klasserna – förändras de senare tvingas också kapitalet att söka efter andra metoder.[32] Slutsatsen måste här bli, att den kapitalistiska företagsledningens konkreta strategi inte kan bestämmas på den generella nivå, som Braverman befinner sig på. Den måste underkastas en empirisk undersökning, där klasskampen intar en central plats.

Redan av vad som sagts i det föregående framgår, att det finns anledning att ifrågasätta Bravermans syn på relationen mellan kapitalackumulationen och arbetets degradering. Den undanskymda plats,

som i hans analys tilldelas klasskampen, vilken hos honom mer eller mindre likställs med den politiska kampen för socialismen[33], leder till en förenklad bild av denna relation: degraderingen reduceras till en omedelbar effekt av ackumulationens krav. Men det finns kritiker, som har velat gå längre än så. A ena sidan har det nämligen hävdats, att det är otillräckligt att endast föra in klasskampen som förmedlande instans. Det skulle inte vara nog med att visa, att det är klassernas agerande, klasskampshandlingar, som gör att ackumulationens krav blir till förändringar av arbetsprocessen. Vad som dessutom måste till är en diskussion av på vilket sätt dessa krav leder klasserna att handla som de gör, och av hur själva kraven förändras. En sådan problematisering av ackumulationen skulle göra det möjligt att visa, hur dess olika faser ställer olika krav på förändringar av arbetsprocessen - under produktionen av absolut mervärde krävs andra förändringar än under produktionen av relativt mervärde (se nedan).[34] A andra sidan har det gjorts gällande, att arbetets degradering inte alls är så entydig och oproblematisk som den framstår i Bravermans analys.[35] Återigen kan både teoretiska argument och resultat av empiriska undersökningar underbygga ett frågetecken inför ett av Bravermans antaganden. Och återigen leder detta fram till ett konstaterande, att Braverman ställer problem, som inte låter sig behandlas enbart på den principiella nivå, där hans studie befinner sig. Den konkreta relationen mellan kapitalackumulation och degradering är med andra ord en historisk fråga.

Från detta är steget inte långt till det mer eller mindre öppet redovisade ställningstagande, som ytterst förenar den kritik, som diskuterats här. Redan i sitt förord till *Arbete och monopolkapital* efterlyser Paul M. Sweezy "en mer detaljerad historisk och analytisk undersökning än den som Braverman kunnat genomföra i detta breda översiktsverk".[36] Men grundtemat i de mer principiella invändningarna mot Bravermans studie går betydligt längre än så. Det talar ju snarast om de problem, som följer redan av det sätt, på vilket studien avgränsats. I förlängningen av detta kan den metodologiska standpunkt, som Stephen Wood uttryckt - "ambitionen bör inte vara att skapa enkla, unilinjära modeller av kapitalismens utveckling utan att konkret studera relationen mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden i specifika industriella sammanhang"[37] - förvandlas till kritik av Bravermans projekt.

Men låt oss inte glömma, att vårt egentliga syfte inte inbegriper en mer inträngande utvärdering av Bravermans studie och diskussionen kring den. Vad vi varit på jakt efter är ju redskap, som kan hjälpa oss, när vi möter Marx i *hans* hemliga verkstad. Mer allmänt understryks här behovet av konkreta analyser av arbetsprocessen och dess föränd-

ringar. Men det finns även i sammanhanget mer substantiella resultat att ta vara på. Relaterar vi oss återigen till Braverman, kan vi formulera den mer generella slutsatsen, att hans aprioriantaganden inte kan behandlas som sådana men väl som historiska problemställningar. Antagandena att kapitalackumulationen leder till en degradering av arbetet i en process, där kapitalet tvingar på en passiv arbetarklass en organisering av arbetet, som bär taylorismens alla kännemärken bör med andra ord omvandlas till hypoteser för den konkreta historiska analysen. På vilket sätt har arbetsprocessen mer i detalj förändrats, vilken strategi har kapitalet utnyttjat, vilken roll har arbetarklassen och dess kamp spelat är konkreta frågeställningar för en sådan analys, inte problem som uteslutande kan bearbetas på Bravermans mer abstrakta nivå.

I en sammanfattande formulering kan det hävdas, att det övergripande problem, som kräver en bearbetning, är relationen mellan kapitalackumulation och arbetsprocessens förändringar. Är det möjligt att i en historisk analys finna ett angreppssätt, som kan utgöra ett alternativ till Bravermans synsätt med dess inslag av determinism? Och vad innebär det i så fall mer konkret, att klasskampen måste inta en central plats i analysen av arbetsprocessen och inte längre kan hänvisas till cirkulationssfären? Frågorna hopar sig och det är hög tid att återvända till perioden före "det tysta seklet" och, inte längre tomhänta, göra ett andra besök hos Marx i produktionens hemliga verkstad.

Arbete men också kapital

För att ge relief åt bestämningen av arbetsprocessens specifikt kapitalistiska utveckling diskuterar Marx inledningsvis dess allmänna natur. Arbetet betraktat, som han uttrycker det, "oberoende av varje samhällsform . . . . är först och främst ett samspel mellan människan och naturen", en ändamålsenlig verksamhet, som syftar till att framställa bruksvärden för att tillfredsställa mänskliga behov. I sitt *arbete* utnyttjar människan som *arbetsföremål* i naturen givna arbetsobjekt, antingen i dess ursprungliga form (jord) eller som ramaterial, det vill säga genom arbete bearbetade objekt (malm). I sin bearbetning av arbetsföremålet använder sig arbetaren av *arbetsmedel*, "ting eller samling av ting, som arbetaren placerar mellan sig själv och arbetsföremålet, och som skall överföra hans verksamhet på detta föremål". Arbetsprocessens enkla beståndsdelar är följaktligen med Marx' ord "1) den ändamålsenliga verksamheten eller själva arbetet, 2) det föremål som den påverkar och 3) det medel varmed den verkar".[38]

Men till skillnad från de sociologiskt inspirerade historikerna stannar

alltså inte Marx vid denna bestämning av relationen mellan människa och natur. I nästa stegs analys av arbetsprocessen under kapitalismen betraktas nämligen inte längre de sociala förhållandena, relationen mellan människor, som något utvändigt utan som en del av produktionssfären. Det är också förändringar i de senare som markerar de kapitalistiska produktionsförhållandenas första utbredning – kapitalet skaffar sig enligt Marx till en början kontroll över arbetskraften och produkten utan att själva arbetsprocessen omvandlas.[39]

Vi har emellertid redan kunnat konstatera, att Marx, och senare även Braverman, menar, att kapitalackumulationen tvingar fram en mer eller mindre permanent omvandling av arbetsprocessen. Det har också varit vanligt att tolka *Kapitalet* som om detta tvång leder till att det kapitalistiska produktionssättet under sin utveckling genomgår tre faser. Under samverkan utvecklas en planmässig produktion, under manufakturen drivs arbetsdelningen till sin spets och i storindustrin underordnas arbetarna maskinerna.[40]

Inte minst som ett resultat av diskussionen kring Bravermans studie skall här argumenteras för ett alternativ till denna deterministiska tolkning, som ser förändringarna av arbetsprocessen som ett drama i tre klart urskiljbara akter, vilket iscensatts av en i kulisserna väl dold kapitalackumulation. Ett försök skall med andra ord göras att tolka Marx på ett sätt, som tillåter en historieskrivning, som inte nöjer sig med att avläsa arbetsprocessens konkreta förändringar som omedelbara resultat av kapitalismens rörelselagar eller någon annan abstraktion av "den osynliga handens" typ.

Otvivelaktigt är det så, att ett icke-deterministiskt synsätt låter sig underbyggas av *Kapitalets* behandling av arbetsprocessen. Redan bestämningen av produktionens hemliga verkstad omfattar ju två antagonistiska klasser. Och inte minst analysen av normalarbetsdagen, "resultatet av flera hundra års kamp mellan kapitalist och arbetare"[41], formar sig till en historieskrivning, där den osminkade kampen mellan dessa klasser ges den avgörande betydelse den så ofta saknat i diskussionen efter "det tysta seklet". Ett genomgående tema för Marx' analys av arbetsprocessen är därtill, att förändringarna i denna alltid förklaras få konsekvenser för arbetskraften och dess sammansättning, vilket i sin tur får till följd nya förutsättningar och objekt för klasskampen.[42] Hos Marx är med andra ord klasskampen en central förmedlande instans i den process, där arbetsprocessen ständigt skapar nya villkor för sin omvandling.

Men för att komma loss ur slagordens grepp maste vi försöka konkretisera hur och genom vilka klasskampshandlingar Marx menar, att kapitalackumulationens krav förvandlas till förändringar av arbetsprocessen. Låt oss först återvända till vår kapitalist som, om han vill

fortsätta att bära den karaktärsmasken, ständigt måste söka efter möjligheter till sadana förändringar av arbetsprocessen att arbetets produktivkraft ökar. Av definitionen av arbetsprocessen följer, att han i detta syfte kan rikta in sina ansträngningar mot tre olika områden: arbetet kan effektiviseras, råmaterialet kan på olika sätt förbättras eller förbilligas och arbetsmedlen kan utvecklas. Men därmed kan vi också argumentera för en tolkning av *Kapitalet* där samverkan, manufakturindustri och storindustri inte uppfattas som tre distinkta och på varandra följande faser i kapitalismens utveckling. *Samverkan, arbetsdelning och införande av maskineri* framstår då istället som *metoder, vilka kapitalet utnyttjar för att genom förändringar av arbetsprocessen öka mervärdeproduktionen.* Mer bestämt syftar metoderna samverkan och arbetsdelning till att förändra själva arbetet, dess organisering och innehall, medan införandet av maskineri innebär en förändring av arbetsmedlet. För en historisk analys – med utgångspunkt från denna tolkning av *Kapitalet* – skulle darför en del av brobygget mellan kapitalackumulationen och omvandlingen av arbetsprocessen bestå i att klargöra, vilka beståndsdelar av den senare som förändrats och vilka metoder kapitalet utnyttjat för att astadkomma dessa förändringar.

Men hos Marx, till skillnad från Braverman, är inte bara kapitalet utan även arbetarklassen en klass *för* sig. Den senare reser sig också mot det förras despoti inte minst när den tar sig uttryck i en arbetsdelning, "som förkväver arbetarens normala utveckling"[43], eller i införandet av ett maskineri, som standigt är "på språng för att göra lönarbetaren 'överflödig' ".[44] Kapitalets metoder för att genom förändringar i arbetsprocessen öka arbetets produktivkraft stöter med andra ord pa motstand fran den strategi arbetarklassen utvecklar för att försvara och stärka sin ställning i produktionsprocesssen. Den kamp om makten över arbetet, som är av avgörande betydelse för en förståelse av arbetsprocessens konkreta utformning, kan mot den bakgrunden formuleras som en historisk hypotes i figurens skepnad:

Figur 2. Arbetsprocess och klasskamp

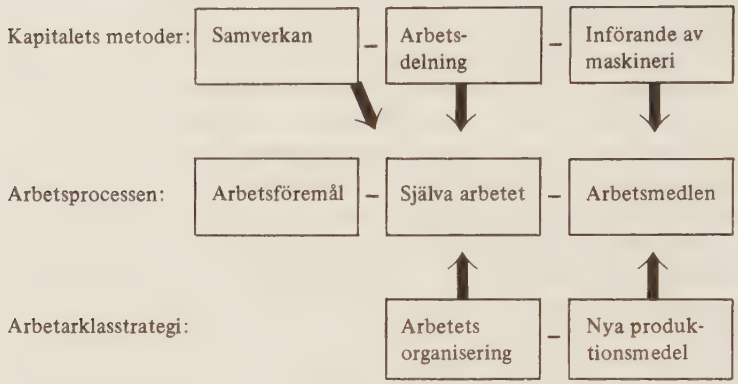

Anmärkning. De i "modellen" inritade pilarna utpekar naturligtvis inte samtliga tänkbara påverkansförhållanden utan riktar endast uppmärksamheten mot de enligt hypotesen mest centrala (se nedan).

På detta sätt kan en icke-deterministisk tolkning av Marx' behandling av arbetsprocessen uttryckas i en forskningsstrategi, som kan fungera som ett redskap i den konkreta analysen. Annorlunda formulerat gör den det möjligt att organisera den historiska undersökningen kring några centrala frågeställningar om kapitalets metoder för att omvandla arbetsprocessen och om arbetarklassens motstånd mot dessa förändringar. Men det återstår att komma till rätta med en påtaglig begränsning i "modellens" tolkning av Marx' syn på utvecklingen i produktionssfären. Klart är nämligen, att den endast inbegriper en aspekt av den klasskamp, som antas vara så viktig för arbetsprocessens utformning. En närmare studie av *Kapitalet* avslöjar, att kampen om arbetsdagens längd och arbetsintensiteten inte lämnas utanför analysen av arbetsprocessens förändringar[45], samtidigt som den lönekamp som förs i cirkulationssfären också tillmäts en viss betydelse (se nedan).

Men ytterligare en konsekvens av den här föreslagna tolkningen av *Kapitalets* analys av arbetsprocessens förändringar bör uppmärksammas. I detta betraktelsesätt är ju den grundläggande utgångspunkten, att kapitalet för att öka mervärdeproduktionen utnyttjar metoder, som leder till förändringar av arbetsprocessen, vilket stöter på motstånd från arbetarklassens sida. När arbetarklassen och klasskampen på detta

sätt förs in på scenen framträder en annan strävan hos kapitalet. Vid sidan av de direkta förändringarna av arbetsprocessen söker kapitalet nämligen i största möjliga utsträckning undanröja det motstånd från arbetarklassens sida, som mer eller mindre starkt lägger hinder i vägen för de eftersträvade förändringarna. Kapitalets strävan efter den omedelbara makten och kontrollen över arbetsprocessen får salunda sin naturliga följd i en motsvarande strävan efter en social kontroll av arbetskraften. Inte minst Katherine Stone har visat, hur kapitalet i den amerikanska stålindustrin kring sekelskiftet aktivt sökte urholka de avgörande stödjepunkterna för arbetarklassens motstånd mot produktivitetshöjande förändringar av arbetsprocessen.[46] Och Friedmans diskussion av taylorismen och andra företagsledande strategier behandlar i grunden samma problem.[47] I en historisk analys kan därför dessa kapitalets "indirekta" metoder och deras konsekvenser för arbetsprocessens konkreta utformning inte lämnas ur räkningen.

Arbete och kapital som historiskt objekt

För att konkretisera den förda diskussionens betydelse för utformningen av den följande empiriska undersökningen kan det nu vara på sin plats med några sammanfattande överväganden. Bakom min kritik av såväl den sociologiskt inspirerade forskningen som av vissa deterministiska tendenser i Bravermans studie och i min tolkning av *Kapitalets* behandling av arbetsprocessen kan en bestämd syn på historieskrivningen spåras. Ett mer eller mindre explicit grundtema i det föregående har nämligen varit övertygelsen, att det faller utanför historieskrivningens uppgifter att leverera illustrerande empiriskt material till orubbliga teoretiska modeller eller aprioriantaganden av teoretisk natur. En historisk undersökning kan inte reducera sitt syfte till att i det empiriska materialet påvisa närvaron av en redan i utgångspunkterna postulerad logik, i vilken skepnad den senare än föredrar att uppträda. De teoretiska utgångspunkterna och begreppen får inte betraktas som på förhand givna och oföränderliga klädstreck, där vi kan hänga upp ett lämpligt empiriskt material till allmänt beskådande. De måste ses och behandlas som redskap, instrument, som gör det möjligt för oss att formulera problem och frågeställningar och orientera oss i det empiriska materialet. I bästa fall kan dessa redskap i sitt möte med de historiska förhållandena bereda väg för en utveckling av teorin.

Det saknar inte sin betydelse, att *Kapitalets* analys av arbetsprocessen ses i ljuset av detta. Marx' behandling är här teoretisk och erbjuder därmed en abstrakt bestämning av arbetsprocessens allmänna natur

och specifika utveckling under kapitalismen. En historisk analys kan emellertid inte stanna vid målsättningen att peka på uttryck för de kapitalismens långsiktiga utvecklingstendenser, som Marx frilägger i *Kapitalet*. Den måste sträva efter att med hjälp bland annat av de redskap den marxska analysen erbjuder studera och förklara den konkreta utformning arbetsprocessen antog i en bestämd historisk situation. Och den måste utgå från att denna konkreta utformning inte kan avledas som en omedelbar följd av en teoretiskt bestämd logik, utan är ett mer komplicerat resultat av de långsiktigt verkande utvecklingstendensernas konfrontation med en specifik historisk miljö.

Nu innebär dock inte detta, att *Kapitalet* och den senare diskussionen på området inte kan erbjuda redskap för en analys av produktionens förändringar under den så kallade industrialiseringsprocessen. Det står ju för det första klart, att bestämningen av arbetsprocessens beståndsdelar ger möjligheter att analysera vilka förändringar den konkreta produktionsprocessen genomgick. För det andra kan inriktningen på utvecklingen av arbetskraftens sammansättning leda till ett första fastställande av konsekvenserna av dessa förändringar. För det tredje skapar uppfattningen av klasskampshandlingar som en förmedlande instans förutsättningar för att teckna den omedelbara bakgrunden till dessa förändringar. Med den här föreslagna tolkningen av *Kapitalets* analys av arbetsprocessen och ställningstagandet till den senare diskussionen på området har grunden sålunda lagts för det teoretiska perspektiv omfattande tre olika moment, som efterlystes i föregående kapitel. Hur det och de diskuterade redskapen mer konkret utnyttjats i den historiska analysen skall vi återkomma till i det följande.

Ett bidrag till en nyare forskningsinriktning

Under de senaste åren har inom den historiska forskningen i Sverige ett växande intresse att på ett mer djuplodande sätt studera utvecklingen inom själva produktionssfären kunnat skönjas. I en rad avhandlingar, mer eller mindre starkt influerade av analysen i *Kapitalet* och den efterföljande diskussionen på området, har arbetsprocessen och dess förändringar under industrialiseringsförloppet utgjort ett centralt tema.[48] Det kan därför hävdas, att dessa intensivstudier på mikronivå i ett avseende representerar just det, som industrialiseringsperspektivets företrädare efterlyst.

För att teckna ett sammanhang åt den tidigare diskussionen och den följande undersökningen skall här några, som jag uppfattar det, utmärkande drag i denna nyare forskning kommenteras. Ambitionen

sträcker sig dock inte längre än till att ge en viss relief åt den egna studien genom att peka ut några likheter och olikheter i de respektive utgångspunkterna. En närmare diskussion av det konkreta innehållet i de refererade arbetena skall vi återkomma till.

Jag har här argumenterat för en bestämd tolkning av Marx' analys och den efterföljande diskussionen. Därvid har jag hävdat, att med en sådan tolkning erbjuds redskap för en analys av såväl arbetsprocessens förändringar som deras bakgrund och omedelbara konsekvenser. Jag har mot den bakgrunden gjort gällande, att arbetsprocessens förändringar rymmer en teknisk komponent, relationen mellan människa och natur, och en social, relationen mellan människor, som båda måste uppmärksammas vid en historisk analys. Dessutom har jag hävdat, att de omedelbara konsekvenserna skall avläsas i förändringar i yrkesstrukturen och arbetskraftens sammansättning, medan bakgrunden skall sökas i den kapitalistiska ackumulationsprocessen förmedlad bland annat av vad jag kallat klasskampshandlingar. Vad jag helt kortfattat skall diskutera i det följande är frågan i vilken utsträckning dessa utgångspunkter återfinns i den tidigare forskningen.

I sin *Från hantverk till fabriksindustri* förespråkar Lennart Schön en tolkning av Marx' behandling av arbetsprocessen, som också kan sägas haft betydelse för den fortsatta forskningen. Med "grund i Marx' syn på produktionen som både en teknisk process och ett socialt förhållande" utvecklar Schön nämligen här en produktionstypologi[49], som även avsatt spår i senare bidrag.[50] Det kan därför finnas anledning att inledningsvis granska diskussionen kring denna typologi något närmare.

Även om Schön låter sig inspireras av Marx är han kritisk mot den senares "tolkning av de tekniska och sociala sammanhangen vid industrialiseringen". Marx' diskussion av "utvecklingslinjen manufaktur– storindustri" är, menar Schön, "alltför begränsad" för en förståelse av den "rikedom på möjligheter och kombinationer", som "den konkreta historiska utvecklingen" erbjuder. Och, konstaterar han avslutningsvis, "den moderna mekaniserade fabriken var varken direkt eller enbart en omvandling av manufakturen".[51]

Naturligtvis finns det all anledning att instämma i den senare slutsatsen, att kapitalismens tidiga utveckling inte kan reduceras till en övergång från manufaktur till storindustri. Däremot är det svårare att skriva under på Schöns tolkning och kritik av Marx' analys. Snarare är det så, att vår tidigare diskussion utpekar Schöns tolkning av Marx' syn på kapitalismens utveckling som allt för mekanisk. Och till grund för hans kritik ligger uppfattningen, att Marx i god deterministisk anda betraktade kapitalismens utveckling som unilinjär, där den ena fasen mer eller mindre av egen kraft avlöser den andra. Mot detta har jag sökt visa på möjligheterna

till en alternativ tolkning, där samverkan, arbetsdelning och införande av maskineri betraktas som metoder att öka mervärdeproduktionen under kapitalismens utveckling.

Den följande undersökningen får utvisa, om ett sådant perspektiv mer framgångsrikt kan göra reda för "den konkreta historiska utvecklingens rikedom på möjligheter och kombinationer". Ty invändningar kan resas och har rests mot Schöns eget alternativ. Med Bengt Berglund kan vi konstatera, att i den mån Schön tillämpar sin egen utvecklingsmodell är det med starka neoklassiska inslag.[52] Det är snarast förändringar i cirkulationssfären, på marknaden och inte av ägandeförhållandena och klassernas agerande, som får förläna produktionstypologin dynamik. Följden har också blivit, att samtidigt som Schön erbjuder ett exempel på en deterministisk tolkning av Marx' analys, argumenterar han själv för ett perspektiv, som i praktiken kan sägas lämna arbetsprocessen och dess förändringar utan någon mer systematisk analys. Att sedan en ytterligare följd står att finna i frånvaron av en närmare analys av bakgrunden till och de omedelbara konsekvenserna av dessa förändringar understryker bara de avgörande skillnaderna mellan Schöns produktionstypologi och det här förespråkade perspektivet.

Vänder vi så blicken mot Lasse Cornells *Sundsvallsdistriktets sågverksarbetare 1869–1890* är det även här möjligt att peka på olikheter i angreppssättet. En avgörande orsak till detta tror jag kan sökas i det faktum, att Cornells inriktning på arbetsprocessen saknar teoretisk motivering och bearbetning.[53] Följden har blivit, att han i sin analys i hög grad koncentrerat intresset till processens tekniska komponent, medan den sociala mer skjutits i bakgrunden. Ett klart utslag av detta är argumenteringen för att arbetsprocessen kan analyseras vid en enda tidpunkt, eftersom den tekniska utvecklingen under den följande perioden var av marginell betydelse.[54] Frågan om förändringar av arbetsdelningen och i arbetskraftens sammansättning ges därför inte heller en systematisk behandling. Analysen av arbetarklassens skiktning har därtill inte sin tyngdpunkt vid förändringar i yrkesstrukturen utan vid förändringar av lönestrukturen och ålders- och könssammansättningen. Avsaknaden av ett mer seriöst försök att förklara bakgrunden till arbetsprocessens förändringar och uppfattningen av arbetarklassens kamp som utvändig till och av mindre betydelse för arbetsprocessens förändringar[55] markerar även de klara olikheter i förhallande till det här förespråkade perspektivet.

Efter dessa exempel på bidrag som jag menar i bestämda avseenden avviker från huvuddragen i mina egna utgangspunkter skall avslutningsvis två studier, där likheterna dominerar, uppmärksammas, nämligen Lars Olssons *Da barn var lönsamma* och Bengt Berglunds *Industriar-*

betarklassens formering. Trots klara inbördes skillnader förenas dessa två historiska undersökningar av medvetna försök att förklara bakgrunden till de arbetsprocessens förändringar, som också analyseras i detalj. De påtagliga likheterna utsträcker sig även till ambitionen att avläsa förändringarnas omedelbara konsekvenser i omstruktureringen av klassernas, eller åtminstone delar av dem, sammansättning. Skall någon mer generell kritik riktas mot dessa två analyser, skulle det kunna hävdas, att de i likhet med Cornell inte reser frågan om klasskampens roll vid arbetsprocessens förändringar. Vad som möter oss här är väl ett mycket aktivt kapital, som medvetet strävar efter ökad mervärdeproduktion och social kontroll, men arbetarklassens agerande avläses huvudsakligen i fackföreningsbildande och lönekamp (se kap. 7).[56]

Diskussionen av likheter och olikheter i angreppssätten avslöjar, att den internationella debatten på området under de senaste åren nått den svenska historiska forskningen. Vad som enligt min uppfattning för närvarande och i främsta rummet kännetecknar denna nyare forskningsinriktning, internationellt såväl som nationellt, är ett livligt sökande efter teoretiska preciseringar och mer utvecklade metoder för de empiriska studierna. Det finns därför inte anledning att alltför starkt understryka skillnader och olikheter i de refererade studierna och mina egna utgångspunkter. Detta får dock inte skymma, att tvistefrågor finns och att ambitionen varit, att i den följande undersökningen lägga tyngdpunkten vid aspekter, som främst i den tidigare svenska forskningen kommit något i skymundan. Annorlunda uttryckt har målsättningen varit att mer kontinuerligt och systematiskt studera förändringarna i arbetsprocessens två komponenter och framför allt deras relation till den bakomliggande kapitalackumulationen. Detta är också motiveringen till det enträgna försöket att i det följande rikta huvudintresset mot klasskampens roll för utvecklingen inom produktionssfären. Men närmast skall vi återigen rikta blickarna mot den tryckeriindustri i Stockholm, som är det egentliga objektet för vår analys.

5. Arbetsprocessens förändringar i tryckeriindustrin under det industriella genombrottet

Det kan tyckas, att vi redan tillryggalagt en lång och delvis svårframkomlig väg i våra försök att närma oss produktionens hemliga verkstad i dess *konkreta* utformning i tryckeriindustrin i Stockholm under decennierna kring sekelskiftet. Den konstruerade statistiken (se kap. 2) gav besked om att den kvantitativa expansion, som tryckeriindustrin genomgick under denna period, löpte parallellt med klart iakttagbara förändringar av ägandeförhållandena och yrkeshierarkin. Den teoretiska diskussionen har därtill pekat på möjligheterna att se dessa förändringar i relation till arbetsprocessens omvandling, och även anvisat redskap för analysen av denna process. Med andra ord bör vi vara väl rustade för att konkret studera den utveckling, som hade sina rötter i det tidiga 1800-talet (se ovan s 54ff). Detta kapitels primära syfte är att presentera den konkreta studien av arbetsprocessens förändringar i tryckeriindustrin i Stockholm under det sena 1800-talet.

Ändå finns det anledning att dröja ytterligare en stund på tröskeln. Som alltid är nämligen steget från de formulerade analytiska redskapen till en motsträvig empirisk verklighet något mycket mer komplicerat än att, som det brukar heta i positivismens boxtänkande, applicera operationaliserade kategorier på det empiriska materialet. Det är därför nödvändigt att inledningsvis redovisa, hur de problem och svårigheter bearbetats, som just i detta fall utmärker det omtalade steget. Följaktligen får här det förra kapitlets mer principiella diskussion av hur arbetsprocessen kan studeras sin fortsättning i en diskussion av hur arbetsprocessen i tryckeriindustrin i Stockholm skall studeras i det följande.

På väg mot ett historiskt objekt

Marx' behandling av arbetsprocessen i *Kapitalet* omfattar, som vi sett, två steg. Det är mot bakgrund av en bestämning av arbetsprocessens

allmänna natur, "oberoende av varje bestämd samhällsform",[1] som dess specifikt kapitalistiska karakteristika får ta gestalt. Nu äger dock även det senare steget, trots den historiska bestämningen, en hög grad av generalitet. Vad Marx analyserar är naturligtvis inte en bestämd sektor eller industri, utan de gemensamma drag arbetsprocessen uppvisar under kapitalismen. För en motsvarande studie av en speciell industri är det emellertid nödvändigt att redan i utgångspunkterna ge dessa gemensamma drag ytterligare historiska bestämningar. Vad som krävs är ett fastställande av de allmänna dragen i just denna industris utveckling, mot vilka den specifika utvecklingen i en bestämd region, företagskategori eller i ett bestämt företag sedan kan ges relief. Därför skall här en allmän bild av tryckeriindustrins förändringar under perioden tecknas, mot vilken utvecklingen i Stockholmsregionen sedan kan kontrasteras. Ett sådant tillvägagångssätt gör det därtill möjligt att studera i vilken utsträckning kapitalet verkligen hade och utnyttjade olika alternativa strategier i sina försök att genom förändringar av arbetsprocessen öka mervärdeproduktionen. Och det skapar också förutsättningar för en analys av den roll arbetarklassens agerande spelade för arbetsprocessens förändringar. Men innan vi gör ett försök att närmare förklara dessa tankegångar skall några mer konkreta konsekvenser av de formulerade utgångspunkterna presenteras.

Arbetsprocesser inom tryckeriindustrin

En första fråga att besvara är naturligtvis vilken eller vilka arbetsprocesser tryckeriindustrin omfattar. Redan den allmänna bestämningen säger, att i arbetsprocessen utnyttjar mänsklig arbetskraft arbetsredskap för att genom påverkan på arbetsföremål framställa bruksvärden. Av den framgår därtill att ett bruksvärde, som framställs i en arbetsprocess, kan uppträda som arbetsföremål i en annan. Mot den bakgrunden måste vi avvisa tanken att använda den samtida branschindelningen som grund för en avgränsning – de bruksvärden, som framställts inom en konventionellt avgränsad bransch, kan inte apriori antas vara resultat av en enda arbetsprocess. Med det perspektivet är det uppenbart, att vad som här kallas tryckeriindustrin rymmer flera arbetsprocesser, där sättningen och tryckningen är de dominerande. Kravet på en rimlig begränsning av arbetsuppgiften har också gjort det nödvändigt att i det följande koncentrera intresset till de två senare. Andra, såsom stereotypering och framställning av illustrationer, kommer däremot att behandlas mer flyktigt.

Som redan framskymtat uppvisar en del av det tillgängliga källmaterialet sådana problem, att den följande undersökningen måste genomföras på tre nivåer – först studeras utvecklingen på en övergripande nivå, därefter riktas sökarljuset mot förändringar inom vissa bestämda företagskategorier och slutligen analyseras ett antal enskilda företag.

Denna uppläggning har inte sin enda förklaring i en i viss utsträckning otillfredsställande materialsituation. Andra, mer principiella bevekelsegrunder erbjuder också argument för inte bara själva trestegslösningen utan även för dess konkreta innehåll. För det första gav undersökningen av det sena 1800-talets expansion i Stockholms tryckeriindustri besked om att det vid sidan av den dominerande kapitalistiska produktionen fortfor att existera en relativt livaktig småborgerlig produktion. Och av de teoretiska utgångspunkterna bör vi dra slutsatsen, att det är motiverat, att i den konkreta analysen särskilja dessa produktionsformer. För det andra visar redan en hastig blick på materialet, att bland de kapitalistiska företagen bör *tidningstryckerierna* studeras som egen kategori. Med sin specialiserade produktion och specifika marknadssituation, både vad gäller arbetskraft och produkter, uppvisar de en från *civiltryckerierna* avvikande utveckling av arbetsprocess och klasskampsförhållanden. Med hänsyn tagen till deras olika karaktär är det dessa tre företagskategorier, som skall utnyttjas i den följande undersökningen.

Något om metod och material

Men hur skall vi då konkret gå tillväga för att analysera arbetsprocessen och dess förändringar i tryckeriindustrin i Stockholm? Och vilket källmaterial står oss till buds vid vårt försök att kasta ljus över den utveckling, som i första hand sättningen och tryckningen genomgick under det sena 1800-talet?

Enligt de teoretiska utgångspunkterna omfattar arbetsprocessen tre beståndsdelar: själva arbetet, arbetsredskapet och arbetsföremålet. Uppgiften kan därför sägas bestå i att bestämma vilka förändringar dessa beståndsdelar genomgick under den aktuella perioden. Mot bakgrund av den tidigare diskussionen står det nu klart, att denna uppgift skall bearbetas i två steg. I ett första ges en allmän bestämning av hur de två arbetsprocessernas olika element omvandlades. Detta innebär ett försök att fastställa de dominerande förändringarna i sättningens respektive tryckningens arbetsmoment, arbetsredskap och arbetsföremål. I ett andra steg analyseras hur sättnings- respektive tryckningsarbetet organiserades i Stock-

holms tryckeriindustri under det sena 1800- och tidiga 1900-talet och med vilka arbetsredskap och arbetsföremål det utfördes. Och det är här undersökningen rör sig från en övergripande nivå över olika företagskategorier ned till det enskilda företaget.

Nu finns det anledning att redan här närmare kommentera detta. Det stod nämligen på ett tidigt stadium klart, att en av arbetsprocessens beståndsdelar, arbetsföremålet, spelat en relativt obetydlig roll i sammanhanget och att uppgiften därför huvudsakligen kunde begränsas till en undersökning av de två övrigas utveckling. Därtill kommer att behandlingen av arbetsredskapet fått sin tyngdpunkt lagd vid de förändringar, som gav till resultat en övergång från den gamla hantverksproduktionen till en mer mekaniserad produktion. Slutligen går det inte att sticka under stol med att undersökningen av själva arbetet stundtals inte kunnat ges en önskvärd precisionsnivå. I sådana fall har ambitionen fått begränsas till att visa på vissa mer långsiktiga förändringar. Samtidigt bör det dock understrykas, att undersökningen generellt sett utan tvekan kunnat drivas tillräckligt långt både för sina egna syften och för att inte behöva stå tillbaka för andra studier på området.

Det är väl föga förvånande, att brasklappen om en tidvis begränsad ambition har sin grund i ett åtminstone delvis motsträvigt källmaterial. Själva arbetets förändringar skall i första hand studeras med hjälp av mantalsuppgifterna och arbetsredskapets huvudsakligen med hjälp av tryckeristatistiken. Vår tidigare utvärdering har dock pekat på att mantalsuppgifterna, trots alla sina förtjänster, för det här aktuella syftet stundtals saknar den detaljinformation, som skulle göra en mer djupgående studie möjlig. Denna utvärdering gjorde därtill klart, att industristatistiken före 1896 endast sporadiskt innehöll uppgifter om tryckeriindustrin.[2]

När detta är sagt, kan det dock hävdas, att det inte möter alltför stora hinder att peka ut en rad möjliga kompletterande källor. Företagsmaterial, statliga utredningar, samtida fackTidskrifter och sekundärlitteratur utgör exempel på de mest användbara källor, vilka i hög grad kan motverka mantalsuppgifternas och industristatistikens brister på detta område. I vissa avseenden är det, som kommer att framgå av det följande, till och med så, att de kompletterande källorna ger upplysningar, som helt saknas i de två huvudserierna.

Kapitlets fortsatta uppläggning

Efter dessa inledande klargöranden kan vi gripa oss an med den uppgift, som är kapitlets egentliga syfte. Närmast följer den aviserade beskrivningen av de allmänna dragen i arbetsprocessens förändringar i tryckeriindu-

strin under den aktuella perioden. Här görs ett försök att visa, vilka arbetsmoment sättningen och tryckningen rymde under den traditionella hantverksproduktionen respektive den mekaniserade produktionen.

Mot den bakgrunden ställs sedan frågan, i vilken utsträckning detta skapade förutsättningar för variationer i den konkreta utformningen av arbetsprocessen. Därefter följer den konkreta analysen av arbetsprocessens förändringar i tryckeriindustrin i Stockholm under det sena 1800-talet, där den tidigare omtalade trestegslösningen utnyttjas. Slutligen ges, som en övergång till det följande kapitlet, en sammanfattande bild av den analyserade omvandlingen av arbetsprocessen, som riktar intresset mot moment, som måste vara centrala i ett försök att förklara den studerade utvecklingen.

Två arbetsprocesser under omvandling

När vi nu tar det första steget mot produktionssfären finns det anledning att understryka, att vi inte är ute efter att skriva teknikhistoria utan efter att lägga en grund för den kommande analysen. Syftet är inte att beskriva hur arbetet verkligen utfördes utan hur det *kunde* utföras, det vill säga att ge en bild av de arbetsredskap, som stod till buds, och de möjligheter att organisera arbetet, som gavs. Det är också förklaringen till, att de svårbemästrade problemen om de olika arbetsprocessernas effektivitet och produktivitet endast berörs mer indirekt. Däremot har, inte minst för åskådlighetens skull, mekaniseringen, införandet av maskiner, valts som grund för uppläggningen av den följande framställningen.

Från manuskript till tryckform

Med hänsyn tagen till de begränsningar som redan diskuterats, skall vi här med *sättning* avse den process, varigenom ett manuskripts (i vid bemärkelse) text omvandlas till satt text, vilken i kombination med manuskriptets övriga innehåll (illustrationer m m) bearbetas till en för tryckning (eller stereotypering) förfärdigad tryckform. Av detta följer, att sättningen, som syftar till att producera råmaterial till en efterföljande arbetsprocess, tryckningen, omfattar två på varandra följande övergripande arbetsmoment, dels textsättningen, dels färdiggörandet av tryckformen. Men det innebär också, att stilgjutningen och framställningen av illustrationer samt stereotyperingen[3] här betraktas som från sättningen åtskilda arbetsprocesser, även om de historiskt sett ofta är integrerade i tryckeriföretagens produktion.

Vilka arbetsredskap och vilka arbetsmoment är da, för det första, kännetecknande för handsättningen?[4]

Handsättning

Låt oss trots allt inledningsvis säga något om stilgjutningen, som ju ändå producerade vad som skulle kunna uppfattas som *arbetsföremål* för sättningsprocessen. De stilgjutna bokstavstyperna genomgick under perioden inga väsentliga förändringar med omedelbara effekter på arbetsprocessens utformning. Det saknade dock inte helt betydelse, att utbudet differentierades och att ett antal nya stilsorter framför allt under 1700- och 1800-talen dök upp på marknaden och ökade kraven på sättarens yrkesskicklighet.[5] Att stilsorternas utformning kunde ge upphov till motsättningar i tryckeriindustrin finns det anledning att återkomma till i det följande.

De äldsta tryckerierna var huvudsakligen självförsörjande på området och framställningen av bokstavstyperna, stilgjutningen, utfördes ofta i tryckeriernas egen regi. Men redan vid 1600-talets början hade en specialisering kommit till stånd och företag, som uteslutande framställde bokstavstyperna blev allt vanligare. Denna tendens stärktes under de följande århundradena men med stilgjuteriernas mekanisering under det tidiga 1800-talet påbörjades en ny integrering.[6] Och med sättmaskinens utbredning under seklets andra hälft förändrade en annan form av integrering på ett drastiskt sätt förutsättningarna för stilgjutningen. Nu var det nämligen sättmaskinen, som helt eller delvis integrerade framställningen av bokstavstyper i sin egen mekanism.

Det kan argumenteras för att även manuskript skall betraktas som ett av sättningens arbetsföremål. Utan att här fördjupa den diskussionen kan det konstateras, att manuskriptets kvalite' var en källa till motsättningar under perioden. Typograferna klagade, inte minst under 1800-talet, över de svårlästa manuskripten och den utbredda ovanan hos vissa författare att ständigt ändra i korrekturen.[7] Kravet ställdes och blev också någon gång realiserat, att en sämre kvalite' pa manuskripten skulle ge högre lön för sättaren.[8] I Sverige gick det så långt, att typograferna vände sig till 1886 års Publicistmöte med förhoppning att det skulle "bidraga att underlätta typografernas ansträngande arbete genom att lämna ett något så när redigt manuskript och framför allt så mycket som möjligt begränsa den för typograferna så hälsoförstörande korrigeringen".[9] För att om än marginellt sänka produktionskostnaderna genom förändringar av arbetsföremålet bör det därför ha legat i tryckeriägarens intresse, såväl under hand- som maskinsättningen, att så långt möjligt förbättra kvalite'n på

manuskripten.

För att återvända till handsättningen följer redan av vår utgångspunkt, att *arbetsmedlen* inte genomgick några för arbetsprocessens utformning avgörande förändringar under denna period. Tendensen att sättarens redskap i allt mindre utsträckning tillverkades i trä och i allt större i någon metall ledde antagligen till en ökad precision i och en viss förenkling av arbetet men kunde inte ligga till grund för någon mer djupgående omvandling av det.[10]

Handsättarens redskap

1. Sättkast
2. Sätthake
3. Skepp och slutskiva
4. Bokstavstyp

Källa: Smith, s. 21.

Det vore naturligtvis felaktigt att förneka, att även smärre förenklingar kunde vara av betydelse. Handsättningen är nämligen en mycket komplicerad arbetsprocess sammansatt av flera arbetsmoment. Och utan ambition att i detalj beskriva denna process skall här ett försök göras att ge en kommenterad uppräkning av dess olika moment, av *själva arbetet* under handsättningen.[11]

Före själva sättningen skall format och stilsort väljas och stilen utläggas i *kasten*, som är placerad på *regalen* (se ill. nedan). Arbetet utförs sedan genom att de i kasten utplacerade typerna plockas över i *sätt- eller vinkelhaken*, som ställts in efter önskad radbredd. Efter sättningen av en rad utsluts denna, vilket innebär att den med hjälp av så kallade spatier och fyrkanter justeras efter den önskade radbredden. Därefter eller efter flera raders sättning i haken lyfts den eller dessa över i *skeppet*, där en kolumn av rader successivt tar form. När denna kolumn ernått den önskade storleken utbinds den, det vill säga kolumnen ombinds av ett snöre för att därefter lyftas över i en *slutskiva*, där kolumnerna placeras i önskad ordning, utskjuts. Därefter utförs formatpåläggningen, vilket innebär, att kolumnerna utfylls med så kallade steg och regletter så att kolumnen får den rätta platsen i formen och till exempel ger texten marginaler. När

Handsättning

Sättare vid kasten som är placerad på regalen. Manuskriptet är fäst vid en s k tenakel.

Källa: Träsnitt ur Th. Lefèvre, Guide pratique du compositeur, Paris 1872, återgiven i Bengtsson, m fl (1), s 39.

formen färdiggjorts på detta sätt, görs ett korrekturavdrag och efter korrekturläsningen korrigerar sättaren texten med en ålspets eller tång. Därefter äger ombrytningen rum, sättningens andra fas, vilken innebär att den slutgiltiga tryckformen arbetas fram genom uppdelning av kolumnerna i sidor och genom införande av paginering, rubriker, illustrationer och noter. Innan formen lämnas till tryckning (eller stereotypering) tas ett nytt avdrag, revider, och kontrolleras de tidigare rättade felen. Efter sättningen, och när tryckformen använts, skall bokstavstyperna rengöras och avläggas i kasten.

Denna beskrivning av själva arbetet under dess första fas, fasen före ombrytningen, är i första hand en beskrivning av arbetsmoment i den så kallade slätsättningen eller sättningen av brödtext. Vid sidan av denna relativt sett enklare process, som i princip inte kombinerar olika stilsorter, finns den mer komplicerade accidenssättningen av rubriker, annonser och liknande.[12] Även om den senare delvis omfattar samma arbetsmoment som den förra, är det klart, att den ställer större krav på yrkesskicklighet och också utgjorde ett oöverstigligt problem för de första sättmaskinerna.

Maskinsättning

Som vi sett, låg en av de avgörande fördelarna med sättmaskinen i att den helt eller delvis integrerade stilgjutningen, framställningen av de bokstavstyper vi här velat se som arbetsföremål, i sin egen mekanism. Problemet att maskinellt tillverka en sats har lösts enligt två olika principer. Enligt den ena framställs en hel rad av bokstavsmatriser, som sedan automatiskt gjuts av maskinen. Den andra i sin tur innebär, att sättmaskinen är kombinerad med en typgjutningsmaskin, som verkställer stilgjutningen.[13]

De sättmaskiner, som togs i bruk under den här aktuella perioden och som innebar en djupgående omvandling av arbetsmedlet, kan med andra ord indelas i radgjutnings- respektive typgjutningsmaskiner. Den förra, av vilken Linotype-maskinen var den mest spridda, är utrustad med ett *tangentbord*,

Sättmaskin med radgjutning

1. Tangentbord. 2. Magasin. 3. Raden sammanförs här. 4. Gjuthjulet sitter här bakom. 5. Den färdiggjutna raden kommer här. 6. Avläggningsmekanism.

Källa: Smith, s. 25.

liknande skrivmaskinens, med en utlösningsmekanism för de matriser, som är lagrade i *magasinet* (se ill.). När en viss tangent slås ned, frigörs den motsvarande matrisen ur magasinet och transporteras till sättmaskinens motsvarighet till vinkelhaken, *samlaren*. I denna, som kan inställas efter önskad radbredd, samlas matriserna radvis och sluts raden ut med så kallade kilar, innan den transporteras vidare till *gjutmekanismen*. Efter gjutningen stöts den satta raden ut i skeppet, samtidigt som en *avläggningsmekanism* sorterar och återtransporterar matriserna till magasinet.[14]

Sättmaskin med typgjutning

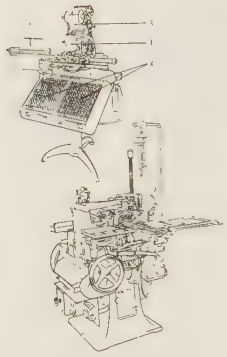

Övre bilden: 1. Manuskript. 2. Tangentbord. 3.Den perforerade pappersremsan. 4. Trumma, på vilken finns uppsatt den skala som monotypeskrivaren använder då han räknar ut radernas utslutning.
Nedre bilden: Gjutmaskin.

Källa: Smith, s. 29.

Typgjutningsmaskinen, av vilken Monotypemaskinen var den mest spridda, består av två separata maskiner, en "skrivmaskin" med tangentbord, som överför texten till en *perforerad pappersrulle*, som sedan överförs till *gjutmaskinen*, där texten gjuts med hjälp av de impulser, som ges av det perforerade pappret (se ill.).[15]

När det gäller att avgöra vilka omedelbara konsekvenser sättmaskinerna fick på själva arbetet, är det viktigt att redan inledningsvis understryka vad som framskymtat i det tidigare, nämligen att de nya maskinerna under den här aktuella perioden endast kunde utnyttjas vid slätsättningen. Den maskinella sättningen av rubriker, tabeller, annonser och liknande tillhör en senare period, vilket i än högre grad gäller dess betydelse för sättningens andra fas, färdiggöringen. För slätsättningen fick den dock till följd, att utläggning, rengöring och avläggning av satsen helt eliminerades, att sättningen i vinkelhaken, utslutningen av raden och dess överförande i skeppet samt utbindningen och utskjutningen av kolumnen integrerades i maskinen, medan den andra fasens ombrytning och färdiggöring, korrekturavdraget, korrektur- och reviderkorrigeringen kvarstod oförändrat.

En omvandling med förhinder

Det står med andra ord klart, att införandet av de första sättmaskinerna under den här aktuella perioden var en omvandling, som hade sina bestämda begränsningar. Det var inte bara så att en rad av den gamla hantverksproduktionens arbetsmoment, såsom i sättningens andra fas, levde

kvar i stort sett oförändrade. Även på de områden där maskinerna gjorde sitt intåg, själva sättningen av text, var de till en början oförmögna att helt ersätta handsättarens yrkesskicklighet. Denna var fortfarande med undantag för i den direkta slätsättningen en nödvändig förutsättning för produktionen.

Återvänder vi för en stund till våra företagskategorier, måste vi dock konstatera, att för en av dem, tidningstryckerierna, var redan de första sättmaskinerna av mer än marginell betydelse. I en tid, då konkurrensen skärptes och då den internationella nyhetsförmedlingen i allt högre grad nådde även de svenska tidningarna, fick inte någon möjlighet att sänka produktionstiden lämnas oprövad (se nedan). Det saknar dock inte sina problem att rent kvantitativt bestämma sättmaskinens betydelse. Det uppges av flera källor, att de sättmaskiner som i utlandet togs i bruk mot slutet av 1880-talet och början av 1890-talet hade en kapacitet, som närmade sig 8 000 nedslag i timmen.[16] Detta stöds av uppgifterna i Sveriges första maskinsättaravtal från sekelskiftet. Maskinsättarlönen skulle enligt detta vara graderad efter 5 000, 7 500 respektive 8 500 nedslag i timmen.[17] Flera källor uppger, att sättmaskinens kapacitet därmed var "tre à fyra" ganger större än handsättarens.[18] Om det antas, att maskinens kapacitet var 8 000 nedslag i timmen, skulle detta innebära, att en handsättare producerade 33–44 "nedslag" per minut, vilket kan äga trovärdighet för den slätsättning, som sättmaskinen i allt större utsträckning tog över.[19] Det finns också uppgifter om att sättningskostnaderna på Dagens Nyheter under perioden 1899–1907 då de nya maskinerna togs i bruk sjönk med 25 procent per spalt och att företaget under dessa år kalkylerade med en snabbt stigande vinst av sättmaskinerna.[20]

Av större vikt i sammanhanget är dock ett annat förhållande. Vi kan nämligen konstatera, handsättningens och maskinsättningens alla olikheter till trots, att de två produktionssätten har det gemensamt, att de båda ger utrymme för variationer i utformningen av den konkreta arbetsprocess varigenom ett manuskript omvandlas till satt text och, i nästa steg, tryckform. Vad vi sökt åstadkomma i det föregående är ju en schematisk uppräkning av de för sättningen, under dess två olika produktionssätt nödvändiga arbetsmomenten. Dessa moment kan sägas ange de ramar, inom vilka den konkreta arbetsprocessen kunde utformas. Av detta, och med stöd av tidigare litteratur[21] på området, kan vi dra slutsatsen, att olika möjligheter att organisera arbetet verkligen erbjöds och utnyttjades. Inte minst förutsättningarna för en väl utvecklad arbetsdelning bör uppmärksammas. Istället för att samtliga arbetsmoment utfördes av en enda sättare kunde en första specialisering leda till att en viss grupp ensidigt koncentrerades till den första fasens

arbetsmoment, medan en annan grupp på motsvarande sätt kom att ägna sig åt den andra fasen. I ett andra steg kunde så en viss specialisering ta form inom dessa grupper, vilket öppnade vägen för framväxten av bland annat slätsättare och accidenssättare. Med sättmaskinen tillkom så ytterligare en grund för en fortsatt ökning av arbetsdelningen; denna hade i sin tur varit en avgörande förutsättning för introduktionen av det mekaniserade produktionsmedlet. Vad vi med andra ord kan sluta oss till redan på detta stadium är, att den konkreta utformningen av denna arbetsprocess inte på något lättvindigt sätt kan ses som ett direkt resultat av just produktionsmedlens förändringar.

Från denna slutsats till frågeställningen om vilken roll kampen mellan arbete och kapital spelade i sammanhanget är naturligtvis steget inte långt. Till detta skall vi återkomma. Men redan här kan vi slå fast, att i samma utsträckning som den nya tekniken skapade förutsättningar för variationer i den konkreta utformningen av arbetsprocessen utgjorde den också en grund för motsättningar mellan klasserna. Som konkret exempel på detta kan vi återvända till sättmaskinen. Dess egenskap att kunna ersätta en eller flera handsättare måste i lika hög grad för kapitalet utgöra en möjlighet som den för arbetarna framstod som ett hot mot uppnådda positioner. En bearbetning av denna frågeställning får avgöra i vilken utsträckning vi på detta område, sättningens mekanisering, kan tala om en omvandling inte bara med tekniska utan även med sociala förhinder.

Från tryckform till papperstryck

Med tryckning avses här den process, varigenom texten på den av sättningen förfärdigade tryckformen (eller den stereotyperade formen) omvandlas till tryckt text på pappersark. Enligt denna bestämning omfattar tryckningen varken den förberedande processen stereotypering eller de efterföljande processerna falsning och skärning av de tryckta inlagorna. Detta hindrar dock inte, att de utvecklade maskinpressarna successivt integrerar moment av efterbehandlingen i sin egen mekanism.

Handtryckning

Låt oss även här inleda med några kortfattade kommentarer om arbetsföremålet. Det vid tryckningen använda pappret tillverkades fram till mitten av 1800-talet huvudsakligen av lump (linne, bomull) enligt en gammal kinesisk uppfinning. Fram till förra sekelskiftet, då den första pappersmaskinen konstruerades, framställdes pappret ark för ark under

hantverksmässiga former. Detta papper, som var av hög kvalité och hade stor hållbarhet, krävde behandling såväl före som efter tryckningen. Det ökade behovet av papper och den knappa tillgången på den relativt dyra lumpen drev fram ett sökande efter ett annat råmaterial. Kring 1850 började trämassa användas vid pappersframställningen och strax därefter inleddes tillverkningen av "ändlöst papper". Pappret framställdes allt mindre i form av ark och allt mer i form av pappersrullar, vilket bland annat var en förutsättning för vidareutvecklingen av rotationspressen.[22]

Hantverksperiodens arbetsmedel[23], handpressen, består i princip av två rörliga mekanismer (se ill.). Den ena utgörs av en så kallad kärra, på vilket *fundamentet*, där tryckformen placeras, vilar. Kärran vilar i sin tur på en tjock trävals, *kurveln*, som drivs runt med en vev, vilket gör att fundamentet kan skjutas in och ut ur pressen. Fästat vid detta fundament med gångjärn är *däckeln*, en med pergament överspänd träram där pappret med hjälp av *punkturer*, spetsiga stift, placeras. Fästad vid däckeln är i sin tur *remnikan*, en träram överspänd med papper. Remnikan kan fällas ner över däckeln, vilken i sin tur kan fällas ner över fundamentet. Den andra mekanismen, som utgör själva tryckmekanismen, består av en *digel*, en tryckyta som är fästad vid en lyftmekanism bestående av *spindelskruv* (kroppen) och en därvid kopplad *bängel* (handtag) med vilken digeln kan förflyttas lodrätt mot fundamentet. På pressen finns även ett *färgbord* och en anordning för upphängning av färgbollarna eller valsarna.[24]

Handpress

Källa: Bilden föreställer den s k Hæggströmska träpressen på Skansen och finns återgiven i Bengtsson, m fl (1), s. 65.

Fram till 1800-talets början tillverkades handpressarna huvudsakligen av trä. Det avgörande problemet med träpressen var, att digeln inte kunde ges tillräcklig kraft för att åstadkomma ett tryck över hela fundamentet på en gång. Vid former som täckte hela fundamentet måste trycket utföras i två omgångar, vilket var både tids- och kraftödande och medförde en risk för dubbeltryck av formens mittparti. Konstruerandet av järnpressen, som också innebar smärre förändringar av själva tryckmekanismen, eliminerade detta problem.[25]

Färgen, tillverkad av till fernissa kokad linolja, påfördes tryckformen av en vals eller av färgbollar, som bestod av ett trähandtag och en boll, som oftast var stoppad med tagel och överdragen med skinn.[26]

Själva arbetet rymmer även här två övergripande moment. Före den egentliga tryckningsprocessen skall nämligen en rad förberedande uppgifter utföras: färgen skall färdigställas, pappersarken fuktas och tryckformen inriktas i pressen. Det senare innebär, att formen genom så kallad klappning och lappning justeras så, att ett jämnt tryck erhålls och att remnikan iordningställs.[27] Efter dessa förberedelser vidtar så själva tryckningen, som har beskrivits på följande sätt:

> "Formen, som ligger fastkilad på fundamentet, förses med färg av uppdragaren, dvs tryckarens medhjälpare. Tryckaren tar ett ark från en stöt, liggande på ett bord till höger om pressen eller på andra sidan denna, och placerar pappret på däckelns punkturer. Remnikan, vars pappersbeklädnad är utskuren efter formens avdrag, fälles ned över däckeln och denna i sin tur över formen. Kärran skjuts nu in under digeln, genom att tryckaren med sin vänstra hand vevar på kurveln. Han drar därefter i bängeln, så att digeln pressar däckeln och därmed också pappret mot formen. Då digeln på dessa pressar ej täcker hela fundamentet, måste tryckaren, om formen är stor, trycka av den i två moment, dvs han skjuter först in formen till hälften och trycker så ena hälften, lättar därefter på digeln och skjuter in kärran så långt det går, varpå han trycker det återstående partiet. Därefter för han tillbaka bängeln, vevar ut kärran, fäller upp däckeln och remnikan och tar ut det färdigtryckta arket. Under tiden har uppdragaren färgat in formen med färgbollar eller uppdragsvals och står beredd att åter 'dra upp' så snart formen åter ligger blottad."[28]

Efter tryckningen hängs så pappret upp på tork och rengörs formen.

Maskintryckning

Förändringar i tillverkningen av vad som här uppfattas som tryckningens arbetsföremål, pappret, spelade en underordnad roll för övergången till mekaniserad produktion. En förutsättning för den fortsatta utvecklingen av maskinpressen stod dock att finna i framställningen av rullpapper. Och en successivt förbättrad papperskvalite' innebar vissa lättnader för förberedelsearbetet till tryckningen.

Digelpress

Källa: Annons i Tidning för Boktryckarekonst 2/1887.

Utan att bli alltför schematisk är det vad gäller arbetsmedlet möjligt att urskilja tre olika typer av maskinpressar, vilka kan sägas representera lika många steg i utvecklingen från handpressen.

1. *Digelpressen* med sin plana digel och tryckform är en direkt vidareut-

veckling av handpressen (se ill., s.104). Det avgörande framsteget består här i att handpressens två rörliga mekanismer drivs av en gemensam kraftkälla, oftast maskinell men även bestående av hand- eller trampkraft till en början, och vidare i att färggivningen är integrerad i maskinen. Under 1800-talet dominerade den manuella iläggningen av papper, men mot århundradets slut började digelpressen kombineras med automatiska iläggningsapparater.[29] En källa uppger, att digelpressen utan sådan apparat hade en kapacitet av 5–800 exemplar i timmen medan den med iläggningsapparat tryckte 2–3 000 exemplar i timmen; detta skall jämföras med den tidigare omnämnda järnpressens 250–300 exemplar i timmen.[30]

2. Nästa steg i utvecklingen representeras av *snällpressarna,* vilka istället för den plana digeln är försedda med en cylinder, på vilket pappret under tryckningen löper mot den plana formen (se ill.). Dessa kan efter cylinderns konstruktion indelas i tre olika typer: *stoppcylinderpressen*, som gör ett uppehåll medan fundamentet går tillbaka till sitt utgångsläge, *enturspressen*, som har en i jämförelse med fundamentet dubbelt så stor omkrets och följaktligen fullföljer sitt varv medan fundamentet går tillbaka, och *tvåturspressen*, som går ett varv på "tomgång" under fundamentets tillbakagång. Dessutom indelas de i *enkla* snällpressar, om de trycker på arkets ena sida, och *dubbla* om arkets båda sidor trycks: det senare kräver mer än en manuell iläggare. I likhet med digelpressen är färggivningen integrerad i snällpressen, men den senare kan också vara utrustad med en gripanordning, som automatiskt sköter iläggningen av pappersark, och en avläggningsmekanism. Enligt den ovan citerade källan är de tidigare snällpressarnas kapacitet bara obetydligt större än digelpressens.[31]

Snällpress

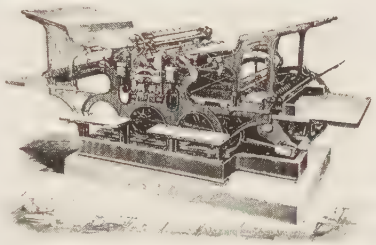

Källa: Annons i Tidning för Boktryckarekonst 15/1888.

3. I den utvecklade *rotationspressen* löper såväl tryckformen som pappret på cylindrar, vilket har som förutsättning utvecklingen av stereotypien och det ändlösa pappret (se ill., s. 106). Stereotypien innebär också, att flera pressar samtidigt kan trycka samma "form" och att formen kan bevaras för en framtida tryckning. Användningen av pappersrullar eliminerar iläggningsfunktionen och dessutom utförs skärningen och så småningom även falsningen automatiskt av rotationspressen. Dess kapacitet uppges i början ha varit 15 000 exemplar i timmen.[32]

Det gemensamma för de tre typerna av maskinpressar – att själva

tryckningsprocessen styrs av en mekanisk kraftkälla i en maskin med automatisk färggivning – innebär, att två av handtryckningens moment elimineras. Hos de utvecklade snällpressarna och rotationspressen är dessutom iläggnings- och avläggningsfunktionerna integrerade i maskinens egen mekanism. Arbetet vid de senare pressarna är under tryckningsprocessen underordnat maskinen och reducerat till en kontrollfunktion, medan det förberedande arbetet i mindre utsträckning påverkas av denna omvandling av produktionssättet.

Rotationspress

Källa: Bilden föreställer en tidig rotationspress med manuell iläggning som krävde en 14 man stark arbetsstyrka. Återgiven i Nordin, s. 270.

Med tryckningens mekanisering genomgår följaktligen *själva arbetet* en genomgripande förändring. Även det förberedande arbetet påverkas genom att behandlingen av pappret förlorat i betydelse, medan färdigställandet av färgen är en uppgift som kvarstår även efter övergången till maskinpressar. För att erhålla ett jämnt tryck måste formen även under maskintryckning justeras genom klappning och lappning samt tillriktas i formen.

Rotationspress

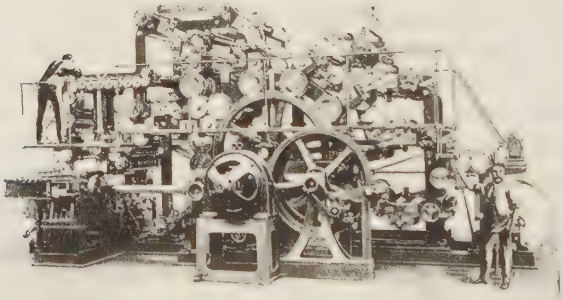

Källa: Bilden föreställer en utvecklad s k flerfärgsrotationspress som 1907 introducerades i Stockholms tryckeriindustri av Aftonbladet och är hämtad ur en annons i Tidning för Boktryckarkonst 31/1907.

Förutom iläggning och avläggning i digelpressen och vissa typer av snällpressen är dock arbetet under tryckningsprocessen begränsat till kontroll av maskinen och då främst beträffande färggivningen. Efter tryckningen skall formen som tidigare rengöras.

En genomgripande omvandling

Redan den inledande fasen av tryckningens mekanisering saknade i stor utsträckning de begränsningar, som vi sett kännetecknade de första sättmaskinerna. Visserligen var det även här endast få av det förberedande arbetets moment, som eliminerades. Men under den aktuella perioden utvecklades maskinpressarna på ett sådant sätt, att tryckarens uppgifter under själva tryckningsprocessen alltmer inskränktes till att bli av rent kontrollerande natur. Till skillnad från sätteriet skapade redan de första maskinernas införande i tryckeriet förutsättningar för att arbetarna underordnades de mekaniserade arbetsmedlen.

För att återvända till ett av vara huvudtemata är det dock av avgörande vikt att peka på ett för de två arbetsprocesserna gemensamt drag. Klart är nämligen, att tryckningen i likhet med sättningen såväl i sin hantverksfas som i sin mekaniserade fas kunde anta varierande konkreta utformningar. Med andra ord bestod även tryckningen i sina båda faser av en rad arbetsmoment, som antingen kunde koncentreras till en enda arbetare eller som ett led i en allt längre driven arbetsdelning kunde läggas till grund för en rad specialiserade yrkeskategorier.

Vad som under den studerade perioden blev mer markerat inom tryckningen var de alltmer påtagliga möjligheter att introducera okvalificerad arbetskraft, som erbjöds. Det har redan framskymtat, att en tryckare kunde assisteras av ett eller flera biträden vid sin handpress. Och vid maskinpressens införande krävdes en rad biträden inte minst för iläggnings- och avläggningsfunktionerna, samtidigt som den fortsatta utvecklingen gjorde det möjligt för en tryckare att bli så specialiserad i sin kontrollfunktion, att han med biträdens hjälp kunde sköta mer än en press. Det har också framkommit, att detta utgjorde en grund för motsättningar redan under 1800-talets första halvsekel (se även nedan).

Arbetsprocessernas omvandling i tryckeriindustrin i Stockholm

Vi har redan kunnat konstatera, att andra hälften av 1800-talet var en period av genomgripande förändringar i tryckeriindustrin i Stockholm. I en process, där inte minst aktiebolagsbildningen bidrog till framväxten

av ett antal i industrin dominerande kapitalstarka företag, åstadkoms en omstrukturering av ägandeförhållandena. Och parallellt med denna utveckling var den gamla till hantverksproduktionen hörande yrkesstrukturen på väg att brytas ned. Mot den bakgrunden har vi i en mer principiell diskussion sökt göra reda för relationen mellan dessa förändringar. Enligt våra hypotetiska utgångspunkter skall de ses mot bakgrund av de motsättningar och den kamp mellan arbete och kapital, som tar sig uttryck i vad vi kallar klasskampshandlingar. Bland annat söker kapitalet i konfrontation med arbetarklassens kamp för sina intressen och under konkurrensens tvång öka mervärdeproduktionen genom att driva fram förändringar av arbetsprocessen. Ett resultat av detta går att avläsa i yrkesstrukturens förändringar. Mer konkret kan kapitalet enligt våra utgångspunkter rikta sina ansträngningar mot arbetsprocessens tre olika element: arbetsföremålet, arbetsmedlet samt själva arbetet. Genomgången av dessa elements utveckling i tryckeriindustrin under den aktuella perioden har visat på de konkreta möjligheter, som då erbjöds kapitalet i just denna industri.

Att kapitalets representanter själva på ett tidigt stadium var införstådda med situationen, vittnar redan en hastig blick på utvecklingen under det tidiga 1800-talet om. Att det skulle dröja tre decennier innan den maskinella snällpressen, som med framgång togs i bruk på The Times 1814, introducerades i Stockholms tryckerier motsäger på intet sätt detta. Detta var, som vi sett, en period med långtgående försök att på olika sätt hålla lönekostnaderna nere, inte minst genom utnyttjande av billigare okvalificerad arbetskraft. Men 1800-talets första halvsekel var dessutom i lika stor utsträckning en period av mer eller mindre framgångsrika ansträngningar att utveckla och introducera nya arbetsmedel. Upprepade studieresor i utlandet, försök till egna uppfinningar på området och att få igång en inhemsk produktion, bland annat med hjälp av modeller från utlandet, var metoder som prövades innan importen av maskinpressar kom igång. Försök att genom egen produktion eller via förhandlingar med producenter pressa kostnaderna för arbetsföremålet – stilar och papper – saknades inte heller.

Utvecklingen under andra hälften av 1800-talet och det tidiga 1900-talet skall i det följande behandlas i två steg. Resten av detta kapitel skall ägnas åt en beskrivning av arbetsprocessernas, sättningens och tryckningens, förändringar i Stockholms tryckeriindustri, vilka antas vara resultat av kapitalets och arbetarklassens handlande. I det följande kapitlet skall så detta klassernas agerande närmare studeras och klasskampens roll i den konkreta utformningen av arbetsprocesserna undersökas.

Det finns uppgifter som tyder på, att den ovan nämnda introduktionen av de första snällpressarna pa The Times omgavs med det största hemlighetsmakeri. Det skulle således ha varit utan den ordinarie tryckeripersonalens kännedom, som de beställda maskinerna sattes upp och natten mellan den 28 och 29 november 1814 för första gången utnyttjades vid tidningens tryckning personalen hade då satts att vänta på en påstådd senare pressläggning.[33]

Nu förtäljer historien ingenting om bakgrunden till detta företagsledningens tilltag. Vad som emellertid står klart är, att med snällpressens införande hade arbetsmedlen inom tryckerierna genomgått sin första mer djupgående förändring sedan Gutenbergs[34] dagar. Det markerade också inledningen till ett sekel av kontinuerlig utveckling av arbetsmedlen, där först tryckningen och sedan sättningen kom att bli alltmer mekaniserade arbetsprocesser.

Första hälften av 1800-talet kännetecknades av olika mer eller mindre framgångsrika försök till förbättringar av snällpressen. Men det var först kring seklets mitt, som nästa avgörande steg i den tekniska utvecklingen, konstruerandet av rotationspressen, kunde tas. Problemet med de första rotationspressarna, som det skulle ta ytterligare halvtannat decennium att komma till rätta med, var dock, att de utnyttjade pappersark och inte det ändlösa pappret. Återvänder vi till The Times, erbjuds vi ett gott exempel på hur arbetskraftsintensiva dessa maskiner därför var. 1857 införskaffade tidningen en rotationspress, som väl kunde åstadkomma 20 000 tryck i timmen, men som för detta krävde en 25 man stor arbetsstyrka, vilken till största delen utgjordes av iläggare.[35] Under det sena 1860-talet såg dock den kompletta rotationspressen dagens ljus och därefter inriktades ansträngningarna på att även integrera falsningen och häftningen i maskinerna.

Under hela 1800-talet pågick också ett intensivt arbete för att få fram en fungerande sättmaskin, där även konstruktören av komplettmaskinen för tändstickstillverkning, svensken Alexander Lagerman[36], gav sitt bidrag. Men det var först under seklets två sista decennier, som det verkliga genombrottet kunde noteras. På 1880-talet togs de första exemplaren av Ottmar Mergenthalers Linotype i bruk och decenniet därefter följdes dessa av Tolbert Lanstons Monotypemaskiner. Spridningen av sättmaskinen, inte minst bland tidningstryckerierna, skedde under de kommande åren med en snabbhet, som varken snällpressen eller rotationspressen kunde uppvisa.[37]

Vänder vi så blicken mer direkt mot utvecklingen i Sverige och då främst i Stockholm, framstår 1830-talet som en brytningstid och som en

ovanligt livaktig sådan. Det var framför allt under detta decennium försök gjordes att i Sverige konstruera egna maskinpressar. Georg Scheutz, jurist och bland annat tryckeriägare, var måhända den som mest energiskt grep sig an uppgiften. När han 1831 hos Kommerskollegium ansökte om privilegium för tillverkning av en cylinderpress, var detta resultatet av decenniers arbete.[38] Lars Johan Hierta, Aftonbladets ägare, var dock allt annat än imponerad och fällde beska kommentarer över pressen, som antagligen aldrig kom till praktisk användning.[39] Samma öde drabbade troligen även den press Hierta själv konstruerade på Teknologiska Institutet 1831.[40] Något mer framgångsrik kan Per Götrek, även han bland mycket annat boktryckare, sägas ha varit med den cylinderpress, som han redan 1829 fick patent på[41] – enligt en uppgift skulle den ha använts på två officiner i Stockholm.[42] Men det var först mekanikern C A Holms press, med tillverkningsnamnet Scandinavian Press, som blev av någon större praktisk betydelse – produktionen av den kom dock att förläggas till England.[43]

Som redan dessa spridda uppgifter ger en föraning om, var den inhemska tillverkningen av maskinpressar under denna period mycket blygsam. Och bilden var i stort sett densamma under hela 1800-talet. På 1830-talet påbörjade Munktells en produktion av handpressar efter modell av Stanhopes järnpress.[44] I början av 1850-talet togs så ett nytt initiativ. Nathan Marcus, tryckeriägare i Stockholm, importerade då en snällpress, som skulle bli modell vid mekanikern Sven Sahlbergs tillverkning i Stockholm.[45] Under åren 1851–1864 producerades ett trettiotal maskinpressar vid Sahlbergs verkstad på Långholmen, som sysselsatte ett tjugotal arbetare.[46] Så sent som 1895 gjordes ett nytt försök att få igång en inhemsk tillverkning. Då startades AB Mekanikus, vilket dock på grund av den hårda internationella konkurrensen endast var verksamt i ett fåtal år.[47] Det finns dessutom uppgifter om att Vulkan i Norrköping under 1880-talet bedrev en viss produktion.[48] Exemplen är inte fler och slutsatsen, att någon inhemsk produktion aldrig på allvar sköt fart i Sverige under 1800-talet, måste betraktas som invändningsfri.

Återvänder vi så till 1830-talet, står det klart, att det mönster med import av maskiner som dominerande inslag, som senare skulle bli än mer markerat, redan då slagit rot i Stockholms tryckerier. Tyskland och Danmark var de mest betydelsefulla exportörerna och det var också större producentföretag i dessa länder, som framför allt under andra hälften av 1800-talet fick sina svenska handelsagenturer.[49] Det var vid den tiden dessa agenturers aktiviteter ersatte den enskilde tryckeriägarens studieresor i utlandet som den främsta kanalen för information om arbetsmedlens utveckling.[50]

Några år in på 1840-talet fanns det fem maskinpressar i Stockholms

tryckerier, fördelade på tre olika företag: Hiertas Aftonbladet, Norstedt och Statstidningens tryckeri, som senare skulle komma att köpas upp av just Norstedt.[51] En undersökning[52] av situationen vid mitten av det följande decenniet vid 29 av industrins 31 företag visar, att antalet snällpressar då ökat till femton. Men fördelningen var fortfarande ojämn: 19 företag saknade mekaniska pressar, medan hälften av de övriga hade två stycken vardera. När en ny undersökning[53] företogs 1870 av 26 av industrins 29 företag, var bilden delvis en annan. Visserligen var de 46 maskinpressarna även nu ojämnt fördelade två företag hade exempelvis vid sidan av sina handpressar sex snällpressar vardera. Men vid ingången till 1870-talet var det endast fyra mindre tryckerier, som saknade mekaniska pressar. Och flyttar vi blicken fram mot det tidiga 1880-talet, då ytterligare en undersökning[54] genomfördes, bekräftas intrycket att tryckningen med undantag för ett fåtal mindre företag vid den tidpunkten hade mekaniserats.

Men redan före den senaste undersökningen hade den första rotationspressen tagits i bruk i Stockholm. Det var Stockholms Dagblad, som 1881 ställde sig i spetsen för en utveckling, som redan under det följande decenniet blev allmän för tidningstryckerierna i huvudstaden[55], medan spridningen bland civiltryckerierna inte bara blev mer utdragen i tiden utan även var mer ojämn. De tillgängliga uppgifterna tyder nämligen på att rotationspressen med undantag för tidningstryckerierna inte ens vid undersökningsperiodens slut blivit en självklar del av tryckeriernas uppsättning av arbetsredskap.[56]

Det är klart, att införandet av sättmaskinen beskrev en liknande utveckling. Denna gång var det Svenska Dagbladet, som genom sitt inköp av en sättmaskin 1897 kom först.[57] Av en statlig utredning[58] av situationen vid ett fyrtiotal av industrins större företag fem år senare framgår, att samtliga utom ett av tidningstryckerierna införskaffat sättmaskiner, i några fall fem stycken eller fler, medan endast två civiltryckerier följt deras exempel. Att en viss förändring så småningom kom till stånd, vittnar uppgifter i en samtida facktidskrift om. Enligt Svensk Typograf-tidning uppgick antalet sättmaskiner i Stockholm 1902 till 31, 1904 till 49 och 1905 till 59, vilket vid respektive år utgjorde en tredjedel av det totala antalet i landet. I Stockholm ökade tidningstryckeriernas antal under dessa år från 25 1902 till 31 1904 och 36 1905, medan civiltryckeriernas motsvarande antal var 6, 16 och 23. Det står därtill klart, att antalet civiltryckerier med sättmaskiner 1905 hade ökat till tio.[59]

Utan tvekan visar genomgången av de maskinella arbetsmedlens spridning, att den så kallade mekaniseringen i Stockholms tryckeriindustri var en i tiden utomordentligt utdragen process. Det är ju inte bara så,

att perioden mellan de första försöken till konstruktion av maskinpressar och det framgångsrika införandet av sättmaskiner näranog omspänner ett helt sekel. Därtill kommer att sättningen även vid periodens slut endast delvis lämnat hantverksproduktionen och detta nästan uteslutande på tidningstryckerierna.

Men uppgifterna tyder också på att det var en process, som drevs i en allt snabbare takt. Informationen om de nya arbetsmedlen och importen fann allt bättre fungerande kanaler, samtidigt som en hårdnande inhemsk konkurrens ökade efterfrågan på produktivitetshöjande maskiner. Det kan inte heller uteslutas, att en skärpt kamp mellan arbete och kapital påskyndade mekaniseringen (se nästa kapitel). Ett resultat står att avläsa i det krympande tidsgapet mellan de nya arbetsmedlens införande utomlands och i Sverige.

Klart är dessutom, att det var en process, som tidningstryckerierna stod i spetsen för. Det var dessa, som var mest utsatta för kravet på en allt snabbare produktion och som därför i första hand införde de förändringar, som kom i allt snabbare takt mot periodens slut. Mycket tyder därtill på att det var inom dessa, som kampen mellan arbete och kapital var som mest intensiv (se nedan). Men innan vi närmare studerar utvecklingen inom olika företagskategorier, bör frågan ställas, om det redan på en övergripande nivå är möjligt att spåra de nya arbetsmedlens konsekvenser för yrkesstrukturen.

De nya arbetsmedlen och förändringar av yrkesstrukturen

Redan tidigare (se kap. 3) har vi kunnat konstatera, att arbetskraftens sammansättning i Stockholms tryckeriindustri genomgick betydande förändringar under 1800-talet. Som mest iögonfallande framstod här den snabba tillväxt av okvalificerad arbetskraft, som huvudsakligen låg bakom den näranog totala elimineringen av det mångsekelgamla lärlingssystemet. Men även den utlärda, kvalificerade arbetskraftens relativa stabilitet fanns det anledning att understryka. Med hjälp av några samtida undersökningar skall nu ett försök göras att precisera dessa förändringar och att se dem i relation till spridningen av de nya arbetsmedlen.

I den undersökning[60] av 29 av industrins 31 företag som företogs 1856 utelämnades den okvalificerade arbetskraften. Men med mantalsuppgifternas hjälp kan det slås fast, att detta och mitt eget utelämnande av arbetsledarskiktet – vid den aktuella tidpunkten – var en så marginell brist, att resultatet inte på något avgörande sätt förrycks därav. Den följande tabellen visar en jämförelse mellan arbetskraftens

sammansättning i civilföretag utan (fump) och med (ctmp) maskinpressar och i de mekaniserade tidningstryckerierna (tidn).

Tabell 6. Yrkesstrukturen i civilföretag utan och med maskinpressar och vid tidningstryckerier enligt 1856 års undersökning (relativa tal)

	Fump	Ctmp	Tidn
Utlärda	46,1	61,2	65,8
Lärlingar	53,9	38,8	34,2
Sättare	22,7	45,9	60,5
Tryckare	23,4	15,3	5,3
Sättarlärlingar	28,7	15,3	21,1
Tryckarlärlingar	25,2	23,5	13,2

Betraktas resultatet i ljuset av det tidigare konstaterandet (se ovan s. 55), att de fyra traditionella yrkeskategorierna under hantverksproduktionen utgjorde ungefär lika stora andelar av den totala arbetskraften, framträder omedelbart vissa konsekvenser av spridningen av de första maskinpressarna. Den avgörande skillnaden mellan de icke-mekaniserade och de mekaniserade företagen står ju att avläsa i att i de förra har den gamla relationen mellan yrkesgrupperna bevarats nästan intakt, medan i de senare patagliga avvikelser kan urskiljas. I tidningstryckerierna, som nästan helt har mekaniserat tryckningen, är de nya tendenserna klarast markerade. De utlärda har här ökat på bekostnad av lärlingarna i en utveckling, där sättarna expanderat i en lika snabb takt som tryckarna gått tillbaka: i tidningstryckerierna gick det 1856 nio sättare på en tryckare, vilket skall jämföras med deras i det närmaste jämbördiga relation före mekaniseringen. Men även i de mekaniserade civiltryckerierna, som till skillnad från tidningstryckerierna utnyttjade såväl maskin- som handpressar, kan effekterna av de nya arbetsmedlens införande spåras.

Närmare tre decennier senare, 1883, då de första rotationspressarna tagits i bruk, företogs en ny undersökning[61], denna gang av de 32 större av industrins 43 företag och även omfattande den okvalificerade arbetskraften. Den senare hade vid detta tillfälle blivit så betydande, att den svårligen kan utelämnas. För att samtidigt möjliggöra en jämförelse med situationen 1856 redovisas därför i den följande tabellen uppgifter om arbetskraftens sammansättning både utan (A) och med (B) den okvalificerade arbetskraften. Däremot blev företagen utan maskinpressar, huvudsakligen de mindre företagen, så styvmoderligt behandlade

i undersökningen – bara tre företag med sammanlagt 14 anställda finns redovisade – att de här måst utelämnas.

Tabell 7. Yrkesstrukturen i civilföretag med maskinpressar och vid tidningstryckerier enligt 1883 års undersökning (relativa tal)

	Ctmp		Tidn	
	A	B	A	B
Utlärda	72,1	54,0	78,6	60,3
Lärlingar	27,9	20,9	21,4	16,4
Sättare	58,3	43,7	73,2	56,2
Tryckare	13,8	10,3	5,5	4,1
Sättarlärlingar	11,7	8,8	12,5	9,6
Tryckarlärlingar	16,2	12,1	8,9	6,9
Okvalificerad arbetskraft		25,1		23,3

Det står klart, att de förändringar, som kunde urskiljas redan under 1850-talet, tre decennier senare var än mer markerade. Fortfarande gick tidningstryckerierna i spetsen för en utveckling, där lärlingssystemet ytterligare förlorat i betydelse och där, bland de utlärda, antalet sättare per tryckare i absoluta tal bara steg. Men mest slående är ändå det nya inslag, som representeras av den okvalificerade arbetskraftens snabba expansion. Den hade nu efter 1870-talets genomgripande förändringar i civil- såväl som i tidningstryckerierna växt sig starkare än lärlingarna – vid början av 1880-talet var det av de gamla yrkeskategorierna endast sättarna, som relativt sett inte hade behövt stryka på foten för den okvalificerade arbetskraftens expansion.

För att ge en första uppfattning om effekterna av sättmaskinens införande skall mantalsuppgifterna användas för en beskrivning av situationen vid undersökningsperiodens slut i de tidningstryckerier, där det nya arbetsmedlet tagits i bruk. I tabell 8^{62} görs en jämförelse med 1883 års undersökning och följaktligen redovisas uppgifter både med och utan den okvalificerade arbetskraften.

Tabell 8. Yrkesstrukturen i tidningstryckerierna 1883 och 1910 (relativa tal)

	A:1883	1910	B:1883	1910
Utlärda	78,6	92,0	60,3	47,6
Lärlingar	21,4	8,0	16,4	4,6
Sättare	73,2	80,9	56,2	41,9
Tryckare	5,4	11,1	4,1	5,8
Sättarlärlingar	12,5	8,0	9,6	4,6
Tryckarlärlingar	8,9	0,0	6,9	0,0
Okvalificerad arbetskraft			23,3	47,9

Även detta var uppenbarligen en period av snabb expansion för den okvalificerade arbetskraften, vilket resulterat i att den nu nått positionen som största yrkeskategori i tidningstryckerierna. Samtidigt har lärlingssystemet ytterligare decimerats, medan sättarna i relativa termer gatt tillbaka i jämförelse med tryckarna. För första gången under undersökningsperioden kan en utveckling mot färre sättare per tryckare spåras.

Uppenbarligen är det inte alltför djärvt att utpeka införandet av nya arbetsmedel som en viktig bakgrund till förändringar i yrkesstrukturen. Förskjutningen bland de utlärda, i relationen mellan sättare och tryckare, erbjuder sig här som ett illustrativt exempel. När maskinpressen introducerades ökade antalet sättare per tryckare, medan införandet av sättmaskinen resulterade i en omvänd tendens – med en mekanisering av båda arbetsprocesserna börjar sålunda cirkeln slutas beträffande relationen mellan de utlärda. Att av kapitalets metoder för att öka mervärdeproduktionen just denna åstadkommer en sådan omvälvning av arbetsprocessen att arbetskraftens sammansättning förändras, tycks följaktligen vara obestridligt. Men är det möjligt att på samma direkta sätt länka den andra mer iögonfallande förändringen – den okvalificerade arbetskraftens expansion på lärlingssystemets bekostnad – till samma metod? Kan det betraktas som en nödvändig följd av införandet av de nya arbetsmedlen, att den gamla yrkeshierarkien bröts ned och ersattes av en ny? Eller är det så, att åtminstone bidragande orsaker kan sökas i att kapitalet utnyttjade även andra metoder?

Det är bland annat för att ge mer bestämda svar på dessa frågor, som intresset nu skall riktas mot utvecklingen inom de olika företagskategorierna. När vi först vänder blicken mot tidningstryckerierna, bör det återigen framhållas, att dessa inte omfattar samtliga dagstidningar, utan endast dem som hade eget tryckeri. Trots att detta är en avgränsning med endast marginell betydelse i sammanhanget, bör den understrykas just därför, att den påminner om det egentliga syftet med den följande studien.

Utvecklingen inom tidningstryckerierna

Det har sagts mer än en gång, att det var under 1830-talet, som den moderna dagspressen fick sitt genombrott i Sverige. Det var da Lars Johan Hierta startade *Aftonbladet* (1830), som enligt uppgift redan efter några år skulle ha haft en postupplaga av 2 500 exemplar, vilket näranog skulle ha överstigit de övriga stockholmstidningarnas sammanlagda upplaga.[63] Att *Stockholms Dagblad* börjat sin utgivning redan 1824 förändrar inte detta faktum. Den var till en början huvudsakligen ett annonsorgan och det var först på andra sidan halvsekelstrecket, som den mer direkt blev en konkurrent till Aftonbladet.[64] Dagligt Allehanda å sin sida hade sina rötter i det föregående seklet. Men här var det först en omorganisering, som gav den namnet *Nya Dagligt Allehanda* (1859), som lade grunden för dess betydelse under var undersökningsperiod.[65] Under det följande decenniet med dess snabbare internationella nyhetsförmedling, ofta med material från nyhetsbyråer, och formellt mer varierade annonser[66] grundlades *Dagens Nyheter* (1864). Det var Rudolf Wall, en tidigare medarbetare till Hierta, som nu tog initiativet till en tidning, som inte minst med sina laga prenumerationspriser skärpte konkurrensen för sina kolleger DN uppges redan under sitt första verksamhetsår ha nått en postupplaga av 6 500 exemplar[67] och ett årtionde senare en total upplaga av drygt 10 000 exemplar.[68]

Ur konkurrensens synvinkel var det dock 1880- och det tidiga 1890-talet, som bar pa de mer avgörande impulserna. Det var inte bara så, att ytterligare tre tidningstryckerier då påbörjade sin verksamhet, *Svenska Morgonbladet* (1890), *Svenska Dagbladet* (1884) och *Stockholmstidningen* (1888). De två sistnämnda ställde sig i spetsen för förändringar, som decennierna kring sekelskiftet tvingade samtliga Stockholms tidningstryckerier till omprövningar och omfattande ekonomiska åtaganden. Stockholmstidningen, vilken startades av en annan före detta medarbetare i Aftonbladet, Anders Jeurling, och som redan under

sitt första utgivningsår nådde en upplaga av 7 000 exemplar, lyckades näranog halvera det tidigare prenumerationspriset för dagstidningar – ett resultat står att avläsa i uppgiften, att upplagan kring sekelskiftet passerat 100 000-strecket.[69] Svenska Dagbladet, som till en början brottades med stora problem, ombildades under det sena 1890-talet och under ledning av C G Tengvall genomfördes en omfattande reformering av tidningen. En förändrad layout och ett betydligt utökat format var inslag i detta förnyelsearbete, som konkurrenterna successivt tvingades ta efter.[70]

Att 1880-talets harda konkurrens på Stockholms tidningsmarknad ytterligare stegrades under de följande decennierna vittnar inte minst situationen på Stockholms Dagblad om: där sökte Tengvall ett decennium senare med mindre framgång genomföra en liknande reformering.[71] Och på Svenska Morgonbladet måste starka, Stockholms Dagblad närstående kapitalintressen gå in för att rädda tidningens fortsatta existens.[72]

Det var, som vi sett, en hel rad metoder, som utnyttjades i ansträngningarna att öka den egna upplagan på de andra tidningarnas bekostnad. Vid sidan av de omnämnda försöken att pressa prenumerationspriser och att kvantitativt och kvalitativt förbättra tidningarna blev det nu allt vanligare att överga från sexdagars- till sjudagarsutgivning[73], samtidigt som allt fler bilagor såg dagens ljus.[74] Decennierna kring sekelskiftet gjordes atskilliga försök att ta fram konkurrensdugliga bilagor och det fanns tillfällen, då flera av Stockholms dagstidningar till och med vid sidan av landsortsupplagan kunde visa upp både en och två andra bilagor.

Att den hardnande konkurrensen gav sig till känna i produktionssfären har vi redan funnit uttryck för. Även här markerade 1830-talet inledningen till en mer eller mindre permanent jakt efter produktivitetshöjande arbetsmedel, vilken antog en helt ny intensitet decennierna kring sekelskiftet. En följd av detta har vi stött på i de påtagliga förändringarna i relationen mellan tidningstryckeriernas dominerande yrkeskategorier. Det är nu hög tid att där materialet tillåter besöka några av Stockholms tidningstryckerier, för att kasta ett klarare ljus över kapitalets jakt efter ökad mervärdeproduktion och dess omedelbara konsekvenser.

Aftonbladet

Det reser oöverstigliga hinder att genomföra en mer detaljerad och sammanhängande analys av Aftonbladets utveckling. Det tillgängliga materialet -- vare sig det nu är mantalsuppgifter, bolagsstämmo- eller styrelseprotokoll[75] – uppvisar periodvis sådana brister, att möjligheterna här inskränker sig till att komplettera de långsiktiga utvecklingstendenserna

med ett fåtal mer närgångna studier av kortare tidsintervall. Ändå är detta en möjlighet, som bör tas tillvara just därför att den kan bidra till att ge substans åt det ovan presenterade perspektivet på arbetsprocessens förändringar. Jag skall nämligen försöka visa, att det i Aftonbladets utveckling kan urskiljas ett brott, vilket i sin tur kan ges en sådan tolkning, att det belyser olika strategier i kapitalets jakt efter ökad mervärdeproduktion.

Redan de översiktliga uppgifterna om antalet anställda och upplagan ger besked om att 1880-talet var en brytningstid för Aftonbladet. Från mitten av 1850-talet och tre decennier framåt ökade den produktiva arbetsstyrkan endast marginellt (från 25 till 33), medan den under de tre följande decennierna näranog tredubblades (från 33 till 91).[76] Upplagan som 1830 uppgetts till 2 500 hade 1884 nått 3 400[77] för att tre år senare passera 10 000-strecket[78] och 1890 vara uppe i närmare 40 000 exemplar.[79] Det tycks följaktligen, som om Aftonbladet efter årtionden av en ur dessa aspekter relativt slumrande tillvaro under ett fåtal år lade grunden för en expansion, som vid sekelskiftet skulle göra det till den vid sidan av Stockholmstidningen dominerande tidningen i landet.

1851 sålde Hierta Aftonbladet[80], som i slutet av det följande decenniet omvandlades till ett aktiebolag med ett kapital av 250 000 kronor fördelade på 250 aktier á 1 000 kronor.[81] Efter hårda interna slitningar avgick den gamla styrelsen i december 1884 och en ny tog vid med en ny politik för Aftonbladets framtida utveckling.[82]

Naturligtvis hade även den gamla ledningen kontinuerligt vidtagit åtgärder för att stärka tidningens konkurrensförmåga och en viss expansion hade ju också kommit till stånd. Detta bekräftas ytterligare av de uppgifter, som kan hämtas ur företagsmaterialet för år 1877 och perioden 1883–1890. Under det förstnämnda året gjordes en rad mindre investeringar, till ett sammanlagt värde av drygt 6 000 svenska kronor plus 5 500 tyska mark, motsvarande ett något lägre belopp i kronor[83], i en accidenspress, en ångmaskin, en satineringsmaskin, en skärmaskin och en maskin för sättning av väderlekskartor.[84] Men under året före regimskiftet kan någon liknande aktivitet inte spåras – för övrigt hade inte någon större investering i en maskinpress företagits sedan det sena 1850-talet.[85] I början av 1880-talet liksom i slutet av det föregående decenniet tycks företagsledningen, vid sidan av ansträngningarna att genom olika utspel sänka papperskostnaderna[86], i första hand ha varit inriktad på att pressa ned priset på arbetskraften. Däremot visade den återhållsamhet när det gällde att investera i mer kostnadskrävande produktivitetshöjande arbetsmedel. 1877 års uppgifter – och 1883 års uppgifter tyder på att situationen var densamma sex år senare – avslöjar, att företaget vid sidan av tidningstryckeriet drev ett mindre civiltryckeri, där bland annat Afton-

bladsföljetongen sattes. I en rapport till styrelsen[87] framgår, att personalen vid detta tryckeri utgjordes av tva sättarinnor och sex elever, av vilka senare de flesta "arbetar 100% (sic!) billigare än vad den gällande tariffen föreskriver", samtidigt som de sättarinnor, som ansvarar för följetongen, årligen sägs inbespara 3 000 kronor till företaget. Helt följdriktigt är det också under dessa år, som den okvalificerade arbetskraften ersätter det gamla lärlingssystemet.[88] I samma riktning pekar den avvisande hållningen till alla förslag till förbättringar av personalens villkor. Frågorna om att anställa en läkare och om en olycksfallsförsäkring för de anställda bordlades upprepade gånger[89] och något bidrag till konstförvantskapets sjukkassa blev det inte med motiveringen, att de anställda hade så höga löner, att de själva kunde stå för kostnaderna.[90]

Det är svårt att under denna period upptäcka samma njugghet från företagets sida när det gällde utdelningen till aktieägarna. Att utdelningen under åren 1877 och 1883 ökade från 5 till 10 procent, i kronor från 50 till 100 per aktie, säger inte så mycket.[91] Mer upplysande är det då, att företaget vid det senare tillfället redovisade en vinst uppgående till 30 262 kronor, varav 10 procent eller 3 026 avsattes till en "reservfond", 2 236 avskrevs på obligationer och 25 000 kronor anslogs till vinstutdelning.[92] Tilltaget att i en period av skärpt konkurrens och ett växande investeringsbehov lata mer än 80 procent av vinsten ga direkt till aktieägarna bör åtminstone ha bidragit till de interna motsättningarna i företaget.[93]

Att ett uppdämt investeringsbehov verkligen förelåg ger utvecklingen under de resterande åren av 1880-talet besked om. Det var nu prenumerationspriset blev ett av de lägsta i Stockholmspressen,[94] samtidigt som den av den gamla styrelsen bordlagda frågan om en landsortsupplaga fick sin lösning[95] – från och med 1887 började den komma ut dagligen. Men det var också under dessa år som mer omfattande och för den framtida utvecklingen avgörande ekonomiska satsningar gjordes. 1886 inköptes en ny maskinell dubbelpress och en fastighet vid Klara Västra Kyrkogata till en sammanlagd kostnad av drygt 80 000 kronor.[96] Året därpå fattades beslut om att bygga ett nytt hus på tomten till en kostnad av 275 000 kronor.[97] Vid decenniets slut hade Aftonbladet sålunda en egen byggnad, som kunde härbärgera en rotationspress. 1890 inköptes en sådan med en kapacitet av 8–10 000 exemplar i timmen.[98] Samma år försäkrade Aftonbladet sina inventarier till ett värde av 100 000 kronor.[99] Och med de 6 000 kronor, som redan 1885 avsattes som grundplåt till en sjukkassa för sätteri- och tryckeripersonalen[100], tycks också en förändrad hållning till arbetskraften kunna urskiljas hos den nya styrelsen. Uppgifter tyder också på att civiltryckeriet nu inkorporerades i det egentliga tidningstryckeriet.

Uttryckt i vårt perspektivs termer kan det konstateras, att 1880-talets

förändring av ledningen för Aftonbladet försköt tyngdpunkten i de ansträngningar, som syftade till att förbättra tidningens konkurrensläge. Den gamla styrelsen strävade efter att förbilliga arbetsföremålet men framför allt efter att sänka arbetskraftens pris – öka det *absoluta* mervärdet. Den nya styrelsen däremot riktade till en början intresset mot införandet av nya produktivitetshöjande arbetsmedel och så småningom även mot att mer aktivt förändra själva arbetets organisering – öka det *relativa* mervärdet. Under det nya seklets första decennium drevs också arbetsdelningen allt längre både på sättnings- och tryckningssidan, samtidigt som de första sättmaskinerna introducerades.[101] Med den senare strategin var det möjligt att i mindre utsträckning än tidigare hålla tillbaka arbetskraftens pris, medan innehållet i själva arbetet i större utsträckning förändrades, för att inte säga utarmades. Vid undersökningsperiodens slut hade de fyra tidigare dominerande yrkeskategorierna specialiserats i ett tiotal yrken, som successivt förändrades till sitt innehåll och i den direkta produktionen kompletterades med ett lika stort antal nya och även de specialiserade yrkesgrupper.[102]

Svenska Dagbladet

Vänder vi så blickarna mot Svenska Dagbladet, kan vi under årtiondet före sekelskiftet spåra något av en parallell till den utveckling som observerats under Aftonbladets brytningstid. Det var 1897 som företaget ombildades och andreredaktören Tengvall påbörjade en genomgripande reformering av tidningen, inte minst av format och layout, som också skulle ge klara utslag i arbetsprocessens konkreta utformning.

Enligt det tillgängliga materialet fördubblades den direkt produktiva arbetskraften under tioarsperioden 1895 1905 i en process, där lärlingssystemet i det närmaste eliminerades, de utlärda, och bland dem nästan uteslutande sättarna, fördubblades och den okvalificerade arbetskraften tredubblades.[103] Det var en period av omfattande ekonomiska satsningar. 1898 infördes rotationstekniken pa tidningen[104] och tva ar senare inköptes en ny rotationspress.[105] Men redan tidigare hade initiativ tagits för att Svenska Dagbladet skulle bli den första svenska tidning, som införde sättmaskinen. 1897 skickades en representant till USA för att studera de nya maskinerna[106] och två år senare var tre stycken i funktion i tidningens sätteri.[107] En amerikansk maskinsättare anställdes för att lära upp de egna sättarna och redan före sekelskiftet pastods, att tidningen "nu så gott som uteslutande maskinsättas".[108]

Detta var naturligtvis en sanning med modifikationer. Vi har ju tidigare kunnat konstatera, att de under denna period aktuella sättmaskiner-

na endast kunde utnyttjas för en viss typ av sättning. Pastaendet rimmar ocksa illa med en senare uppgift fran foretaget, att maskinsättarna utgjorde en knapp fjärdedel av sätteripersonalen.[109] Den verkliga bilden var följaktligen den, att arbetsdelningen vid sekelskiftet drivits sa langt, att sätteriet rymde ett antal specialiserade yrkeskategorier sasom maskin-, hand- och annonssättare, ombrytare och okvalificerad arbetskraft.[110]

Ändå finns det anledning att närmare skärskada de konflikter, som den lat vara endast delvis genomförda mekaniseringen av sättningen gav upphov till och som efter de första maskinernas införande bröt ut med jämna mellanrum under resten av undersökningsperioden. Den konflikt, som seglade upp några ar in pa det nya seklet, belyser väl inte bara vilka problemen var utan även vilka krafter, som agerade mot varandra i kampen om arbetsprocessens utformning.

Efter ar av förluster, som stundtals kunde skrivas i sexsiffriga tal, kom sa en omsvängning 1904, da företaget redovisade en mindre vinst[111] – de omfattande satsningarna borjade äntligen bära frukt. Men som en paminnelse om att allt ända inte stod rätt till bildades samma ar en lokal facklig klubb vid tidningen, Svenska Dagbladets Kamratklubb.[112] Bakgrunden till den maste namligen i första hand sokas i den omvälvning av arbetet, som ägt rum i sätteriet under det föregående halvdecenniet. Vid den nya teknikens införande förklarades, att en sättmaskin, som krävde en mans betjäning, kunde utföra fyra handsättares arbete.[113] Och trots expansionen av tidningens verksamhet sjonk antalet anställda i sätteriet de första aren av det nya seklet.[114] Vid sidan av det reella hotet fran de nya maskinerna väckte arbetsledningens – faktorns – agerande starka protester. Innan ett maskinsättaravtal slutits för hela industrin (1900)[115], hade Svenska Dagbladet infört en egen tariff, där lön utbetalades efter en skala fran 5 000 till 10 000 nedslag i timmen. Hur högt arbetstakten trissats upp i den egna tariffen visades sa småningom av det nya avtalet, där 6 000 nedslag kom att ge samma lon, som de 10 000 i tidningens egen överenskommelse.[116] Därtill kom att faktorn bröt mot det nya avtalet genom att inte i första hand anställa tidningens egna handsättare som maskinsättare – detta var klart stipulerat i avtalet.[117] Klubben blev med andra ord redan fran början en forsvarsorganisation mot företagsledningens strategi och dess representant ute i produktionen, som klagade över dem, som spjärnade emot och önskade fa sa lite resultat som möjligt av de nya maskinerna.[118]

Starka motsättningar hade följaktligen redan manifesterat sig under en rad ar, da Tengvall i ett brev till styrelsen klagade över att sättningsresurserna var absolut otillräckliga och hotade att hämma tidningens utveckling. Han föreslog därför en överenskommelse med sätteripersonalen "varigenom en större arbetsprodukt vinnes". Förslaget gick ut pa att en

ökad arbetstakt vid sättmaskinerna skulle kompenseras av en högre lönesättning.[119] Men nu var det faktorns tur att sätta klackarna i marken. Han förklarade, att varje form av skriftlig överenskommelse enligt Tengvalls förslag skulle strida mot ingångna avtal och därför stupa på Typografförbundets motstånd, samtidigt som ett muntligt avtal förutsatte en helt annan pålitlighet från personalens sida. Vidare hävdade han, att om en sådan löneförhöjning ensidigt gavs denna grupp skulle liknande krav omedelbart komma från resten av personalen. Bättre vore då, blev faktorns slutsats, att investera i ytterligare maskiner.[120]

Uppgifterna tyder på att faktorns slutsats även blev företagets – under de närmaste åren inköptes tre nya sättmaskiner.[121] Därmed fick konflikten ett mer principiellt intresse. Den visar ju, hur kapitalets strategi stötte på motstånd från arbetarklassens sida och måste ändra inriktning. Men som i de flesta fall är det även här bäst att tala om en tyngdpunktsförskjutning i strategin. Ty det dröjde inte länge, förrän kapitalet sökte komplettera införandet av nya arbetsmedel med en omorganisering av själva arbetet. Ett förslag presenterades att genom förändringar av maskinsättarnas arbetstid och löneförmåner "möjliggöra besparing i personalens fulla antal". Återigen stupade dock ett försök till rationaliseringar på arbetarnas motstånd[122] – åtminstone fram till dess att efterdyningarna av 1909 års storstrejk blev fullt kännbara. Men till det ämnet skall vi återkomma.

Stockholmstidningen

I Stockholmstidningens tryckeri rådde under decennierna kring sekelskiftet den mest hektiska aktivitet. Här gjordes redan från första början stora ansträngningar för att lotsa det nya företaget genom "det hänsynslösa tidningskrig med sänkta prenumerationspriser och rabatter", som den egna bolagsstämman ansåg sig kunna urskilja vid mitten av 1890-talet.[123] Det var en aktivitet, som gav ett imponerande resultat – åtminstone med upplagemått mätt. Endast ett årtionde efter sin start hade Stockholmstidningen rentav blivit den dominerande tidningen i den svenska pressen med en total upplaga, som med marginal passerat 100 000-strecket.[124]

Materialet ger också besked om att Stockholmstidningen hade det tidningstryckeri, som mest systematiskt gick över till och mest effektivt utnyttjade den nya tekniken. Efter att relativt tidigt ha köpt en egen fastighet[125] införskaffade tidningen i snabb takt ett betydande antal rotationspressar[126] och sättmaskiner.[127] Men förändringarna av arbetsprocessen stannade inte vid införandet av nya arbetsmedel. Av resultatet

att döma var det inga obetydliga ansträngningar, som inriktades på att i produktivitetshöjande syfte omorganisera själva arbetet. Maskinerna tog successivt över alltfler arbetsuppgifter i en process, där antalet anställda per maskin ständigt sjönk.[128] Specialiseringen inom såväl sätteriet som tryckeriet drevs allt längre och mot periodens slut hade en utvecklad arbetsdelning tagit fast form i en process, där lärlingssystemet helt eliminerats.[129]

Redan produktionens utveckling i Aftonbladets, Svenska Dagbladets och Stockholmstidningens tryckeriavdelningar ger klara besked om att arbetsprocesserna i Stockholms tidningstryckerier genomgick avgörande förändringar under andra hälften av 1800-talet. Det var inte bara så, att den gamla hantverksproduktionen trängdes ut av en successivt alltmer mekaniserad tryckning och att sättningen tog de första stegen i en övergång till maskinell produktion. Den traditionella produktionsformen upplucknades i hög grad även av kapitalets mer eller mindre klart uttryckta och realiserade ambitioner att angripa själva arbetet vid roten – förändringar av arbetets organisering blev ett medel i den jakt efter ökad mervärdeproduktion, som alltmer skärptes av en tilltagande konkurrens.

Det tillgängliga materialet pekar därtill otvetydigt på att utvecklingen i Stockholms övriga tidningstryckerier erbjöd variationer på samma tema. Även här utgjorde de nya arbetsmedlens införande och den ökade arbetsdelningens utbredning de centrala dragen i en förändring av arbetsprocessen, som fick ett åskådligt uttryck i att en gammal yrkeshierarki ersattes av en ny.[130] Men fanns det också något i dessa tidningars utveckling, som kan tas till intäkt för att motsättningarna och kampen mellan kapitalet och arbetarklassen spelade en framträdande roll i den konkreta utformningen av arbetsprocessen? För att ge ett svar på den frågan kan det nu vara på sin plats att rikta intresset mot tiden kring 1909 års storstrejk.

Tidningstryckerierna och storstrejken

Detta problem skall behandlas mer systematiskt i det följande kapitlet. Här sträcker sig ambitionerna inte längre än till att kasta ljus över några av de konsekvenser för den konkreta utformningen av arbetsprocessen inom tidningstryckerierna, som kan härledas till storstrejken.

Ändå är det nödvändigt att redan här peka på den speciella ställning parterna inom tryckeriindustrin hade under konflikten. Situationen var nämligen den, att ingendera av dem var medlemmar i de huvudorganisationer som uppträdde som kombattanter under strejken. Svenska Typografförbundet hade självmant valt att stå utanför Landsorganisationen

(LO), medan Allmänna Svenska Boktryckareföreningen ännu inte hade kvalificerat sig för inträde i Svenska Arbetsgivareföreningen (SAF). Därtill krävdes, vilket saknades i tryckeriindustrin vid denna tid, att §23, om "arbetsgivarens rätt att leda och fördela arbetet", skulle vara inskriven i avtalen.

Det skulle redan på ett tidigt stadium stå klart, att företagsledningarna inom tryckeriindustrin, och då inte minst bland tidningstryckerierna, i sitt agerande åren före och under konflikten i hög grad styrdes just av önskemålet att bli kvalificerade för medlemskap i SAF. Den hårdnande konkurrensen inom stockholmspressen hade bildat grogrund för ett närmare samarbete mellan huvudstadens tidningsföretag. Efter en tid av förhandlingar kunde de i november 1908 träffa en överenskommelse om att från och med det följande året ha en gemensam prissättning på prenumerationer, lösnummer och annonser.[131] Men i de allt intimare kontakterna hade frågan om hotet från en kommande typografstrejk också tagits upp och besvarats med inrättandet av en fond, som vid en eventuell konflikt skulle utnyttjas för att åtminstone säkra utgivningen av en gemensam tidning.[132] Mer i skymundan började också på vissa håll planer på ett organiserat strejkbryteri ta form. Av Svenska Dagbladets styrelseprotokoll från januari 1909 framgår bland annat, att en korrekturläsare utlovats löneförhöjning om han förband sig att tjänstgöra som maskinsättare under en eventuell strejk.[133] Utan att mångfaldiga exemplen (se även nedan) kan det slås fast, att det var ett väl förberett kapital, som invänta-de ett initiativ från arbetarnas sida.

Trots att ledningen inom Typografförbundet sökte följa det 1908 ingångna avtalet med dess fredsplikt, drev medlemmarna fram ett deltagande i den storstrejk, som bröt ut i augusti 1909 – vid Stockholms civil- och tidningstryckerier var uppslutningen i det närmaste fullständig.[134] Tidningsföretagens reaktion lät heller inte vänta på sig. Redan innan strejken hade avblåsts, inkom de sju dagstidningarna i Stockholm med en stämningsansökan mot Svenska Typografförbundet och en fordran på sammanlagt 52 000 kronor. Vid en senare rättegång mot förbundet hade det sammanlagda ersättningskravet stigit till närmare 80 000 kronor. Nya Dagligt Allehanda gick vid detta tillfälle så långt, att tidningen krävde förbundet på ersättning för de "revolvrar och den ammunition", som införskaffats för att skydda strejkbrytarna.[135] Förbundets svar på detta krav kastar ett visst ljus över stämningen vid den aktuella tidpunkten. "Slutligen får vi erkänna, att tidningens (NDA) erbjudande till oss att övertaga de revolvrar, som under typografstrejken inköptes för att användas mot oss, de elektriska ficklampor, som skulle upplysa våra medlemmars ansikten då de överraskades på mordstråten, samt slutligen de sängkläder och bolstervar, på vilka våra vikarier hämtade krafter till förnyad strid för

det tryckta ordets frihet, av oss till fullo senteras, ehuru vi ser oss nödsakade att detsamma avböja."[136]

Men det är framför allt i efterdyningarna av storstrejken, som dess mer djupgående och långsiktiga betydelse kan avläsas. Vid sidan av stämningsansökan utsattes arbetarna för en rad repressalier och trakasserier. Tidigare uppnådda förbättringar av de sociala villkoren såsom betald semester och stöd till personalens sjukkassor slopades i en hast.[137] De mest aktiva i strejken vägrades återanställning och tvingades av brist på arbete i några fall emigrera.[138] Samtidigt utdelades betydande gratifikationer till de strejkbrytare utom och inom företaget, inte minst kontors- och expeditionspersonal, som trots allt hade garanterat tidningarnas utgivning under konflikten, om än i reducerad omfattning[139] gratifikationer som arbetarna förväntades betala enligt stämningsansökan.[140]

Inom den direkta produktionen gick inte bara antalet anställda tillbaka omedelbart efter strejken. Deras kvalifikationsnivå anpassades dessutom klarare till de krav varje arbetsuppgift ställde. Nu fanns inte längre den gamla tariffen med sina bestämmelser om vilka som skulle betjäna de olika maskinerna och om vilka som först skulle avskedas vid inskränkningar i produktionen (se nedan). Den hade fungerat som en relativt effektiv broms för alltför långtgående rationaliseringar. Nu hade kapitalet fört kampen om införande av §23 till ett framgångsrikt slut och öppnat vägen för en mer genomgripande omorganisering av själva arbetet, där specialiseringen och arbetsdelningen kunde drivas allt längre.

Materialet tillåter en närmare studie av situationen i Nya Dagligt Allehanda, det tidningsföretag som hårdast tycks ha fört kampen för en ökad kontroll över arbetet. Och det är ett mycket åskådligt exempel, som bjuds oss. Vid ett av bolagsstyrelsens möten under våren 1910 redogjordes i en rapport från faktorn[141] för situationen i verkstaden efter storstrejken och det kan vara motiverat att relativt utförligt återge vad som där sägs. Efter ett konstaterande att företaget tidigare pa grund av den då gällande tariffen "tvungits att hålla alltför stora och alltför högt avlönade tryckeri- och sätteripersonaler" förklaras att

> " . . . under sådana omständigheter kom den oförmodade typografstrejken trots alla obehag den medförde att få en rent lyckosam betydelse i det att den visade att sedan hittills gällande typograftariffer överkorsats kunna tidningen med högst avsevärda belopp nedbringa sina tryckningskostnader. Reduktionen i detta hänseende är redan fullt effektiv på Nya Dagligt Allehandas tryckeri, då det får tagas för givet att ej mer än några få och dessa av de bästa, av de strejkande återtagits.
> Personalen utgjorde tidigare:
> 9 maskinsättare med veckolön mellan 42 och 52 kronor
> 5 ombrytare –"– 41 och 67 kronor
> 3 färdiggörare –"– 37 och 44 kronor

9 handsättare med en veckolön mellan 32 och 40 kronor
6 vid tryckpressarna –"– 20 och 50 kronor
6 i stereotypen –"– 20 och 37 kronor
1 montör –"– 45 kronor
samt några pojkar á 10 kronor i veckan.
Genomsnittlig veckolön för den tekniska personalen uppgick till omkring 1 600 kronor.
Det har visat sig att personalen på långt när behöver vara så talrik och att även med jämförelsevis höga löner åt de bästa krafterna, kostnaderna för det hela kan nedbringas med mer än en tredjedel. Den nya lönelistan får följande utseende:

3 förstklassiga manliga maskinsättare	á 46:-	138:-
6 kvinnliga maskinsättare	á 23:-	138:-
4 handsättare	á 36:-	144:-
2 färdiggörare	á 45:-	90:-
2 ombrytare	á 45 och 67:-	112:-
1 tryckare och tre biträden á 50+26+2x20:-		130:- (sic!)
1 stereotypör och 2 biträden á 45+30+28:-		103:-
1 montör	á 45:-	45:-
2 springpojkar	á 10:-	20:-
		920:-

Besparingen per vecka = 680 kronor ger för ett år ett belopp av 35 380 kronor. Beräkningen är kontrollerad av en fackman."

Faktorns stolthet är inte att ta miste på. Efter år, ja decennier av hårdnackat motstånd från arbetarnas sida hade nu slussarna äntligen öppnats för de efterlängtade rationaliseringarna. Och tillfredsställelsen gällde inte bara bedriften att näranog över en natt ha skurit ned arbetskraften med drygt 30 procent. I det faktum att arbetskraften specialiserats så att ingen individuell arbetare var mer kvalificerad än just hans eller, inte minst, hennes arbetsuppgift krävde, sågs som ett stort framsteg. Det finns anledning förmoda, att faktorn inte bara fick fackmannens utan även företagsledningens välsignelse för sitt agerande efter strejken.

Så passerades med 1909 års storstrejk en tröskel i arbetsprocessens utveckling inom tidningstryckerierna i Stockholm. Med en försvagad arbetarklass grep kapitalet initiativet och sökte tillfredsställa de behov av rationaliseringar som enligt tryckeriägarnas uppfattning ackumulerats under en längre period. Det var nu inte så mycket tal om att införa nya arbetsmedel som att omorganisera själva arbetet, bland annat vid de maskinella produktionsmedlen. Först nu, ett eller flera decennier efter införandet av den nya tekniken, kunde kapitalet mer systematiskt utnyttja den för att med en krympande arbetskraft öka produktiviteten. I samma syfte mångdubblades samtidigt ansträngningarna att med specialiseringens hjälp sänka kvalifikationskraven på arbetskraften och i allt högre grad göra den utbytbar. Redan ett decennium in på 1900-talet hade utarmningen av den gamla hantverksproduktionen, som levt kvar i stort sett oförändrad långt in på det föregående seklet, nått en första kulmen.

Varken utrymmet eller materialet tillåter en lika detaljerad analys av arbetsprocessens förändringar inom civiltryckerierna och deras omedelbara bakgrund i kapitalets klasskampshandlingar. Motsättningarna och kampen om arbetets organisering får därför sin behandling först i nästa kapitel. Här skall uppgiften begränsas till att komplettera och fördjupa den övergripande bild av civiltryckeriernas utveckling, som redan getts i det föregående samt till att peka på några framträdande särdrag i förhållande till de studerade förändringarna inom tidningstryckerierna.

Uppgifterna på den övergripande nivan gav besked om att de grundläggande utvecklingstendenser vi kunnat urskilja hos tidningstryckerierna också, om än med en viss eftersläpning, gällde civiltryckerierna. Även bland dessa medförde andra hälften av 1800-talet en mer allmän och accelererande spridning av nya arbetsmedel. Detta bidrog till genomgripande förändringar av yrkesstrukturen, där den okvalificerade arbetskraftens expansion på lärlingssystemets bekostnad var det mest framträdande draget.

Det är inte nödvändigt att bege sig ända till själva produktionen för att upptäcka särdrag i civiltryckeriernas utveckling. Redan av deras ur flera aspekter annorlunda konkurrenssituation kan vi få belysande vittnesbörd. Det är uppenbart, att de inte var utsatta för samma hårda krav på snabbhet i produktionen som de tidningstryckerier som varje dag på några timmar skulle framställa en ny produkt. Lika klart är det, att konkurrensen inte kunde verka med samma skärpa bland civiltryckerierna, som varken i sin efterfrågan på arbetskraft eller i sin produktion nådde i närheten av den enhetlighet, som ändå kännetecknade tidningsföretagens situation. Det är obestridligt, att civilföretagen till skillnad från de senare utgjordes av mer eller mindre specialiserade företag för vilka högt ställda krav på den typografiska kvaliteten många gånger tycks ha varit ett lika verksamt konkurrensmedel som pressade priser. Och därmed kan detta förmodas ha varit ett förhållande som utgjorde en hämsko mot alltför långtgående rationaliseringar.

Detta resonemang får dock inte drivas alltför långt. Redan ESSELTE:s bildande kan tas till intäkt för att konkurrensen även bland civiltryckerierna var relativt skarp. Och det finns uppgifter, som entydigt stärker det intrycket. Till en början tycks det ha varit typograferna, som ägnade mest uppmärksamhet åt den "smutskonkurrens", som de menade i grund och botten drabbade såväl arbete som kapital. Under 1880-talet var det ett återkommande tema i Typografiska föreningens tidskrift, Nordisk Typograf-tidning, att tryckeriägarna borde organisera sig för att bekämpa den tilltagande konkurrensen. Uppmaningen "Sätten en gräns för kon-

kurrensen, sluten eder samman"[142] åtföljdes av kritik mot den "massa s k accidens- eller småtryckerier, vilka uppstå liksom svampar ur jorden".[143] Och, kunde det vidare heta, "vi skola visserligen ej med den allra starkaste organisation kunna helt och hållet utrota de även för våra arbetsgivare så förhatliga smutskonkurrenterna i yrket, ty den för mer än präktigt utbasunerade näringsfriheten öppnade för dessa parasiter dörrarna på vid gavel"[144], men ett samarbete mellan typograferna och tryckeriägarna skulle ändå vara ett steg i rätt riktning. "Även de (senare) bör", argumenterades det, "enigt sammansluta sig samt å sin sida antaga en tariff gentemot beställare och sträcka handen till samarbete med de organiserade arbetarna för smutskonkurrensens bekämpande . . ."[145]

Typograferna talade inte heller på något sätt för döva öron. Vid ett boktryckarmöte 1890 talades om "den osunda konkurrens, vilken gör sig gällande från den massa småtryckerier som uppstått" och där konstateras det, att dessa tryckerier "även varit synnerligen dåliga för de större boktryckerierna".[146] Två år senare börjar också de större tryckerierna att uppträda med en gemensam prislista inför sina kunder[147] och mot seklets slut följde en del mindre tryckerier efter.[148] När boktryckarna verkligen organiserar sig vid mitten av 1890-talet blir det en central uppgift för den nya boktryckareföreningen att bekämpa smutskonkurrensen. Det främsta medlet ses också i en nationell organisering och för hela landet enhetliga tariffer. Vid ett årsmöte 1896 dras slutsatsen: "att verkligt råda bot på denna konkurrens kunde endast ske genom en fullkomlig sammanslutning mellan landets alla boktryckare. Då skulle prislistor kunna upprättas, innehållande genomsnittspris, efter vilka alla skulle vara förbundna att rätta sig".[149]

Som framskymtat utgjorde regionala motsättningar en speciell aspekt av smutskonkurrensen. Redan 1889 gav typografförbundets tidskrift, Svensk Typograf-tidning, sin syn på saken. "Hyrorna, skatterna, livsmedlen, personal, ja, till och med pappret står i lägre pris i södra Sverige; därför kan också priserna hållas lägre. Och därför vandrar även massor av tryck från huvudstaden och söderut".[150] Ett drygt decennium senare framhålls från tryckeriägarhåll, att "en hel del landsortstryckare arbetar för brinnande livet för att förvärva åt sig Stockholms samtliga tryckkunder och de lyckas nedslaende väl på grund av sina orimligt låga priser".[151] Återigen blir denna situation ett argument för en starkare sammanslutning bland inte bara Stockholms större utan av hela landets företagare inom tryckeriindustrin och det oavsett rörelsens omfattning.

Men om inte konkurrensen alltför starkt hämmade en långtgående rationalisering verkade istället ett annat förhållande i den riktningen: de mekaniserade arbetsmedlen hade, delvis som en följd av de uttalade kvalitetskraven, ett mer begränsat användningsområde inom civiltryckerierna.

För att ta det kanske mest belysande exemplet har det konstaterats, att sättmaskinen här infördes betydligt långsammare än i tidningstryckerierna, där samtliga företag gick över till den nya tekniken inom ett fåtal år. Och även om sättmaskinerna, som vi sett, snabbt ökade i antal i civiltryckerierna under det nya seklets första ar är det sannolikt, att den nya teknikens spridning bland dessa tryckerier trots allt var relativt begränsad till och med vid undersökningsperiodens slut. Otvetydigt är, att maskinsättningen även då spelade en undanskymd roll i civilföretagens sätteriavdelningar. Återigen framstår Norstedt som det ledande företaget. Enligt en statlig utredning[152] hade företaget 1902 3 sättmaskiner, ett antal som enligt Svensk Typograf-tidning[153] två år senare hade ökat till 5. För 1910 finns inga uppgifter om antalet sättmaskiner men då uppges en tiondel, 17, av Norstedts sättare vara maskinsättare.[154] Det är denna bild som dominerar i det fåtal företag, som introducerat den nya tekniken. Till skillnad från tidningstryckerierna, där så småningom en tredjedel eller i vissa fall hälften av de utlärda sättarna betjänade det nya arbetsmedlet, var motsvarande andel inom denna handfull civilföretag betydligt lägre och stannade oftast vid en tiondel.

Om variationsmöjligheterna inom civiltryckeriernas sätteriavdelningar sålunda hade sina bestämda begränsningar för det mervärdejagande kapitalet, var förutsättningarna mer löftesrika i deras tryckeriavdelningar. Som vi redan sett, hade tryckningsprocessen efter 1870-talets stora förändringar genomgått sin första mekaniseringsfas även bland civiltryckerierna. Vad som emellertid skilde dessa från tidningstryckerierna var, att de i stor utsträckning förblev i denna fas – under den här aktuella perioden var det endast i undantagsfall, som civilföretag tog steget över till rotationstekniken. Återigen hörde Norstedt till undantagen, men nu kan den enda rotationspress företaget redovisade 1902 ställas mot de 19 snällpressar, som också var i bruk vid detta tillfälle.[155] Rotationspressen – så måste de fåtaliga uppgifterna om dess införande tolkas – var och förblev ett mindre betydelsefullt inslag i civiltryckeriernas uppsättning av mekaniska arbetsmedel även under 1900-talets första decennium.

Nu bildar den annorlunda konkurrenssituationen och den relativa eftersläpningen i övergången till de nya arbetsmedlen en handfast bakgrund till särdragen i yrkesstrukturens förändringar. Ty även om de grundläggande utvecklingstendenserna som sagt var desamma som tidningstryckeriernas, uppvisade civilföretagen mindre betydande tyngdpunktsförskjutningar. Visserligen ökade den okvalificerade arbetskraften på lärlingssystemets bekostnad även bland de senare, men inte alls i samma utsträckning som bland de förra. För de utlärda, som relativt sett trots allt stagnerade eller gick tillbaka i tidningsföretagen, var situationen åtminstone under decennierna kring sekelskiftet annorlunda bland civil-

företagen, där deras andel ökade.[156] För att kasta ljus över dessa särdrag är det nödvändigt att lämna den övergripande nivån och närmare skärskåda utvecklingen inom de två produktiva avdelningarna.

Helt följdriktigt var förändringarna inom sätteriet mer begränsade än vad vi tidigare kunnat konstatera i tidningstryckerierna - det finns endast ett fåtal undantag som bekräftar regeln, att produktionen bibehållit sin grund i hantverket. Uppgifterna tyder också på att de utlärda sättarna, även med hänsyn tagen till att övergången till maskinsättning ännu inte påbörjats, i mindre utsträckning specialiserats. Visserligen tycks accidenssättarna i vissa företag ha utvecklats till en egen kategori men efterarbetet i form av ombrytning och färdiggöring var fortfarande under sättarens kontroll. Arbetsdelningen var i första hand inriktad på att göra korrekturavdraget och revider och korrekturläsningen till specialiserade funktioner knutna till sätteriet.[157]

Mot den bakgrunden blir steget från sätteriet till tryckeriet en övergång från en produktionsform till en annan. Men det var inte bara mekaniseringen, som under den här aktuella perioden markerade en klar skiljelinje mellan utvecklingen inom de två avdelningarna. I jämförelse med den handtryckare, som med en eller annan lärling som biträde ombesörjde tryckningen, hade mekaniseringen kompletterats och åtföljts av en tydlig tendens mot specialisering av tryckningens arbetsmoment. För att bearbeta arbetsföremålet hade en hel grupp av olika pappersarbetare tagit form, av vilka pappersräknarna, pappersskärarna och satinerarna[158] var de mest förekommande enskilda kategorierna. I själva tryckningsprocessen hade en allt klarare gräns dragits mellan hand- och maskintryckarna, där de senare oftast omfattade de två undergrupperna digel- och snällpresstryckare. Som en kombinerad följd av lärlingssystemets tillbakagång och det ökade bruket av maskinpressar hade gruppen av okvalificerade tryckbiträden vuxit så starkt, att den kvantitativt sett blivit dominerande i tryckeriet. Iläggarna utgjorde här den största enskilda kategorin, vilket var ytterligare ett uttryck för att den utvecklade rotationstekniken ännu inte fått en mer allmän spridning bland civiltryckerierna.[159]

Det vore med andra ord felaktigt att som slutsats ta särdragen i civiltryckeriernas utveckling till intäkt för att kapitalet här saknade ambitioner att åstadkomma förändringar av arbetsprocessen. Vad som däremot kan slås fast är, att situationen inom den civila produktionen under denna tid satte bestämda gränser för en av dess metoder, införandet av nya arbetsmedel. I grund och botten var det endast den maskinella pressen – med undantag för dess mest utvecklade form – som framgångsrikt kunde tas i bruk, medan sättmaskinen snarast blev ett instrument för mer specialiserade arbetsuppgifter.

Uppgifterna om arbetsdelningen vittnar dock mer öppet om ambition-

erna. Här kan ansträngningarna att spjälka upp och specialisera arbetet klart urskiljas. Som resultat fick de utlärda inom såväl sätteriet som tryckeriet se, att inte bara nya arbetsmedel utan även nya arbetarkategorier successivt tog över alltfler av deras arbetsuppgifter, samtidigt som innehållet i deras eget arbete gradvis utarmades. För metoden att höja arbetets produktivitet genom rationaliseringar av själva arbetet var begränsningarna inte så kännbara. Vid undersökningsperiodens slut hade de förhållanden, som rådde under den gamla hantverksproduktionen med de fyra dominerande yrkeskategorierna, luckrats upp under decenniers förändringar av arbetsprocessen. Kapitalet hade även i civiltryckeriet i växande utsträckning satt sin prägel på arbetets organisering.

Med de begränsningar för en ökning av det relativa mervärdet, som här poängterats, finns det grund förmoda, att kapitalet i en hårdnande konkurrenssituation även sökte andra vägar. Försök att mer systematiskt utnyttja den billigare kvinnliga arbetskraften och att sänka kraven på de grafiska produkternas kvalité, den så kallade smutskonkurrensen, saknades ju inte heller och var utan tvekan mer utmärkande för civil- än för tidningstryckerierna. Men till det ämnet skall vi återkomma i nästa kapitel.

Den småborgerliga produktionen som problem

Det finns flera faktorer, som ställer varje försök till närmare analys av arbetsprocessens förändringar i den småborgerliga produktionen inför närmast oöverstigliga hinder. Redan materialtillgången lämnar starka argument för att de flesta försök mycket snart kommer till en svårtolkad återvändsgränd. Det är inte bara så, att materialet är knapphändigt utan därtill kommer, att det uppvisar sådana brister, att bland annat de anställdas yrkesuppgifter i de flesta fall inte låter sig identifieras. Dessutom stärker den information, som verkligen kan utvinnas ur materialet, dessa argument. Klart står nämligen, att den småborgerliga produktionen framför allt mot periodens slut bestod av en brokig samling företag. Här fanns allt från en grupp ensamföretagare till företag med upp till fem anställda, bland vilka det till och med förekom exempel på en viss maskinell produktion.[160] Förändringarna i de fyra dominerande yrkeskategoriernas ställning – först ökar de utlärda på lärlingarnas bekostnad och sedan inträffar det omvända så att situationen 1910 nästan är densamma som 1856 – tillåter därför inga långtgående slutsatser.[161] Som kontrast till de klara utvecklingstendenserna inom den kapitalistiska produktionens två företagskategorier kan de dock ha sitt värde.

Det avgörande problemet består dock i svårigheterna att avgöra vilken typ av produktion, som förekom i de olika företagen. Visserligen kan det

på goda grunder antas, att det rörde sig om någon form av accidenstryckerier. Men vad var det mer konkret som producerades och vilken roll spelade dessa mindre företag i en alltmer utvecklad arbetsdelning inom tryckeriindustrin? Vi har sett, att Aftonbladet inom företagets ram drev en mindre enhet vid sidan av huvudtryckeriet. Frågan är dock om en del av de mindre företagen just ingick i något större företags produktionsnät. För detta talar, att en del av de förra i sina mantalsuppgifter enbart redovisade sätteri- eller i några fall uteslutande tryckeripersonal.

Men den tidigare diskussionen av smutskonkurrensen erbjuder lika starka argument mot en sådan tolkning. Här framstod de mindre företagen i främsta hand inte som komplement till utan som ett reellt konkurrenshot mot de större företagen. Mot den bakgrunden är det naturligtvis rimligast att anta, att det inom denna företagskategori rymdes både accidenstryckerier med en specialiserad produktion och ur olika aspekter mer utvecklade tryckerier med förmåga att på vissa områden konkurrera med industrins större företag.

Men detta antar mer och mer karaktären av spekulationer utan fast empirisk grund. Den enda slutsats som här tveklöst kan dras är, att de mest centrala och intressanta frågorna om den småborgerliga produktionen inte kan rymmas inom ramarna för denna undersökning.

Klasskampen i och utanför den direkta produktionen

Analysen av arbetsprocessens förändringar i tryckeriindustrin under det industriella genombrottet vittnar om den stora omvälvning, som ägde rum under andra hälften av 1800-talet och det första decenniet av det följande seklet. Till ackompanjemang av en hårdnande konkurrens gjorde nya, huvudsakligen maskinella arbetsmedel sitt intåg i produktionssfären, föregångna och åtföljda av en långtgående specialisering av arbetet. Det var en utveckling, där den gamla hantverksbaserade av fyra jämnstora grupper dominerade yrkeshierarkien ersattes med en mångfasetterad och strikt uppdelad arbetskraft, och där de äldre yrkeskategorier som levde kvar ständigt fick erfara hur deras arbete blev alltmer innehållslöst samtidigt som de själva berövades värdet av sina hantverksfärdigheter. Det kan vara på sin plats att redan här (se även kap 7) något närmare diskutera hur detta resultat av undersökningen förhåller sig till de teoretiska utgångspunkter, som formulerats och presenterats tidigare.

Först kan det då konstateras, att kapitalet verkligen strävade efter att ta till vara de möjligheter att förändra arbetsprocessen som stod till buds. För att börja med det minst åtkomliga har det framskymtat att framgångsrika försök gjordes att förbilliga arbetsföremålet genom att pressa

ned priserna på stilar och papper. Till detta skall läggas vissa företags ambitioner att mer direkt kontrollera själva produktionen av arbetsföremålet. Under större delen av perioden drev Norstedt en egen produktion i ett gjuteri, som övertagits fran Hierta[162], och till och från gjorde även andra företag i tryckeriindustrin kortare inbrytningar på området.[163] Relativt långt framskridna diskussioner fördes också inom vissa företagskretsar om inköp av ett eget pappersbruk.[164] Att enskilda tryckeriägare innehade aktieposter i pappersbruk har också kunnat beläggas.[165]

Mer imponerande var dock ansträngningarna att introducera mekaniska arbetsmedel. Efter de mindre lyckade försöken till inhemsk konstruktion och produktion kom en snabbt expanderande import, förmedlad av allt bättre fungerande handelsagenturer, till stånd. Samtidigt fortsatte studieresorna till utlandet och en intensiv aktivitet utvecklades därtill för att få riksdagens gehör för sänkta importtullar på grafiska produkter.[166] Seklet som följde efter den första snällpressens införande på The Times 1814 var, som vi sett, för Stockholms tryckeriindustri en period präglad av produktionens mekanisering. Allt talar också för att det var en period, då tryckeriägarna successivt blev mer medvetna om den maskinella produktionens fördelar. Klart är ju, att de mot periodens slut i mycket högre grad än tidigare följde den tekniska utvecklingen på området och relativt snabbt anammade vad som uppfattades som nya landvinningar. Om denna ökade medvetenhet till en början huvudsakligen inspirerades av konkurrens och mervärdejakt skulle snart en annan inspirationskälla göra sig påmind (se nedan).

Det har kunnat visas, att kapitalet relativt tidigt sökte omvandla själva arbetet. Uppenbarligen drev införandet av nya tekniska produktionsmedel i viss utsträckning fram en omorganisering av arbetet. De maskinella tryckpressarna och sättmaskinerna reducerade inte bara de utlärdas arbetsmoment, utan ställde också krav på olika typer av biträden. Men förändringarna stannade inte vid mer eller mindre klart iakttagbara anpassningar till den nya tekniken. Redan innan denna introducerades hade de första stegen tagits mot ett nedbrytande av den gamla yrkeshierarkin. Det var också en fortsatt utveckling av arbetsdelningen, som lade en grund för åtminstone sättmaskinens utveckling och introduktion i industrin.

Mot den bakgrunden kan det hävdas, att kapitalet verkligen utnyttjade metoderna *samverkan, arbetsdelning* och *införande av maskineri* för att genom förändringar av arbetsprocessen öka produktionen av det *relativa* mervärdet. Att kapitalet samtidigt sökte öka produktionen av det *absoluta* mervärdet genom nedpressning av lönerna och genom motarbetande av varje försök att sänka arbetstiden står också klart. I relation till utgångspunkterna finns det anledning att starkt stryka under att under-

sökningens resultat inte alls ger belägg för att arbetsdelning och införande av maskineri i första hand skall betraktas som dominerande inslag under två olika faser av kapitalismens utveckling, manufaktur och storindustri. Istället ger utvecklingen i tryckeriindustrin avgörande argument för att arbetsdelning och införande av maskineri måste ses som kompletterande metoder att under kapitalismen öka mervärdeproduktionen.

För det andra gör undersökningen av arbetsprocessens förändringar det möjligt att ytterligare belysa yrkesstrukturens omvandling. Uttryckt i mycket generella termer har vi tidigare visat, hur under perioden den okvalificerade arbetskraften expanderat på lärlingssystemets bekostnad medan de utlärda snarast varit konstanta. Nu är det främst de senare som är av intresse här. Den närmare analysen av produktionens omvandling pekar för den kategorien ut två utvecklingstendenser. Det tycks å ena sidan vara obestridligt, att de utlärdas arbete ur flera aspekter utarmades under perioden. Inte bara mekaniseringen verkade i den riktningen. Arbetsdelningen med sin specialisering fick därtill generellt sett till följd, att den enskilde sättaren eller tryckaren utförde allt färre arbetsmoment. A andra sidan finns det belägg för att just arbetsdelningen banade väg för framväxten av väl specialiserade men framför allt mer kvalificerade yrken. Sätteriavdelningens accidenssättare och i än högre grad ombrytare och färdiggörare utgör exempel på denna utvecklingstendens, som även kan antas gälla enskilda yrken i tryckeriavdelningen.[167] Utan att behöva driva resonemanget till sin spets måste detta resultat ändå betraktas som en stötesten för varje försök att tala om en arbetarklassens homogenisering under perioden.

För det tredje har framför allt den mer detaljerade analysen av utvecklingen inom tidningstryckerierna visat, att omvälvningen av arbetsprocessen innebar en skärpning av motsättningarna i produktionssfären. Mot den kapitalets jakt efter ökat mervärde som var den yttersta drivkraften bakom arbetsprocessens förändringar började arbetarklassen utveckla ett mer medvetet motstånd. Den spontana kampen mot kapitalets försök att stärka kontrollen över arbetet tog sig mot undersökningsperiodens slut allt oftare organisatoriska uttryck – på de större företagen blev personalklubbar bland annat ett allt vanligare inslag.[168]

Analysen ger också besked om att det var en kamp och ett motstånd, som spelade en framträdande roll i den konkreta utformningen av arbetsprocessen. När faktorn på Nya Dagligt Allehanda stolt kungör vad han kan åstadkomma av rationaliseringar bara arbetarklassens motstånd är brutet, avslöjar han samtidigt hur effektivt detta motstånd kunde vara under vissa perioder. Och när Tengvall på Svenska Dagbladet presenterar ett förslag, som skall höja produktiviteten på tidningen,

stupar det inte pa några begränsningar i den tekniska utvecklingen utan på en motsträvig arbetskraft. Mer principiellt ger dessa exempel stöd åt det tidigare antagandet, att den nya tekniken inte strikt bestämde, utan gav utrymme för såväl variationer i som kamp om arbetsprocessens konkreta utformning.

Men dessa exempel antyder vidare, att den mer eller mindre intensiva kampen om makten över arbetets organisering har en del av sina omedelbara förutsättningar i och far direkta konsekvenser för förhållanden utanför produktionssfären. Det är ju bland annat under den här perioden som såväl kapitalet som arbetskraften inom tryckeriindustrin organiseras och knyts till nationella sammanslutningar och rörelser. Att de avtal som sluts i en alltmer utvecklad förhandlingsordning är av avgörande betydelse har ju också fått sin belysning. I syfte att ge en mer samlad utvärdering av klasskampens roll och relation till arbetsprocessens konkreta utformning skall därför perspektivet vidgas i det följande.

6. Arbete mot kapital

Som grund för en mer samlad utvärdering av klasskampens roll för arbetsprocessens konkreta utformning skall i det följande intresset riktas mot det arbetarklassens agerande, som direkt eller indirekt fick återverkningar på förhållandena i själva produktionen. I det föregående har i första hand givits en provkarta över åtgärder, som kapitalet tillgrep i sin jakt efter en ökad mervärdeproduktion. Men uppgifter har också presenterats, som inte kan tolkas på annat sätt än att arbetarklassen förde en åtminstone stundtals framgångsrik kamp mot kapitalets strävan att helt sätta sin prägel på arbetsprocessens konkreta utforming. Det är till denna kamp, betraktad ur ett såväl mer långsiktigt som bredare perspektiv, intresset nu skall koncentreras.

Kapitlet inleds med en översiktlig skiss av utvecklingen närmast före den egentliga undersökningsperioden. Målsättningen är att här peka ut de dominerande dragen i en tidig kamps konkreta innehåll och former. Mot den bakgrunden kan längre fram frågor ställas om i vilken utsträckning kampen under det sena 1800-talet och 1900-talets första decennier hade sina rötter i tidigare kamperfarenheter.

Den följande undersökningen av motsättningarnas innehåll och former under det industriella genombrottet i Stockholms tryckeriindustri genomförs i tre steg. Först görs ett försök att bestämma den process, som såg ett förhandlings- och avtalssystem ta form i industrin. Här följs utvecklingen fran den första löneröreIsen till det första nationella kollektivavtalet, vilket också får teckna en del av bakgrunden till periodens organisationssträvanden. Därefter skall som en grund för den fortsatta framställningen en kortare diskussion föras om vissa aspekter av klassernas sammansättning och organisering. Uppgiften bestar här främst i att belysa motsättningar och organisationssträvanden inom respektive klass. Slutligen riktas intresset mot den egentliga kampen om makten över arbetet, där åren kring 1909 års storstrejk behandlas närmare.

Försiktigheten i formuleringarna är ingen tillfällighet. Av olika anledningar har ambitionen i langa stycken mast begränsas till en mer prelimi-

när undersökning. Detta gäller inte minst avsnittet om klassernas interna motsättningar och organisering. Här sträcker sig inte redovisningen längre än till att visa på element i det bredare perspektiv, som krävs för en mer definitiv analys av den omedelbara bakgrunden till arbetsprocessens förändringar i Stockholms tryckeriindustri.[1]

Hantverksarbetets kamperfarenheter

Våra tidigare tillbakablickar (se kap. 3 och 5) som ställt 1800-talets första halvsekel i fokus har upptäckt aktiva representanter för kapitalet i full färd med att söka verkningsfulla medel i ansträngningarna att bryta ned den gamla hantverksproduktionen. I försöken att påbörja en mekanisering av tryckningsprocessen utvecklades en imponerande energi, samtidigt som de första mer medvetna stegen mot att utnyttja okvalificerad arbetskraft togs. Det var också i första hand denna ambition att driva fram förändringar av arbetets organisering, som ledde till uttalade protester från de utlärda arbetarnas sida. En växande andel okvalificerad arbetskraft delvis framsprungen ur en ohämmad och okontrollerad lärlingsutbildning sågs på grund av att den ökade arbetskraftsutbudet i industrin, som ett reellt hot mot den egna sysselsättningen, då och i framtiden. För att ge perspektiv på denna försvarskamp och den kamp, som kom att föras under andra hälften av 1800-talet och det tidiga 1900-talet, vår egentliga undersökningsperiod, skall först några centrala drag i typografernas tidigare historia framhävas.

Den neutrala statens regim

Redan under 1690-talet anslogs en sträng, som sedan skulle komma att vibrera i mer än två sekel. Det var då Claudius Örnhjelm, den censor librorum vid kanslikollegium som kontrollerade vad som utgavs vid de svenska tryckerierna, väckte ett förslag till boktryckeriordning för att öka den statliga kontrollen av tryckerierna. Detta skulle åstadkommas genom eliminering av den tidens skråtraditioner bland gesällerna och genom sammanslutning av samtliga boktryckare i en boktryckerisocietet. Argumentet för denna nyordning formade sig till ett ursinnigt angrepp på de gesäller, som i sitt "självsvåld" skapade sina egna lagar i tryckerierna och därmed starkt kringskar tryckeriägarnas makt. I ett försök att kontrollera arbetskraftsutbudet "förbjöd", fortfarande enligt Örnhjelm, gesällerna "mästare" att anta hur många lärlingar som helst, samtidigt som de krävde "stor veckolön" och på ett flagrant sätt brast

i arbetsdisciplin, vilket de upprepade frimåndagarna vittnade om.[2]

Det skulle dock dröja ett drygt halvsekel, innan Örnhjelms förslag åter aktualiserades och i det närmaste realiserades. 1752 utfärdades det tryckerireglemente enligt vilket den tidigare existerande frivilliga sammanslutningen av såväl tryckeriägare som gesäller, Boktryckerisocieteten, erhöll obligatorisk status för de förra men utestängde de senare, vilka tvärtom uttryckligen förbjöds att hålla sammankomster och organisera sig. Boktryckerisocieteten ställdes i sin tur under direkt statlig kontroll, i första hand genom kanslikollegium vars censor librorum också skulle fungera som ordförande i societeten.[3]

I detta sammanhang är det dock andra sidor av reglementet, som i första hand drar till sig intresset. Här återfinns nämligen, för det första, detaljerade ordningsföreskrifter med vidhängande bötesbelopp för den i tryckerierna anställda arbetskraften. Ägarnas möjligheter att skärpa arbetsdisciplinen stärktes i en rad paragrafer. Mot en alltför stor rörlighet riktade sig bland annat föreskrifterna om att gesällerna endast två gånger om året fick byta kondition[4] och om att lärlingarna inte fick "överge sin patron innan lärotiden är ute".[5] Mot frimåndagar och annan "oordentlighet" stipulerades betydande bötesbelopp[6] och i den grundläggande fragan om befälsrätten förklarades, att "ingen må undandraga sig det arbete inom tryckeriet, som hans patron finner för gott att pålägga honom, vid tre daler silvermynts vite för varje gång".[7] För att ingen tvekan skulle råda om de verkliga maktförhållandena gavs också patronen öppet "husbonderättigheten såväl inom som utom huset" mot den gesäll eller lärling, som visar "ovett eller olydnad".[8]

För det andra riktades i reglementet udden mot det tidigare nämnda försöket från gesällernas sida att kontrollera arbetskraftsutbudet. Nu förklarades nämligen, att "varje boktryckare äger frihet att antaga så många gossar i lära, som han behöver och finner för sin rörelse nödvändigt".[9] I kombination med de ökade kraven på arbetsdisciplin skulle därmed, åtminstone på pappret, alla hål ha täppts till för typografernas ansträngningar att ifrågasätta ägarnas oinskränkta makt över produktionen. En situation med starka paralleller till förhållanden styrda av en senare tids § 23 blev följden.

Men tryckeriägarna skulle ges ytterligare trumf pa hand. Om nämligen utbudet av arbetskraft skulle ga fritt från alla former av inskränkningar gällde det motsatta för utbudet av tryckerier. Det senare omgavs inte bara med en rad restriktioner. Därtill stipulerades nämligen att Boktryckerisocieteten, det vill säga huvudsakligen ägarna av de befintliga tryckerierna, skulle ges rätten att yttra sig över alla ansökningar om att starta nya företag.[10] Tryckeriägarnas makt var med andra ord inte begränsad till förhållanden i produktionen utan nådde även och gav ett

direkt inflytande över konkurrensförhallandena i cirkulationssfären. Därmed hade också ett effektivt hinder skapats mot möjligheterna för den tidens konstförvanter att avancera till boktryckare med egen rörelse.[11]

Naturligtvis kan många avsteg, inte minst ifraga om arbetsdisciplinen, påvisas från det reglemente, som upphävdes först med 1812 års tryckfrihetsförordning. Samtidigt rader det inget tvivel om att detta reglemente påverkade innehallet i de motsättningar som kom till synes, och att det i hog grad utgjorde en ram för den kamp, som utspelades under perioden. Utvecklingen under 1800-talets första och följaktligen reglementets sista decennium är belysande i det fallet.

Det finns många tecken, som pekar mot att det sena 1700-talet medförde en växande arbetslöshet vid landets, och da inte minst vid Stockholms, tryckerier.[12] Detta såg typograferna som ett resultat av och påbörjade en kamp mot den ovan diskuterade paragrafen i 1752 års reglemente, som gav tryckeriägarna rätt att antaga ett obegränsat antal lärlingar. År 1801 inlämnade elva typografer i Stockholm en skrivelse till hovkanslern, vilken nu övertagit censor librorums funktion; i den krävdes en inskränkning av antalet lärlingar för att råda bot på den uppkomna situationen.[13] Efter att ha lyssnat till societetsmedlemmarnas protester mot typografernas beskrivning av missförhallandena och deras argumentering mot varje form av statligt ingrepp mot en fri näring begärde hovkanslern, att regeringen skulle vidta åtgärder, så att typografernas krav, att vid de olika tryckerierna endast en lärling fick antas vid varje igång varande tryckpress, kunde tillgodoses.[14]

Tryckeriägarna blev inte svaret skyldiga alltför länge. Redan vid ett av Boktryckerisocietetens möten 1804 väcktes förslag om utarbetandet av en gemensam "taxa för betalning av arbetare" vid tryckerierna. När nu gesällerna med begränsningen av antalet lärlingar givits bättre möjligheter att pressa upp lönerna ankom det på societetens medlemmar att stämma i bäcken och fastställa ett *maximipris* för arbetskraften – för de boktryckare som betalade sina arbetare högre löner skulle böter följa.[15] Det var vid detta tillfälle, som boktryckaren Carl Erik Deleen uppträdde med ett högst personligt försvar av konstförvanternas sak. "Det tunga moln av elände, vanära, immoralitet och förakt, som nästan ensamt omgiva våra arbetare" visar tydligen, menade Deleen, att de "icke förtjäna bättre öde än negerns. Inte nog med att han (patronen) fastsmitt dem vid pressen eller kasten, och genom dem generera konsten att sätta dem i skuld för att aldrig sakna arbetare; nej ock kantar år från år deras surt förvärvade brödbit, fuktad av bedrövelsens salta tårar eller förtvivlans rusande dövdryck, och fjättrar dem att i blodsvett arbeta sig till tiggare för att underlätta hans överflöd".[16] Återigen vidtog en korrespondens mellan societeten och hovkanslern och mellan den senare

och typograferna innan kanslern en andra gång gick emot ett av tryckeriägarna rest förslag och uttalade sig för en bibehållen individuell lönesättning verifierad i personliga kontrakt.[17]

Denna andra motgång på kort tid fick emellertid boktryckarna att endast tillfälligt gräva ner stridsyxan. Inom några år var det dags för ett nytt och denna gång mer framgångsrikt angrepp på 1801 års lärlingsförordning. Efter att hovkanslern övertygats om att följden av den senare blivit en allvarlig brist på arbetskraft lät inte beslutet att upphäva alla begränsningar ifraga om patronernas rätt att antaga lärlingar vänta på sig.[18] 1809 fick typograferna återigen erfara hur en statlig myndighet förbjöd dem att använda ett viktigt vapen i kampen om kontrollen av arbetskraftsutbudet.

Uppgifterna i litteraturen talar för att de är staten med hjälp av 1752 års reglemente stärkte sin kontroll över situationen vid tryckerierna var en period av endast marginella förändringar av arbetsprocessen. De mekaniska arbetsmedlens tid var ännu inte kommen och den gamla arbetsdelningen tycktes leva kvar relativt orubbad.[19] De här redovisade uppgifterna ger också starka belägg för att periodens motsättningar och kamp i främsta rummet gällde arbetstiden och arbetskraftens pris – det absoluta mervärdet för att tala med Marx. Kampen om arbetstiden rörde inte så mycket den formella arbetsdagens längd utan doldes bakom de ständiga försöken att skärpa arbetsdisciplinen – det var en fråga om hur många timmar per dag eller vecka, som kapitalet reellt kunde konsumera arbetskraften. Och även om en mer oförsonlig motsättning om kontrollen av arbetskraftsutbudet skymtade bakom lönekampen var den förra intimt förbunden med den senare.

Om blicken nu flyttas från motsättningarnas innehåll till deras form, är det slående vilken central roll staten i skepnad av hovkanslern spelade. Under denna period saknas varje spår av lockout- eller strejkrörelse eller någon annan typ av mer direkta kampmetoder. I stället hanterades motsättningarna, av såväl societeten som typograferna, genom petitioner till, uppvaktningar av och brevväxlingar med en statlig myndighet, vars utslag i dubbel bemärkelse blev till lag – några försök att sätta sig över spelets regler letar vi förgäves efter.

Trots organisationsförbud och skärpta krav på arbetsdisciplin tycks vad som skulle kunna kallas en statsvänlig ideologi börja slå rot bland typograferna. Staten förefaller ha betraktats som den neutrala rättsskiparen, som garanterade en rättvis lön och acceptabla förhållanden i övrigt.[20] Och 1800-talets första år visar, att exempel som kunde bekräfta denna ideologi inte saknades. När den statliga kontrollen mildrades och marknadsmekanismerna gavs friare tyglar skulle det också visa sig, att den statsvänliga ideologien långtifrån hade spelat ut sin roll.

Men det var inte bara en bland hantverksarbetarna utbredd statsvänlig ideologi, som levde kvar efter att 1752 års reglemente upphävts av den tryckfrihetsförordning, som antogs ett decennium in på det nya seklet. Nu förlorade Boktryckerisocieteten sin officiella status och det för tryckeriägarna obligatoriska medlemskapet blev återigen frivilligt.[21] Därmed underminerades också societetsmedlemmarnas tidigare kontroll av etableringen av nya företag i tryckeriindustrin. 1812 års förordning innebar vid sidan av den mer begränsade statliga övervakningen inte bara, att den åtminstone på pappret harda regleringen av arbetskraftens villkor eliminerades. När de fria marknadskrafterna nästan fullständigt släpptes lösa öppnades också vägen för en helt okontrollerad konkurrens inom en industri, som under sekler av statliga åtgärder effektivt skyddats mot varje tendens till överkapacitet.

Det var mot den bakgrunden som allt tydligare motsättningar bland tryckeriägarna kunde börja urskiljas under det tidiga 1800-talet, motsättningar som skulle komma att hållas vid liv under större delen av seklet. Med huvudsaklig förankring i de större företagen i Stockholm formerades en grupp, som sökte rädda så mycket som möjligt av det gamla reglementet. I överensstämmelse med en ambition att försvara en tidigare stark ställning i industrin förespråkades här bland annat upprättandet av en ny ordningsstadga, där inte minst en kraftfull kontroll av lärlingsutbildningen skulle inta en framskjuten plats — en brist på detta senare område förryckte, hävdades det, konkurrensen och ledde till en ständig försämring av produkternas typografiska kvalité. I skottgluggen stod främst en annan grupp, som dominerades av de mindre företag, som framför allt på landsbygden växte upp som svampar ur jorden de närmaste decennierna efter den nya tryckfrihetsförordningens införande. Här blastes till kamp mot varje form av reglering av en fri näring och utvecklades en ohämmad liberal retorik, som till högsta dömande instans ville utse den osynliga hand, som förklarades skapa jämvikt på vilken marknad det vara må. I det perspektivet framstod naturligtvis kravet på en ny boktryckeristadga som "överflödigt" och som ett försök att bevara otidsenliga skråtraditioner.[22]

För tryckeriindustrins arbetare innebar inte bara den reella grunden till utan även själva förekomsten av dessa motsättningar en ny och svårhanterlig situation. Den uppseglande konflikten bland tryckeriägarna fick på ett tidigt stadium sitt organisatoriska uttryck i det faktum, att det var de regleringsvilliga företagarna, som sökte upprätthålla societetens verksamhet medan den andra gruppen till övervägande del stod helt utanför den nu frivilliga sammanslutningen.[23] Att staten i

form av hovkanslern spelat ut åtminstone sin direkta roll och att motpartens organisation kraftigt kringskurits, var båda bidragande orsaker till att typografernas traditionella kamperfarenheter med den starka inriktningen på petitioner, brevväxlingar och uppvaktningar i hög grad förlorade sin relevans. Deras agerande under halvseklet närmast efter 1812 års förordning bär också en brytningstids alla kännetecken med sin blandning av moment med rötter i det förgångna och av andra, som pekar framåt.

Som berörts ovan lät inte verkningarna av upphävandet av 1752 års reglemente vänta på sig. Redan tidigt stod det klart, att i första hand landsortstryckeriernas många gånger systematiska utnyttjande av lärlingarna som billig arbetskraft satte sina spår i form av en växande arbetslöshet även i huvudstaden – en stor del av de avskedade lärlingarna sökte sig, färdigutbildade eller ej, till Stockholms arbetsmarknad. 1830 vände sig ett antal arbetslösa typografer i Stockholm till ordföranden i societeten, boktryckaren Norstedt, och klagade bland annat över att de i sin arbetslöshet hotades att betraktas som lösdrivare och därför hamna på korrektionshus. Societeten beslöt vid detta tillfälle att i möjligaste mån tillmötesgå kravet att "lämna dem försvar".[24] Societeten uttryckte också vid den tiden uppfattningen, "att ett för stort tillopp av konstförvanter i huvudstaden uppstått, därigenom att ett antal av dem från landsorten kommit".[25]

Men redan ett decennium senare återkom 93 av Stockholms typografer, medlemmar i Gutenbergska stiftelsens sjukkassa[26], med ett brev till societeten. Där argumenterade de för att situationen nu var så allvarlig, att nya regleringar måste komma till stånd. De skrev, att som en följd av "att ynglingar på en del ställen antagas och varken in- eller utskrivas, men vilka, tilldelade på anförda sätt, sedermera får avsked, varigenom en särskild kast boktryckeriarbetare uppkommit" och på grund av att det finns "tryckerier, där lärlingar oupphörligt inskrivas, på kort tid utläras och föravskedas samt nya antagas" var det "nödvändigt att inskränka lärlingarnas antal så mycket som möjligt".[27]

I Boktryckerisocietetens svar på denna framställan avspeglas inte bara det dilemma, som den egna organisationens medlemmar befann sig i. Det visar även, att det var ett dilemma, som delades av de uppvaktande typograferna. Efter att ha konstaterat att den egna stadgan redan tillmötesgick de uttryckta kraven, riktade societeten som en förklaring till sin handlingsförlamning och passivitet uppmärksamheten mot det faktum, "att tryckfrihetslagen berättigar en var att anlägga boktryckeri, utan att behöva i societeten ingå, och att därvid använda till arbetare vilka som helst, varigenom societetens ledamöter själva äro utsatta för en tävlan, som icke genom föreskrifter inom societeten

kan förekommas".[28] Inför denna så oppet deklarerade uppgivenhet kunde typograferna bara dra en slutsats. Med vilken beredvillighet societetens medlemmar än sag att det pa pappret formulerade tillmötesgaendet även fick praktiska konsekvenser, reste konkurrensen fran den grupp, som stod utanför organisationen oöverstigliga hinder.

Så visar det sig, att kampen i skuggan av marknadskrafternas allt friare spel till form saväl som till innehall hade sina direkta förebilder i den tidigare perioden av statsreglering. Brevväxlingen, nu utan en statlig myndighet som mellanhand, framstod fortfarande som en användbar metod for typograferna i den kamp de nu som tidigare huvudsakligen förde for att begränsa arbetskraftsutbudet i industrin. Ny var däremot den paradoxala situationen, att i samma takt som de framställda kraven till sitt innehall blev alltmer berättigade förlorade den använda kampmetoden sin verkningskraft. Som ett problem att lösa i framtiden framstod allt tydligare, for typograferna saväl som för tryckeriägarna, franvaron av representativa organisationer och på längre sikt av ett fungerande system för förhandlingar och avtalsöverenskommelser. Att Typografiska föreningen bildades 1846 (se nedan) innebar till en början inte nagon avgörande förändring pa detta område. Det skulle dröja decennier innan den organisationen utvecklades till något av en fackförening för typograferna i Stockholm.

Det fanns dock mer avgörande hinder för en klasspecifik organisering. Med motsättningen bland tryckeriägarna hade det uppstått en situation, där typografernas och societetsmedlemmarnas intressen delvis sammanföll. När kravet om laga försvar tillmötesgicks var det fran kapitalets sida ett sätt att säkra tillgången pa arbetskraft. Och när societeten, om än utan förmaga att sätta verklig kraft bakom orden, instämde i typografernas argumentering, att en effektiv reglering av lärlingssystemet var nödvändig, gjordes det med oppna kort — det framgick tydligt att stödet närdes av en ambition att i möjligaste man satta stopp för den smutskonkurrens, som alltmer frodades och hotade traditionellt starka positioner i industrin.

Det finns också åtskilliga tecken på att den tidigare statsvänliga ideologin under denna period fick starka inslag av patriarkalism. Typograferna vände sig till societeten inte bara med sina krav pa arbete och begränsning av arbetskraftsutbudet. Typografiska föreningen startades med tryckeriägarnas bifall och pekuniära stöd och blev bland annat ett instrument för att befästa patriarkala förhållanden i industrin.[29] Symptomatiskt var det de utlärda, som på detta sätt etablerade en plattform för kontakt i första hand med societeten. Lärlingarna och den växande gruppen av okvalificerad arbetskraft fick tillträde till organisationen först sedan den utvecklats i facklig riktning. Det var först under andra

hälften av 1800-talet med den mer eller mindre permanenta och genomgripande omvandlingen av arbetsprocessen, som den sista grunden för den patriarkala ideologin skulle ryckas undan och vägen öppnas för mer genuina klassorganisationer (se nedan).

Arbete mot kapital

Vid mitten av 1800-talet var det följaktligen en inte helt oerfaren typografkår, som hade att möta och hantera den annalkande perioden av mer genomgripande förändringar. Låt vara att de senaste decenniernas agerande huvudsakligen hade inskränkts till tillfälliga uppvaktningar av en till synes alltmer maktlös societet, där i första hand kontrollen av arbetskraftsutbudet stått i centrum. Och låt vara att en patriarkal ideologi ännu satte sin prägel på de egna organisationssträvandena samt resulterade i en påfallande passivitet i lönekampen - föreställningen om den rättvisa lönen saknade inte spridning. Ändå går det inte att förneka, att tidigare erfarenheter och uppnådda resultat blev verkningsfulla redskap i den fortsatta kampen.

Med de upprepade påstötningarna på societeten och bildandet av Typografiska föreningen hade de utlärda hantverksarbetarna gripit initiativet i en utvecklingsprocess, som skulle nå sin kulmen först under decenniet före sekelskiftet. I samma takt som föreningen visade sig kunna omvandlas till en facklig kamporganisation riktades nämligen uppmärksamheten mot konflikten bland tryckeriägarna och det tomrum den delvis på grund därav borttynande societeten efterlämnade. Det var mot den bakgrunden typograferna i en efterhand alltmer medveten offensiv inte bara uppnådde förbättrade materiella villkor utan även drev fram ett förhandlings- och avtalssystem i tryckeriindustrin.

På spaning efter spelets regler[30]

Som något av en gest från en svunnen epok höjde societeten, i praktiken de större tryckeriägarna i Stockholm, 1856 lönerna för sina anställda. Att Norstedt, boktryckare och ordförande i societeten, redan två år senare gick i spetsen för en återgång till den tidigare lägre lönenivån var också det ett utslag av den patriarkala tradition som föreskrev, att arbetskraftens pris i första hand var en fråga för välvilliga patroner.[31] Men den senare åtgärden föranledde nu, vilket förebådade kommande brott mot traditionen, att lönesituationen i industrin för första gången kom upp till diskussion i Typografiska föreningen. Visserligen hade

typograferna redan 1804 pa hovkanslerns direkta förfragan uttalat sitt ogillande over societetens datida förslag till maximilöner. Och visserligen var ett halvsekel senare den allmänna meningen i föreningen den, att "ingen atgärd i och för i skrivelsen vidrorda ämnet kan ifragakomma."[32] Men som ett förebud om vad som komma skulle, blev föreningen nu spontant till ett medel för en kollektiv protest mot tryckeriagarnas självsvåldiga beslut i lonefragan. När lönesättningen inte längre uppfattades som rättvis kunde den inte, alla traditioner till trots, stillatigande fa förbli i motpartens händer.

Det dröjde dock ytterligare drygt ett decennium, innan rollerna blivit sa ombytta och föreningen utvecklats dithän, att ett direkt initiativ kunde tas i den senares namn. Markerade löneskillnader och stigande levnadskostnader var den omedelbara bakgrunden till den utlösande motion en foreningsmedlem reste nagra år in pa 1870-talet. Enligt motionären hade en situation uppstatt, där "ingen tillförlitlig mattstock finnes vid beräkningen av ett arbetes värde" och därför var det nu nödvändigt att fastställa en för alla Stockholms tryckerier gemensam tariff.[33]

Även om det är en grov överdrift att påstå, att föreningen helt blev tagen pa sängen av denna framstöt, avslojade ända den paföljande diskussionen och de senare turerna kring kontakterna med Boktryckerisocieteten, att det i hög grad var jungfrulig mark som beträddes. Efter en tids dividerande kunde dock föreningen till societeten avge ett förslag till tariff. Och redan i en andra runda, efter att först ha returnerats med societetens krav pa modifieringar vilka i sin tur justerades uppat av föreningen, antogs det av bada parter.[34] Tryckeriagarna gjorde det dock till en förutsättning för sitt godkännande av tariffen, att även den ordningsstadga, som arbetats fram inom societeten, skulle gälla fran samma datum.[35]

För första gangen hade följaktligen typograferna formulerat ett förslag till ändrad lönesättning och drivit fram en tarifföverenskommelse med motparten och detta med hjälp av sin egen organisation. Det var nyheter som vittnade om att en mer langsiktig process, som skulle framföda institutionaliserade regler för avtalsförhandlingar, redan kommit i gång. Men det nya blev ocksa synligt som en direkt kontrast till den tidigare utvecklingen. I det ingangna avtalet saknades varje spar av typografernas fram till denna tid ofta upprepade krav pa begränsningar av arbetskraftsutbudet. Under tariffrörelsen var ocksa societetens tidigare uttryckta obenägenhet att uppträda som avtalsslutande part lika svarupptäckt. Problemen med den tilltagande smutskonkurrensen tycktes bada parter åtminstone tillfälligt ha lagt i malpåse.

Det mesta talar också för att det tidiga 1870-talet var en period av osedvanlig expansion. Vi har ju redan tidigare sett att decenniets första

hälft kännetecknades av en utomordentligt snabb sysselsättningsexpansion. Ordföranden i Typografiska föreningen riktade under dessa år vid ett flertal tillfällen uppmärksamheten mot den positiva sysselsättningssituationen.[36] Enligt uppgift spred sig mot bakgrund av en hotande brist på arbetskraft den nya tariffens bestämmelser även till de mindre tryckerierna i Stockholm.[37] Men när lönefrågan ett decennium senare på nytt kom upp på dagordningen hade expansionen mattats betydligt och då skulle det visa sig, att det trots allt var trångt i portgången för det nya.

Stimulerad av bland annat det första svenska typografmötet,[38] som hölls 1883, tillsatte Typografiska föreningen en kommitté för att utarbeta ett förslag till ny tariff. Tidigt året därpå hade arbetet framskridit så långt, att förslaget kunde presenteras societeten. Det var nu som typograferna bland annat reste kravet på en övergång till alfabetberäkning. I tidigare överenskommelser hade handsättarna arbetat efter ett ackordsystem, den så kallade n-beräkningen, där lönens storlek bestämdes av det antal n som de satta raderna kunde rymma. När en text satts fastställdes priset genom att radbredden beräknades i antalet n, vilket sedan multiplicerades med antalet rader. Typograferna inte bara i Sverige hävdade, att detta fått stilgjuterierna att i sina stilsorter i allt högre grad framställa just bokstaven n oproportionerligt bred. Följden skulle ha blivit, att sättarnas löner successivt naggats i kanten.[39] På första typografmötet kunde en ledande föreningsmedlem helt öppet peka på bakgrunden till det nya kravet. "Då bokstaven n är gjuten tjockare än u (vilka bokstäver till följd av sin form väl borde vara lika grova) så må det förlåtas oss om vi tro att detta i första hand skett på boktryckarnas beställning, ehuru man ej borde kunna tro så."[40] I vart perspektivs termer skulle detta innebära, att tryckeriägarna genom förändringar av arbetsföremålet sökt pressa ned kostnaderna för arbetskraften. När sedan alfabetberäkningen infördes var dock inte motsättningarna ur världen på detta område. Konflikten kom nu att gälla om alfabetet skulle anses innehålla 28 eller 29 bokstäver. Tryckeriägarna gjorde vid detta tillfälle ett misslyckat försök att hävda det senare. En beräkning där även w ingick skulle nämligen återigen ge lägre lönekostnader än en där så inte var fallet.[41]

Societeten tog dock god tid på sig och avgav först i oktober 1884 sitt totalt avvisande svar. Med detta följde ett uttalande där det hette, att "slutligen kan Boktryckeri-societeten ej underlåta att uttala, det de i tariffen framställda anspråk är så överdrivet högt ställda, att societeten ansett dem icke ens kunna komma under prövning, helst som - under förutsättning av deras tillämpning de rent av skulle omöjliggöra avgivandet från arbetsgivarens sida av ett hållbart kostnadsförslag".[42] Detta tycks ha överrumplat och passiviserat föreningen. Ur det allmänna

möte, som sammankallades för att diskutera motpartens svar, framkom inget nytt initiativ. Boktryckeriägarnas nej, uttryckligen motiverat av de sämre tiderna, gav upphov till "klander och beklaganden" men föranledde inte någon ny kontakt.[43]

Trots att 1880-talet inleddes med ett klart bakslag, var det ändå under detta och de första åren av nästa decennium, som det avgörande steget i utvecklingen av ett förhandlingssystem skulle tas. En central roll skulle därvid spelas av Typografiska förbundet, som bildades 1887 i typografmötenas kölvatten (se nedan). I nära kontakt med en bredare diskussion inom förbundet utarbetade en av andra typografmötet (1886)[44] tillsatt kommitté ett förslag, som tillsändes 252 av landets tryckeriägare.[45] För första gången sedan 1840-talet hade nu frågan om en lärlingsskala, en reglering av hur många lärlingar som fick anställas per utlärd sättare för att kontrollera arbetskraftsutbudet, kommit upp i den förberedande diskussionen. Med hänvisning till de negativa erfarenheterna från Norge fanns det dock inget spår av detta i det slutgiltiga förslag, som motparten hade att ta ställning till. I ett uttalande förklarade förbundsmötet, att "alla *önskade* ett lärlingsregulativ, men fruktade för en sådan punkts förmodade egenskap att hämma och förstöra våra övriga berättigade fordringar, vilka vi *utan* ett lärlingsregulativ som tariffbestämmelse, kunna ha gott hopp om att få beviljade".[46]

Ändå var det problematiskt att få tryckeriägarna och societeten att reagera på det utarbetade förslaget. Av de förra svarade i en första runda sex, i en andra efter ytterligare påtryckningar ett sextiotal – de flesta avvisande.[47] Och när föreningen i Stockholm för att bryta dödläget ville tillsätta en gemensam kommitté med representanter för societeten förklarade den senare, att den ej som korporation kunde agera i sammanhanget – istället var ett annat initiativ att vänta.[48]

Vad som väntade runt hörnet var ett förslag till tariff utarbetat och framlagt av företrädare för sex av Stockholms större tryckerier. Efter stormöten, beklaganden över att typograferna själva inte fått inga i tariffkommittén och genomdrivna modifieringar av det ursprungliga förslaget accepterade föreningen de, som den kommit att kallas, sex'tariff.[49] Att det var de större tryckerierna, som stod bakom förslaget, fick en arbetare vid ett möte bland typograferna att med som det tycks en viss förvåning utropa: "Här är storkapitalet arbetarnas vän och närmaste allierade för närvarande." Slutsatsen blev, att det inte var dessa sex större företag utan de andra inom industrin, "som vi skola förklara krig".[50] Storkapitalet var dock inte mer arbetarnas vän än att det var berett att driva igenom sitt förslag under hot om lockout. Norstedts verkställande direktör, G B A Holm, förklarade för företagets arbetare, att om de fortsatte att driva sina krav "ser jag ingen annan utväg än att

undandraga eder mitt arbete".[51] Men förslaget accepterades och två decennier efter 1872 års överenskommelse, som relativt tidigt förlorade sin betydelse[52], hade tryckeriindustrin i Stockholm ånyo uppnått ett, som det skulle visa sig, svårhanterligt avtal.

Det tycks dock inte i första hand ha varit själva innehållet i överenskommelsen, som oroade föreningen och i bakgrunden förbundet. Mer alarmerande var, att tryckeriägarna utan att behöva acceptera societeten som avtalsslutande part återtagit initiativet i lönefrågan och utan typografernas direkta medverkan fått bestämma det huvudsakliga innehållet i den ingångna överenskommelsen. Ett annat problem var, paradoxalt nog, att de övriga tryckeriägarna i Stockholm – till skillnad från typograferna själva – inte ansåg sig kunna acceptera tariffen.[53]

Det var mot den bakgrunden som övertygelsen växte sig stark bland typograferna, att en för hela landet gemensam tariff måste genomdrivas. Efter en smärre omarbetning av de sex' tariff fick föreningen i uppdrag att ge den spridning bland samtliga Stockholms tryckerier. Samtidigt skulle förbundet tvinga fram ett godkännande i det övriga landet.[54]

Typografernas systematiska och väl organiserade framstöt blev också framgångsrik. Det är möjligt att relativt nära följa förloppet i Svensk Typograf-tidning. Taktiken var inte att söka genomdriva förslaget över hela landet samtidigt. Istället fördes kampen i stad efter stad, i ort efter ort, där förbundet om nödvändigt kunde låta en av sina ledande företrädare delta direkt på platsen. När lönerörelsen nådde en ny stad uppmanades förbundets medlemmar att avstå från att resa dit, eftersom ett ökat arbetskraftsutbud skulle försvåra ett genomförande av tariffen. Genom att typograferna isolerade och förde kampen i enskilda städer eller orter och om nödvändigt till och med i enskilda företag, hade också de oorganiserade tryckeriägarna svårt att sätta hårt mot hårt. Så började rapporter om tariffens väg genom landet att strömma in. Mot slutet av 1892 nådde den Östersund, Gävle och Härnösand[55] och efter årsskiftet Sundsvall, Linköping[56] med fortsättning i Luleå, Västerås och Skåne.[57] Och i mars 1893 kom uppmaningen "inga resande till Stockholm . . . enär rörelse för tariffens genomförande pågår".[58]

Åren kring det tidiga 1890-talets tariffrörelse i Stockholm kännetecknades av skärpta motsättningar. Att döma av det tillgängliga materialet var det också de enda år under hela undersökningsperioden, som det öppna strejkvapnet användes. Mot slutet av 1880-talet började hotet om en lönenedpressningsoffensiv uppfattas som reellt och 1888 lades grunden till en reservfond för eventuella strejker.[59] Samma år strejkade en grupp tryckare vid Centraltryckeriet för att undga en sänkning av lönerna.[60] Och mot årets slut kunde Svensk Typograf-tidning meddela, att "Svenska Dagbladet . . . *nedsatt* sina sättares och tryckares ersättning

för deras arbete med 11 *(elva) procent*". Denna nedsättning är, fortsatte tidningen, "en hotande profetia . . . för vad de svenska typograferna, särskilt tidningssättarna, så successivt har att vänta sig om de icke genom organisationens makt äntligen veta att sätta ett 'härintill och icke vidare' för de olika ekonomiska klass- och partiintressenas praxis under vår nuvarande ordning: att lättsinnigt jonglera med medlen för arbetarnas, de producerande samhällsmedlemmarnas, någorlunda drägliga existens".[61] Men trots starka protester och krav om att den gamla beräkningen skulle återinföras kunde inte lönenedpressningen hindras.[62]

1890 bröt en tvist om övertidsersättning ut vid Svanbäcks tryckeri. Arbetarna hotade med strejk, vilket så småningom ledde till att de blev uppsagda och ombedda att flytta, samtidigt som företaget, som innehades av en före detta ordförande i föreningen annonserade efter sättarinnor.[63] Men efter att förbundet gripit in togs uppsägningarna tillbaka och, konstaterar förbundets tidning, "genom arbetarnas enighet vanns sålunda hastig och fullständig seger".[64] Två år senare inleddes en ny utdragen konflikt vid Ulrik Fredrikssons tryckeri, utgivare av Stockholms Nyheter, där tryckare avskedades utan uppsägningstid och med en del av lönen innestående.[65] Strejken drevs till sin spets under tariffrörelsen, som Fredriksson förutsag bara var inledningen till mycket hårdare krav från typografernas sida. "Sålunda har det sagts, att tariffkommissionen ämnar inom den närmaste framtiden fordra, att en tryckare anställes vid varje press och att sålunda vid en tidning, som tryckes å tvenne pressar och där hittills i allmänhet anvants blott en tryckare, nu skall fordras en särskild för yttersidornas tryckning och en för innersidornas. En annan fordran, som ännu säkrare kommer att snart framställas, är att på intet sätteri må vara anställda fler elever, än att mot en elev svarar fyra utlärda, mot två åtta, mot tre fjorton och mot fyra tjugo."[66] Efter att ha utnyttjat billigare kvinnlig arbetskraft och under konflikten strejkbrytare tvingades Fredriksson till slut sälja företaget, som strax därefter måste läggas ned.[67] Slutligen utbröt, året efter tariffrörelsen, strejk vid Boktryckeriaktiebolaget Holmia, där en tryckare avskedades då han försökte få ut sin lön och strax ersattes av strejkbrytare.[68] 1895 rapporterades också en kortare strejk[69], samtidigt som förbundet förhindrade att strejk bröt ut vid ett mindre tryckeri.[70]

Trots dessa skärpta motsättningar genomfördes själva tariffrörelsen i Stockholm under kort tid och utan större problem. Efter några veckor kunde Svensk Typograf-tidning meddela att den avslutats med, som det hette, en "liten strejkunge på en halv dag som padrivare" hos Mällborns konkursmassa.[71] Taktiken att med förbundet i ryggen beta av tryckeri efter tryckeri hade därmed kunnat åstadkomma vad som endast några år tidigare hade stupat på för starkt motstånd från tryckeriägarnas sida.

Det var också med påfallande kluvenhet societetens medlemmar såg typografernas nationella framfart. A ena sidan fanns den djupt rotade övertygelsen, uttryckt redan under 1840-talet, att en enhetlig lönesättning skulle rycka undan grunden för den besvärande smutskonkurrensen – i själva verket genomdrev typograferna det societeten på ett tidigt stadium insett sig vara oförmögen till. Å andra sidan öppnade den situation, som inträtt när societeten förklarat sig inte längre kunna fungera som tryckeriägarnas organisation, mer skrämmande perspektiv för framtiden. Alltfler tycktes dela den uttryckta rädslan, "att anspråken skola utsträckas i all oändlighet, så att uppfyllandet av en arbetares fordran endast har till följd att nya och större anspråk uppställs".[72] Därifrån var steget inte långt till slutsatsen, att "endast genom den fullständiga frånvaron av sammanhållning och enighet mellan principalerna har genomförandet av den för de mindre boktryckarna hart när ruinerande tariffen kunnat möjliggöras".[73]

Men även efter att boktryckarna organiserat sig avsatte det tidiga 1890-talets tariffrörelse spår i diskussionen bland tryckeriägarna. På Boktryckareföreningens årsmöte 1896 förklarades från ett håll att "nämnda förbund (typografförbundet) intager ju numera en dominerande ställning gentemot såväl arbetsgivarna som arbetarna. Det dikterar och fastställer arbetspriserna, tillsätter och avskedar personal, etc, om det gäller. Det har med avseende på dessa förhållanden faktiskt större makt i sin hand än boktryckarna och boktryckareföreningen".[74] Så sent som 1901 dök samma tema upp igen i ett upprop för att få landets boktryckare att organisera sig i lokalavdelningar inom Boktryckareföreningen: "Det torde vara var och en välbekant hur Typografförbundet, för att få sina förslag till tariffer genomförda eller för att kunna fastställa sina asikter, har mast vända sig till varje boktryckare särskilt i hela landet. Det har härav haft alla fördelarna på sin sida, då var och en enskild boktryckare inte kunnat göra sin mening gällande, dels därför att han icke haft tillräcklig reda på förhållandena eller haft någon att stödja sig till."[75]

Så fick typografernas nationella kampanj, som tryckeriägarna i länga stycken velat men inte kunnat genomföra, till resultat, att de senare 1893 organiserade sig i Allmänna svenska boktryckareföreningen, medan societeten i all tysthet gick i graven (se nedan). Därmed hade spelets regler till slut bestämts och accepterats av tryckeriindustrins nu organiserade parter. Under det sena 1890-talet skulle också det första avtalet mellan Typografiska föreningen och Boktryckareföreningen komma att ingås[76] och några år in på det nya seklet det första riksavtalet slutas.[77] För oss finns det därför anledning att nu skifta perspektiv och istället för att skildra den formella gången i beslutsprocessen bakom de ingångna avtalen mer systematiskt rikta intresset mot det konkreta innehållet i dem. Där-

med ökar också möjligheterna betydligt att åter få in förhallandena i den omedelbara produktionen i blickfånget.

Men för att underlätta förstaelsen av det följande skall uppmärksamheten först helt kort riktas mot klassernas interna skiktning och organisering under perioden. Uppgiften består snarast i att sammanfatta och i viss utsträckning fördjupa vad som redan undersökts och diskuterats i det tidigare. Resultatet skall sta att avläsa i en skiss av förhallanden, som måste anses vara av central betydelse för kampen om arbetets organisering.

Klassammansättning och organisering: typograferna

Av det föregående kan det förefalla ha varit en i alla avseenden enig typografkår, som uppträdde under det sena 1800-talet. Men så var inte fallet. Motsättningar, som till och från skärptes till öppna konflikter, fanns inom typografernas framväxande organisationer. Det var motsättningar, som huvudsakligen hade en materiell grund i förändringar i produktionen och i arbetskraftens sammansättning. I det följande skall vi först peka ut några framträdande drag i den nya yrkeshierarki som tog form under perioden för att sedan återvända till de interna konflikterna och organisationssträvandena bland typograferna.

Tiden kring det industriella genombrottet innebar för tryckeriindustrins del, att en gammal yrkeshierarki successivt ersattes av en ny.[78] Den traditionella hantverksproduktionen kännetecknades ju av en strikt skiktad arbetskraft; men som vi sett medförde ända inte den tilltagande arbetsdelningen och mekaniseringen någon homogenisering av arbetsstyrkan. Snarare blev resultatet en mer utvecklad hierarki, där gränserna mellan de olika yrkeskategorierna länge förblev svårforcerade. Men vad var det då för gränser och hur förändrades de under perioden?

Betraktas först den traditionella hantverksproduktionen kan det konstateras, att en avgörande skiljelinje då gick mellan *utlärda* och *lärlingar*. Samtidigt står det klart, att gränsen mellan dessa kategorier relativt tidigt skärptes i så måtto, att alltmer svåröverkomliga hinder restes för lärlingarna att avancera till utlärda. Inte minst efter 1812 års tryckfrihetsförordning, med dess inskränkning av den statliga kontrollen, öppnades vägen för ett överutbud av lärlingar. Följden blev också, att allt färre av dessa kunde se fram emot att bli utlärda, medan en växande grupp av dem började ingå i den snabbt expansiva kategorin *okvalificerad arbetskraft*.

Parallellt med detta började också ett arbetsledande skikt ta form. Med även ur sysselsättningssynpunkt allt större företag förlorade tryckeriägarna successivt kontakten med den omedelbara produktionen. Den

kom istället att ledas och kontrolleras av *faktorer*. Mycket tyder på att dessa under lang tid huvudsakligen rekryterades bland de utlärda. Men även här tycks gränserna så småningom ha blivit allt skarpare. Det finns nämligen mot undersökningsperiodens slut flera exempel på att praktiska erfarenheter av tryckeriindustrin inte längre var en absolut förutsättning för att bli faktor. Typografer hade sedan länge bara i undantagsfall kunnat avancera till tryckeriägare. Nu började en situation uppstå, där de senares roll i produktionen inte övertogs av typografer utan av en grupp administratörer, som främst hade en teoretisk utbildning bakom sig.[79]

Med produktionens mekanisering lades så grunden till ytterligare skiktningar av arbetskraften. Det ökade utnyttjandet av maskinella tryckpressar ledde inte bara till att *tryckarnas* situation i kvalitativa termer kom att skilja sig från *sättarnas*. Följden blev också, att sättarna rent kvantitativt kom att bli dominerande bland de utlärda. Det var först med sättmaskinernas införande, som tendenser till en motsatt utveckling blev synliga. Men då skapades å andra sidan en relativt klar skiljelinje mellan *hand-* respektive *maskinsättare*. Att sedan *den kvinnliga arbetskraften* gjorde sitt intåg i tryckerierna och att arbetsdelningen drevs allt längre förstärker bara intrycket, att arbetskraften under hela undersökningsperioden var och förblev starkt skiktad. Den langsiktiga utvecklingstendensen tycks snarast ha varit, att gränserna mellan de olika skikten successivt blev mer markerade. Det är mot den bakgrunden de typografiska arbetarnas organisationssträvanden nu skall ses.

När Typografiska föreningen bildades 1846 var detta inte ett försök att organisera samtliga arbetare i Stockholms tryckeriindustri. Redan i stadgarna angavs det klart, att rätten till inträde var begränsad till faktorer och utlärda.[80] Till en början var det inte heller en förening, som placerade kampen för en bättre materiell standard högt pa dagordningen. Under devisen "nytta, nöje och bildning" blev under en första period det kulturella inslaget starkt dominerande. Som nagra av de första åtgärderna inköptes också ett "fortepiano", bildades en kör och startades ett bibliotek.[81] I en tid av tilltagande disciplinlöshet, där inte minst en vitt utbredd alkoholism spelade en avgörande roll, skulle föreningen söka att rent intellektuellt höja sina medlemmar. På sa sätt skulle också det traditionella hantverkskunnandet, som var hotat av mekaniseringen och ökningen av den okvalificerade arbetskraften, kunna försvaras. Det var ett program helt i den samtida liberala arbetarrörelsens anda, som huvudsakligen inriktade sina ansträngningar mot förhallanden *utanför* den omedelbara produktionen. Självhjälpsideologien kom också till uttryck i föreningens sjukkassa[82] och i forsoket under 1850-talet att driva ett eget tryckeri, där i första hand arbetslösa medlemmar skulle fa sysselsättning.[83] Helt följdriktigt kunde också Boktryckerisocieteten ge den nya

föreningen sitt stöd. Det materiella stödet kom i första hand biblioteket till godo, som varje år kunde räkna med gåvor från ett antal tryckerier.

Lika självklart tycktes det vara att till de större soaréer föreningen anordnade en eller två ganger om året inbjudningar skulle utgå inte bara till tryckeriägarna utan även till framträdande representanter för samhällets ledande skikt.[84] Föreningen erbjöd under sina första decennier en god jordmån för en patriarkal ideologi.

Men även i föreningens utveckling markerar det tidiga 1870-talet en brytpunkt. Efter upprepade försök att få rätt till inträde i föreningen bildade lärlingarna 1867 en egen Typograf-Elev-förening.[85] Men samtidigt fortsatte diskussionerna om att utvidga medlemskapet i Typografiska föreningen. En orsak till detta kan säkerligen sökas i det faktum, att andelen organiserade sedan lang tid tillbaka hade stagnerat. Trots att endast faktorer och utlärda hade rätt till medlemskap var vid mitten av 1850-talet, alltså redan ett artionde efter föreningens bildande omkring en tredjedel av arbetskraften i företagens tryckeriavdelningar organiserad.[86] I det närmaste två decennier senare var dock situationen i stort sett densamma. När Typografiska föreningen 1871 antog nya stadgar fick också lärlingar över 18 år rätt att söka inträde och därmed hade elevföreningen spelat ut sin roll.[87]

Att lärlingarna erhöll rätt till medlemskap året innan föreningen för första gången vände sig till societeten med krav på höjda löner representerade naturligtvis steg mot föreningens omvandling till facklig organisation. Men det fanns även klara tecken, som pekade i motsatt riktning. Det var nämligen inte bara lärlingarna, som enligt de nya stadgarna kunde inga i föreningen. Även tryckeriägarna, principalerna, erhöll denna rätt, dock utan att kunna inväljas i styrelsen, samtidigt som den ännu förvägrades den kvinnliga och den okvalificerade arbetskraften.[88] Att principalerna inte var ointresserade hade redan gjorts klart ett år tidigare, då societeten uttalade sig för medlemskap i föreningen.[89] Dessutom kom bestämmelsen, att tryckeriägarna inte fick sitta i styrelsen, i praktiken att sättas ur spel under de följande åren.[90]

Om 1870-talets förändringar saledes bar tvetydighetens prägel pekade utvecklingen under det kommande artiondet i en mer bestämd riktning. Det var också under 1880-talets sista år och det följande decenniets första, som organisationsgraden bland Stockholms typografer återhämtade sig och började öka igen. Vad som hade hänt under framför allt 1870-talet var nämligen att föreningens medlemsrekrytering inte alls kunnat hålla jämna steg med den snabba sysselsättningsexpansionen. Resultatet blev, att organisationsgraden trots 1871 års stadgeförändringar sjönk från 30 till 20 procent kring 1875, för att först tio år senare börja vända uppåt igen.

Men det var inte dessa fluktuationer i medlemsrekryteringen, som tilldrog sig mest uppmärksamhet under 1880-talet. I stället riktades intresset nu mot medlemmarnas yrkessammansättning och inte minst mot maktförhållandena i föreningen. Det blev alltfler, som hävdade, att vissa yrkeskategorier skaffat sig en dominerande position på andras bekostnad och att detta givit klara utslag i den inriktning, som föreningens arbete fått. Närmare bestämt var det sättarna och i viss mån faktorerna, som påstods styra föreningen efter sina egna intressen, medan tryckarna förklarades ha ytterst sma möjligheter att göra sig hörda. Det är inte heller svårt att peka på uppgifter, som antyder, att kritiken kunde vara befogad. En undersökning av hela typografförbundets medlemssammansättning 1889 [91] kastar också ett visst ljus över den kvantitativa sidan av problemet i föreningen. Det visade sig nämligen, att i det närmaste tre fjärdedelar av förbundets medlemmar detta år var utlärda sättare, medan de utlärda tryckarna svarade för drygt tio procent och faktorerna för knappt fem procent. Samtidigt som det är troligt, att den sistnämnda gruppen var överrepresenterad i förhållande till sin andel av arbetskraften, är det klart, att den i än högre grad lyckades nå framskjutna positioner i föreningen. Alla stadgar till trots utsågs faktorer [92] och stundtals även tryckeriägare till styrelseposter och under många år till och med till ordförande i föreningen. Om till detta läggs, att 1872 års tariff [93] i grund och botten var ett avtal, som reglerade sättarnas löner, är det förståeligt att kritiska röster höjdes och att initiativ till nya sammanslutningar togs.

Redan 1882 hade en organisation bildats som kallades De Nitton efter antalet närvarande vid det konstituerande mötet. Den kritiserade öppet faktorernas starka ställning i Typografiska föreningen. Det var, hävdades det, inte representanter för det arbetsledande skiktet utan typografiska arbetare, som borde stå i spetsen för organisationen.[94] När kritiken avvisades gick De Nitton till förnyad attack och reste kravet, att föreningen måste "på en gång avskaka sin i alla tider visade likgiltighet för fackfrågor".[95] De Nitton gick in i förbundet 1886.[96]

Det finns också uppgifter, som gör gällande, att ett försök att bilda en Typograf- och Stilgjutarefackförening gjordes 1885. Inbjudan undertecknad "Kommitterade" gick ut till ett möte, där 16 arbetare tecknade sig för medlemskap.[97] Men redan vid nästa sammankomst hade intresset svalnat [98] och snart kunde det rapporteras, att organisationen insomnat.[99]

Av större betydelse var då den Typografiska tryckares fackförening, som bildades samma år.[100] Låt vara att den redan efter två år gick upp i det nybildade förbundet. Sparen av den kan dock följas i den tryckaresektion, som 1893 kom till stand inom förbundet. Även här var kritiken mot Typografiska föreningen långtgående. Ett tidigt möte i den nya

organisationen "uttalade bland annat, att det för tryckarna icke var nagon idé att inga i Typografiska föreningen, da denna var en sättare- eller kanske rättare - en sättare-faktors-förening, vari tryckarna ej kunde vinna majoritet, utan sättarna dikterade besluten".[101] I en senare festskrift dyker temat upp igen, där det pastas, att Typografiska föreningen vid den nya fackföreningens bildande "bestod... huvudsakligen av faktorer och sättare", vilket gjorde, att tryckarna "ej fingo något gehör för egna spörsmål".[102] Botemedlet sags i en riksomfattande organisation för tryckarna, vilket dock kritiserades av föreningen och snart inleddes diskussionerna om ett samgaende.[103]

Men det finns tecken, som tyder på, att konflikten kring den nya tryckarefackföreningen ocksa dolde en motsättning, som skulle bli alltmer framträdande under de kommande decennierna. Det kan nämligen hävdas, att den nya organisationen delvis var ett socialdemokratiskt initiativ,[104] medan föreningen ännu dominerades av liberala element. Redan 1886 gjorde sig motsattningen mellan dessa grupper pámind pa ett annat omrade. Föreningen som tidigare hade sänt ombud till Fackföreningarnas Centralkommitte'[105] beslöt nämligen detta ar att avstå från det. En "socialistisk agitationskommitte'" anordnade da ett möte, besökt av ett hundratal typografer, för att i protest söka bilda en ny förening. Mötesdeltagarna beslot dock att delta i den gamla föreningens arbete efter "en mycket hetsig diskussion, som mer rörde skillnaden mellan den gamla liberala och den nya socialdemokratiska arbetarrörelsen".[106]

Det var emellertid under denna tid, som initiativ bland typograferna att bilda en nationell sammanslutning, krontes med framgang. 1886 hölls konstituerande möte i Typografiska förbundet, vilket började sin verksamhet aret därpa. Med rotter i en tidigare lokal organisering, typografmötena och en 1883 startad reshjälpskassa nadde förbundet mycket snart en iögonfallande slagstyrka.[107] Som vi sett lyckades det redan under det tidiga 1890-talet ställa sig i spetsen for och genomdriva en kampanj för enhetlig lönesättning över hela landet. Redan från början erhöll den kvinnliga arbetskraften rätt till medlemskap och 1892 utsträcktes denna rätt till samtliga lärlingar och hjälparbetare.[108] Mycket talar ocksa för att förbundet endast tva artionden efter sin start organiserade omkring 90 procent av de typografiska arbetarna.[109] Efter den första tidens liberala styre fick socialdemokraterna 1901 majoriteten bakom sig i förbundsstyrelsevalet.[110]

Men i Typografiska föreningen, som redan 1886 anslöt sig till förbundet, blossade motsättningarna mellan socialdemokrater och liberaler upp igen redan i början av 1890-talet. Efter ett misslyckat försök att få kontroll över föreningen bildade de senare 1891 Typografiska agitationsklubben, vilken under stark kritik från föreningens liberala majoritet arbetade

för föreningens anslutning till det socialdemokratiska partiet och landsorganisationen.[111] Naturligtvis var det i första hand föreningens förhållande till den organiserade arbetarrörelsen, som bildade grunden för konflikten mellan liberaler och socialdemokrater. De senare började redan under 1880-talets sista år med den blivande partisekreteraren Ziesnitz i spetsen arbeta för att föreningen skulle ansluta sig till både LO och SAP. Inte minst i agitationsklubbens tidskrift Framåt drevs en hård kampanj mot liberalernas "klassamarbetsideologi" och försök att hålla typograferna utanför den organiserade arbetarrörelsen. Men motsättningarna rörde även synen på den nya tekniken och då inte minst sättmaskinerna. Medan liberalerna huvudsakligen betraktade införandet av mekaniska hjälpmedel som framsteg i typografins tjänst, som inte alls hotade sysselsättningen i industrin, var det just detta hot och kapitalets ökande makt över produktionen socialdemokraterna kritiskt riktade uppmärksamheten mot.[112]

Det organisatoriska resultatet av dessa motsättningar blev dock under den här aktuella perioden inte vad vare sig liberalerna eller socialdemokraterna förväntat sig. Vid mitten av 1890-talet uppnådde de senare majoritet i föreningen och fick kontroll över styrelsen.[113] På ett föreningsmöte 1899 gjordes ett principuttalande om anslutning till LO.[114] Men sedan följde en rad omröstningar inom föreningen, och även förbundet, om anslutning till LO och SAP, där typograferna i Stockholm med undantag för något enstaka tillfälle ställde sig avvisande.[115] Detta ledde i sin tur till en omsvängning bland de ledande socialdemokraterna. Utifrån uppfattningen att ett försök att genomdriva en anslutning mot majoritetens eller åtminstone en stark minoritets vilja riskerade att splittra föreningen, sköts frågan på framtiden.[116] Det skulle dröja till 1920 innan typograferna blev LO-medlemmar[117], och först 1930 kollektivanslöt sig Typografiska förbundets avdelningar i Stockholm och Göteborg – men inte själva förbundet – till socialdemokratiska partiet.[118]

Att typograferna stod utanför den organiserade arbetarrörelsen hindrade dock inte att de uppfattade sig som en del av arbetarklassen. Återkommande solidaritetsuttalanden, materiellt stöd till strejker och samarbete med andra förbund visar, att frånvaron av organisatoriska band åtminstone ur vissa aspekter spelade en mer marginell roll.[119] Och typografernas solidaritet med den övriga arbetarrörelsen gjorde inte halt vid landets gränser. Strejkstödet och andra solidaritetshandlingar nådde även typografer över hela Europa.[120] Samtidigt följde den egna tidskriften utvecklingen i andra länder och det är klart, att de svenska typograferna i sin fackliga kamp starkt påverkades av internationella impulser.

Med föreningens allt starkare fackliga inriktning fick också medlemsrekryteringen en skjuts framåt. Förbundet hade ju därtill genomdrivit sådana förändringar, att samtliga större yrkeskategorier i tryckeriindustrin

efter 1892 hade rätt till inträde i typografernas organisationer. Under det tidiga 1890-talets tariffrörelse hade hälften av Stockholms typografer blivit medlemmar i föreningen, vid sekelskiftet var det två tredjedelar och efter 1903 pendlade organisationsgraden mellan 80 och 90 procent. Åren efter 1909 års storstrejk följde så en betydande tillbakagång och 1912 var det endast 56 procent av huvudstadens typografer som var organiserade i föreningen. Även rent inomorganisatoriskt genomgick såväl förbundet som föreningen med början under det tidiga 1890-talet en snabb utveckling. Organisationerna indelades i sektioner för de olika yrkeskategorierna, över hela landet bildades lokalavdelningar och i ett växande antal företag uppstod personalklubbar.[121]

Det var med andra ord en lång väg, som tillryggalagts under det halvsekel, som följde på Typografiska föreningens bildande. Av den förening, som till en början i viss utsträckning byggde på och underströk arbetskraftens skiktning, hade blivit en fackligt organisation, som medvetet sökte överbrygga de motsättningar, som en hierarkisk yrkesstruktur kunde ge upphov till. Successivt hade industrins olika yrkeskategorier inte bara vunnit inträde utan även fått bättre möjligheter att driva sina krav och få gehör för sina intressen i de typografiska organisationerna. Att faktorerna, representanterna för det arbetsledande skiktet, 1908 bildade en egen Grafisk faktorsförening var ur en annan aspekt helt följdriktigt.[122] I en tid av skärpt kamp mellan arbete och kapital om makten över arbetets organisering fanns det i arbetarklassens organisationer ingen plats för kapitalets företrädare i produktionen. Att faktorerna borde gå sin egen väg var ju därtill ett gammalt krav, som ställts av den nu alltmer inflytelserika socialdemokratin.

1890-talets ändrade maktförhållanden i föreningen kan naturligtvis å ena sidan betraktas som ett resultat av en radikalisering av typograferna. Å andra sidan kan de – inte nödvändigtvis i motsättning till det föregående – ses som en förutsättning för den kamp, som skulle komma att föras under den närmaste framtiden. Kritiken mot den nya tekniken och kapitalets ökande kontroll över produktionen var från socialdemokratiskt håll hård. I agitationsklubbens tidskrift Framåt förklarades, att "allhärskaren kapitalet har slagit under sig också tryckeribranschen" och att "sättarens tid nalkas med stora steg sitt slut".[123] Med udden riktad mot sättmaskinerna konstaterades, att "man kan knappast föreställa sig hur många arbetare som genom maskinerna blivit överflödiga. Att det egentliga *proletariatet* inom vårt yrke ökas för var dag är ej den enda följden av maskinerna. Den direkta *arbetslösheten* följer den också oskiljaktligt."[124] När det hävdades, att "typografkåren alltmer proletariseras under det att boktryckeriet överginge till storindustri"[125] hade en klar rågång dragits upp mot liberalernas okritiska applåderande av teknikens

senaste landvinningar.

Men denna problematik rymmer ytterligare en i sammanhanget väsentlig aspekt. Fragan är nämligen, vilken betydelse det hade, att typograferna organisatoriskt stod utanför den framväxande arbetarrörelsen. Det finns ingen anledning att polemisera mot en tidigare vanlig uppfattning, att typografernas förhållande till den organiserade arbetarrörelsen i främsta rummet dikterades av ekonomiska överväganden och rent politiska ställningstaganden. Typograferna hade ekonomiskt inget att vinna på en anslutning till LO, utan skulle snarast få ikläda sig rollen som stödtrupp till andra fattigare förbund.[126] Och även om det var under denna tid socialdemokraterna efter ett tidigare liberalt styre fick en majoritet bakom sig var den senare ännu ej sa betryggande, att oppositionen mot en anslutning till SAP kunde negligeras.

Men vad det här gäller är snarare de praktiska konsekvenserna av detta förhållningssätt. Jag har i ett annat sammanhang hävdat, att den svenska arbetarrörelsen under denna period tog avgörande steg mot en reformistisk strategi. Fackföreningsrörelsen underordnades ett parti med huvudsakligen parlamentariska ambitioner och utvecklades själv till en mer eller mindre renodlad lönekampsorganisation. Med 1906 ars decemberkompromiss, som gjorde § 23 obligatorisk i kollektivavtal ingångna av LO-anslutna fackförbund, erkändes kapitalets rätt till makten över produktionen och inskränktes den fackliga kampen i princip till förhallanden i cirkulationssfären.[127] Utan att driva resonemanget för långt bör den slutsatsen kunna dras, att ett förbund, som stod utanför LO och som inte accepterat § 23 i sina avtal, pa ett helt annat sätt än ett LO-anslutet kunde föra en kamp mot kapitalets befälsrätt i produktionen. Att typograferna stod utanför LO skulle med andra ord ha ökat deras möjligheter att omsätta kritiken av den nya tekniken i en praktisk kamp om makten over den och om arbetets organisering (se nedan).

I typografernas egen tidskrift kunde nagon gang ocksa en uttalad skepsis mot den centralisering, som följde i sparen av LO:s stärkta roll komma till uttryck. Efter en strejk 1908 konstaterades i en signerad artikel i Svensk Typograf-tidning, att

> "kan det vara anledning för oss typer att draga en lättnadens suck för det vi inte lagt vara öden i nämnda organisations händer . . . Men det är *systemet*, hela idén med fackföreningarnas sammankopplande i ett enda block, som jag anser vara opraktiskt under nuvarande förhallanden. Det är strängt taget arbetsgivarna som har största nyttan av landsorganisationen. Ty när några arbetsgivare har tröttnat på en konflikt, så behöver denna organisations styrelse blott knyta näven framför landsorganisationens näsa (förlat mitt vulgära uttryck) och hota med lockout och då *maste* L-ns styrelse befalla den fackförening som är i strid att ge sig på nåd och onad, precis som i bokbindarkonflikten nu . . . Uti en strid mellan två makter har den svagaste parten de största utsikterna att vinna i guerillakrig."[128]

Att relationerna till den organiserade arbetarrorelsen verkligen spelade

en roll i sammanhanget bekräftas av uttalanden från Boktryckareföreningen. A ena sidan förde tryckeriägarna en allt hårdare kamp för att få § 23 inskriven i avtalen, vilket bland annat skulle göra det möjligt för dem att ansluta sig till Svenska Arbetsgivareföreningen. A andra sidan beklagades det faktum, att "typograferna tillhör icke landsorganisationen, och är således oberoende och kunna handla efter eget gottfinnande".[129] Enligt tryckeriägarna skulle ett LO-medlemskap för typograferna inte bara stärka Boktryckareföreningens position genom de möjligheter det skulle ge till ett närmande till SAF. Följden skulle också bli, att LO direkt kunde beskära typografernas handlingsfrihet. Det kommer att finnas anledning att återkomma till denna problematik i det följande.

Klassammansättning och organisering: tryckeriägarna

Om arbetskraften inom tryckeriindustrin, trots bibehållet stark intern skiktning under perioden, tog avgörande steg mot en bredare organisering och ett enhetligt uppträdande, är utvecklingen bland tryckeriägarna inte lika entydig. Nog för att liknande tendenser också dominerade bland dem. Men här fanns inslag, som skapade alltför höga trösklar för att tryckeriägarnas organisationssträvanden åtminstone fram till 1909 års storstrejk skulle leda till samma enighet, som utmärkte motparten. För att visa detta något närmare blir det anledning att i det följande återvända till den tidigare diskuterade uppdelningen av företagen i civil-, tidnings- och accidenstryckerier samt i kapitalistisk och småborgerlig produktion.

I en senare statlig utredning (1925) av tryckeri- och pappersförädlingsindustrin i Sverige hävdas, att "utvecklingen av sättnings- och tryckningsförfarandet har bidragit till driftens koncentration. En sättmaskin eller en modern snällpress kan ej fullt utnyttjas i ett alltför litet företag, och de större tryckerierna har därför genom teknikens framsteg erhållit ett försprång framför de mindre. Sättmaskiner och moderna maskinpressar är även ganska kapitalkrävande."[130]

En blick på utvecklingen under den här aktuella undersökningsperioden ger vid handen, att sammankopplingen mellan teknisk förändring och koncentrationstendenser redan tidigt blev ett framträdande drag inom tidningstryckerierna. En första antydan i den riktningen erbjuder det faktum, att de sista i detta sammanhang aktuella tidningstryckerierna anlades innan rotationstekniken och sättmaskinerna på allvar slagit igenom.

Ingen nyetablering gjordes under 1890-talet, då rotationstekniken helt tog över tryckningen av dagstidningarna eller under 1900-talets första decennium, då sättmaskinen blev ett nödvändigt medel i en hårdnande

konkurrens. Detta talar för att den nya tekniken bland tidningstryckerierna bidrog till en koncentration av driften. Till skillnad från nya maskinella digel- och snällpressar, som decennierna kring sekelskiftet inte behövde överstiga en kostnad av 5 000 kronor[131], maste sättmaskinerna, som betingade det dubbla priset, och rotationspressarna, som snarast kostade mer än 30 000 kronor[132], anses som kapitalkrävande. Det är också klart, att tidningstryckeriernas investeringar snabbt stegrades under dessa decennier. Redan 1892 önskade Aftonbladet försäkra sina inventarier i sätteri- och tryckeriavdelningarna för 100 000 kronor.[133] När Anders Jeurling kring sekelskiftet i ett brev till K. A. Wallenberg redogjorde för Stockholmstidningens ekonomi kunde han meddela, att "i nybyggnader och maskiner har bolaget under de senaste åren nedlagt ett kontant belopp av 236 571:97 kronor".[134] 1905 rapporterade samma bolag, att i sätteriet, tryckeriet och maskinavdelningen var nu ett kapital av 400 000 kronor nedlagt.[135] 1908 kunde Svenska Dagbladet i sin tur meddela, att bolaget brandförsäkrat sina inventarier och sitt varulager till 266 000 kronor och fastigheten till 250 000 kronor.[136]

En närmare kontroll av dessa uppgifter understryker två i sammanhanget avgörande förhållanden. Av de totala investeringskostnader, som här redovisats, svarade direkta inköp av rotationspressar och sättmaskiner för en dominerande andel. Under 1900-talets första årtionde införskaffade Stockholmstidningen nio sättmaskiner till en sammanlagd kostnad av 100 000 kronor och sju rotationspressar, som maste ha betingat i det närmaste den dubbla kostnaden.[137] Bara under åren 1909–1912 investerade Svenska Morgonbladet, den ur flera aspekter klart minsta av Stockholmspressens dagstidningar, 60 000 kronor i rotationspressar och sättmaskiner.[138] Men det står också klart, att dessa inköp av teknikens nya landvinningar i några fall krävde en rad följdinvesteringar. Vi har ju redan sett, hur Aftonbladets övergång till rotationstekniken föregicks av tomtköp och uppförandet av en större fastighet. Och vid Stockholmstidningens bolagsstämma 1896 meddelades, att "under det gångna året har beställts en större dubbelrotationspress... (och) för att bereda plats åt denna maskin och möjligen även åt den nuvarande likartade maskinen pågår för närvarande inrättandet av en jordvaning", där bland annat tryckeriet skulle inrymmas.[139] Men även nya ångmaskiner och elektriska motorer maste till för att tillfredsställa det ökade behov av mekanisk drivkraft, som de nya maskinerna medförde.[140]

Den slutsatsen kan med stor säkerhet dras, att tidningstryckeriernas nya mekaniska produktionsmedel vid sekelskiftet var så kapitalkrävande, att de bidrog till en koncentration av driften. Det var höga hinder, som med början under 1890-talet hade rests mot nyetableringar av företag inom denna del av tryckeriindustrin. Samtidigt finns det flera tecken på

att den handfull tidningstryckerier, som drev verksamhet i Stockholm den hårdnande konkurrensen till trots inledde ett närmare samarbete på en rad områden under just denna tid. Det har redan framskymtat, att det var intressen bakom Stockholms Dagblad, som spelade en avgörande roll för att lösa den kris Svenska Morgonbladet hamnat i några år in på det nya seklet. Det var också då, som Stockholmstidningens Jeurling kunde ge den krisdrabbade tidningen en hjälpande hand.[141] Växlingarna i ägandeförhållandena i just Stockholmstidningen och Dagens Nyheter saknar inte heller intresse i sammanhanget. När Jeurling startade Stockholmstidningen sköt boktryckaren C. E. Gernandt till huvudparten av kapitalet och ställde lokaler till förfogande.[142] Endast några år senare lyckades dock Jeurling köpa sig fri från Gernandt; till det höga priset dock, att Dagens Nyheters ägare Fredrik Vult von Steijern blev den helt dominerande aktieinnehavaren i Stockholmstidningen.[143] Den situationen varade emellertid inte så länge. Redan två år senare, 1895, övertog ett nystartat företag, Skandinaviska tryckeriaktiebolaget, aktiemajoriteten i såväl Stockholmstidningen som Dagens Nyheter.[144] Men historien tog inte slut med detta. Vid sekelskiftet var det Jeurling, som skaffade sig kontrollen över det nya bolaget, med det resultatet att Stockholmstidningen nu blev störste ägare av Dagens Nyheters aktier.[145] Slutligen sålde dock Jeurling de senare, inte minst för att inte beroendet mellan de två tidningarna skulle bli för stort.[146]

Men samarbetet mellan tidningstryckerierna tog sig också mer konkreta uttryck. Relativt tidigt uppnåddes en viss enighet om vissa prisförändringar, inte minst när det gällde annonser och prenumerationer. Detta öppnade i sin tur vägen för ett slags automatik, där nya tariffer med löneökningar avsatte spår i form av ökade priser från tidningsföretagens sida.[147] Samarbetet ledde också till en gemensam och långt driven förberedelse för den avgörande kraftmätning med arbetskraften, som förutsågs redan vid sekelskiftet. Gemensamma strejkfonder, utbildning av strejkbrytare och planer för en gemensam tidning under en eventuell konflikt var moment i denna förberedelse, som tidigare berörts och som vi skall återkomma till.

Organisatoriskt fick samarbetet sitt resultat i Tidningsutgivareföreningen (TU), vilken bildades 1898.[148] Inom denna organisation kunde de gemensamma ansträngningarna nå nya områden. Det var bland annat inom TU, som diskussionerna om ett gemensamt pappersbruk eller gemensamma inköp av papper fördes.[149] Med TU skapades också ett instrument för samarbete med Boktryckareföreningen. 1901 kunde styrelsen för TU meddela, att de båda organisationerna med anledning av de skärpta motsättningarna beslutat "om utsändande på gemensam bekostnad av en lämplig person med uppdrag att studera arbetarrörelserna".[150]

Men det var framförallt i tariffrågor, som ett närmare samarbete växte fram. Mot den bakgrunden är det obestridligt, att tidningstryckerierna vid det nya seklets ingång stod väl rustade för en kamp om makten över produktionen.

Lika uppenbart är, att situationen bland de övriga tryckerierna var en annan. Inte minst skillnaderna i företagsstorlek understryker den starka skiktning, som här, liksom när det gällde arbetskraften, var ett dominerande drag. En tredjedel av företagen tillhörde den småborgerliga produktionen, som decennierna kring sekelskiftet svarade för 5 procent av sysselsättningen. Mer än hälften av dem utgjordes av företag i storleksordningen 5 till 50 anställda, vilka sysselsatte 35 procent av arbetskraften. Slutligen fanns en mindre grupp, omfattande 15 procent av företagen, vars anställda tillsammans utgjorde 60 procent av arbetskraften. Bland det senare drygt tiotalet företag kunde dessutom en kärna av markerat större företag urskiljas.[151] Det var inom denna kärna, som vi tidigare sett att fusioner och bildandet av ett holdingföretag kom till stånd.

Det finns uppgifter som visar, att spridningen av de nya mekaniska produktionsmedlen beskrev ett liknande mönster, som fördelningen av arbetskraften.[152] I industristatistiken kan under åren 1899–1912 utläsas, hur många maskinpressar (ett totalt mått på antalet mekaniska digel-, snäll- och rotationspressar[153]) som 85 till 90 procent av tryckeriindustrins olika företag hade.[154] Det genomsnittliga antalet pendlade under perioden mellan 6 och 7 maskinpressar per företag. Samtidigt var det bara en tredjedel av dessa företag, som hade ett antal, som översteg genomsnittet. Återigen framträder här en mindre grupp bestående av ett drygt tiotal företag, som under hela perioden hade fler än 10 maskinpressar. Och bland dessa kan åter en mindre kärna urskiljas, där det minsta företaget bedrev sin verksamhet med ett drygt tjugotal mekaniska pressar, medan det största aldrig sysselsatte mindre än det dubbla antalet. Av de knappa uppgifter, som finns om de mindre företagen, kan åtminstone den slutsatsen dras, att mekaniska digel- och snällpressar inte alls var några främmande inslag i den småborgerliga produktionen.

Det råder dock inget tvivel om att rotationspressen och sättmaskinen var produktionsmedel, som åtminstone under den här perioden låg utanför den småborgerliga produktionens ramar. Med något enstaka undantag var det snarast så, att dessa nya tekniska hjälpmedel endast utnyttjades av det dryga tiotalet större företag, som utpekats tidigare. Det var bland dessa och, i en uppenbar snedfördelning, först och främst av de allra största, som rotationstekniken och sättmaskinerna togs i bruk.

Så visar det sig, att det även inom den civila produktionen tycks ha etablerats en klar relation mellan en kapitalkrävande ny teknik och koncentration av driften. Inte den mekaniska snällpressen, men väl rotations-

pressen och sättmaskinen var viktiga moment i den process, där ett mindra antal företag blev alltmer dominerande på den civila sidan av tryckeriindustrin. Frågan är då vilken betydelse denna skärpta skiktning fick för tryckeriägarnas organisationssträvanden.

Trots att medlemskapet i Boktryckerisocieteten redan 1812 gjordes frivilligt, skulle det dröja innan organisationen helt spelat ut sin roll. Så sent som vid halvsekelskiftet tycks det fortfarande snarare ha varit regel än undantag, att ägare av nya företag åtminstone i Stockholm ansökte om och beviljades medlemskap i societeten.[155] Men det var under 1850-talet, som en omsvängning blev klart iakttagbar. Mot decenniets slut nådde antalet medlemmar en kulmen, samtidigt som antalet företag under de närmaste årtiondena skulle öka i snabb takt. När societeten kring 1870 diskuterade ett närmande till Typografiska föreningen, organiserade den inte mycket mer än hälften av Stockholms tryckeriägare. Det beslut som vid den här tiden fattades, att satsa åtskillig energi på en ökad organisering inom societetens egna ramar, lämnade inga spår efter sig i form av en vitaliserad organisation.[156] I stället dröjde det endast några år, innan Typografiska föreningen utifrån erfarenheterna av 1872 års tariffrörelse talade om behovet av en bättre fungerande societet.[157] Men tillbakagången fortsatte i accelererad takt. I ett referat från ett möte vid 1890-talets ingång, där tryckeriägarna diskuterade tariffrågan, kunde läsas, att "med avseende på talet om boktryckerisocieteten och förväntningarna på densamma, framhöll herr Hæggström, att ingen i societeten ville bringa fortgång med något, den är numera så gott som betydelselös, och han, dess ordförande, är vanmäktig mot likgiltigheten".[158] Symboliken saknades inte heller när societeten slutligen gick i graven: på det möte som år 1900 beslöt, att organisationen skulle gå upp i Boktryckareföreningen, var endast ordföranden närvarande.[159]

Trots att societeten huvudsakligen strävade efter att bevara gamla traditioner, spelade den en viss roll under 1800-talets tre första kvartssekel. Även här tycks 1870-talet ha utgjort en vändpunkt. Det var i början av detta decennium, som societeten för första och sista gången representerade tryckeriägarna i en lat vara begränsad tariffrörelse. Men med tryckeriindustrins snabba expansion under detta decennium och ökningen av antalet företag, som inte anslöt sig till organisationen, var den möjligheten snart utesluten. Då hjälpte det inte, att det in i det sista var "storkapitalet", som dominerade och styrde i societeten.[160] Organisationens betydelse under det sena 1800-talet kan snarast sägas ha varit negativ. Det var just dess oförmåga att uppträda som motkraft till en allt bättre organiserad arbetskraft, som öppnade vägen för nya initiativ bland tryckeriägarna.

Det skulle dock dröja, innan Stockholms större företag fick en lika

central roll i den 1893 bildade Allmänna svenska boktryckareföreningen som de haft i societeten.[161] Men under aren före sekelskiftet tornade en konflikt upp sig inom den nya föreningen, som fick till följd, att en ny styrelse trädde till 1899. Än en gång var det lärlingsfrågan, som ytterst utgjorde grund för motsättningarna. När den sittande styrelsen ville skriva under ett förslag till lärlingstariff, som innehöll såväl ett regulativ som höjda löner, väckte det livliga protester. Bland de oppositionella återfanns representanter för de större tryckerierna i Stockholm och när en ny styrelse valdes, kom den att domineras av företrädare för den lilla kärnan av det drygt tiotalet största företagen i huvudstaden.[162] Typografiska förbundets tidning uppmärksammade maktbytet med kommentaren, att "dock beklaga vi om den nya styrelsen skall anses som en 'kampministär' gent emot arbetarnas organisation".[163]

Så fick kring sekelskiftet skiktningen bland den civila produktionens företag sin återspegling i maktförhållandena inom tryckeriägarnas snart tioårsjubilerande organisation. Det var också under dessa år, som organisationsgraden bland Stockholms civil- och accidenstryckerier passerade femtioprocentsgränsen, eller, om den småborgerliga produktionens företag inte medräknas, åttioprocentsgränsen.[164] 1909 bildade de mindre företagen en egen organisation, Stockholms boktryckarklubb, där ett femtiotal företagare kunde enas om bland annat en miniprislista för sina kunder.[165]

Boktryckareföreningens relativt tidigt uttryckta önskemål, vilket inom parentes sagt inte delades av TU[166], om anslutning till SAF stötte dock på oöverstigliga hinder under det nya seklets första årtionde. Redan 1903 diskuterades problemet i Stockholmsavdelningen, som beslöt utreda frågan närmare.[167] Året därpå var det dags för föreningens styrelse att föra en liknande diskussion. Men nu sköts frågan på framtiden.[168] 1908 tillsatte så föreningens årsmöte en kommitté med uppgift att undersöka förutsättningarna för ett medlemskap i SAF.[169] Kontakterna med SAF klargjorde dock, att så länge § 23 saknades i avtalen inom tryckeriindustrin, skulle också Boktryckareföreningen förvägras inträde i arbetsgivarnas nationella sammanslutning. Detta ledde i sin tur till, att det inom Boktryckareföreningen bildades ett arbetsgivareförbund, som aktivt arbetade för ett närmande till SAF.[170] Det var också detta förbund, som efter 1909 års tariff ansåg sig "böra uttala sitt beklagande av att boktryckareföreningens delegerade, oaktat av Arbetsgivareförbundets styrelse upprepade ganger gjorda framställningar, icke kunnat eller velat åstadkomma sådan formulering av tariffernas bestämmelser, som skulle ha underlättat boktryckeriernas anslutning till Svenska Arbetsgivareföreningen".[171] Trots framgangarna under storstrejken, då en sadan formulering uppnåddes, skulle det dock dröja till 1915 innan de civila tryckerierna fann

former för en anslutning till SAF.[172]

Att tryckeriägarna mot sin vilja tvingades sta utanför Arbetsgivareföreningen maste betraktas som en följd av den fackliga kamp typograferna förde. Det var de senares förmaga att utmana och i viss utsträckning begränsa kapitalets rätt att, som det hette i § 23, leda och fordela arbetet, som fram till storstrejken förhindrade Boktryckareföreningen att bli medlem av den nationella sammanslutningen. 1909 ars konflikt medförde dock en sadan omsvängning i styrkeförhallandena, att detta hinder snabbt kunde elimineras. Det är nu hög tid att närmare analysera, vilken roll denna kamp mellan tva allt bättre organiserade parter spelade för arbetsprocessernas förändringar i tryckeriindustrin under perioden.

Kapitalets befälsrätt ifrågasatt

I den tidigare redogörelsen av framväxten av spelets regler har framskymtat i vilken hög grad de tarifförslag, som ventilerades, var begränsade till rena lönefragor. Att kampen om kontrollen av arbetskraftsutbudet fick ligga i träda under 1870-talets expansion förmår inte kasta ljus över det följande decenniets återhallsamhet i fragan. Uppgifterna tyder snarast pa att kampen för ett nationellt avtal och mer indirekt för ett accepterande av förbundet som avtalsslutande part tvingade fram en prioritering, som tillfälligt tonade ner andra viktiga malsättningar för den fackliga kampen. Med de resultat som uppnaddes under förbundets första decennium skulle därför typograferna under 1890-talets andra hälft kunna blasa nytt liv i gamla krav.

Ett hinder för en sadan kamp, som ytterst gällde makten i produktionen, har vi sett i form av vissa bestämda drag i den organiserade arbetarrörelsens utveckling. Med fackföreningsrörelsens underordnande under ett kompromissvilligt socialdemokratiskt parti och med 1906 ars decemberöverenskommelse, som gjorde § 23 obligatorisk i avtalen, skulle ett formellt medlemskap vara ett tungt ok att bära i en kamp, som syftade till att utmana kapitalets självpåtagna befälsrätt över produktionen. Typograferna ställde sig också kallsinniga till varje försök att organisatoriskt knyta dem till den arbetarrörelse, de pa andra sätt uttryckte sin samhörighet med.

Slutligen förestod kring sekelskiftet periodens mahända mest genomgripande omvandling av arbetsprocessen i och med att de första sättmaskinerna började göra sitt intåg pa Stockholms tryckerier. Men även om kampen huvudsakligen skulle komma att utspelas i direkt eller indirekt relation till införandet av detta nya produktionsmedel finns det anledning att först rikta uppmärksamheten åt ett annat håll.

Redan vid en hastig blick på huvuddragen i den fackliga kampen står det klart, att det under i stort sett hela undersökningsperioden var sättarna och deras problem som dominerade. I de första tarifferna ägnades det huvudsakliga utrymmet åt detaljerade föreskrifter om hur olika typer av sättning skulle värdesättas, medan tryckningen endast berördes i förbifarten. En förklaring kan med största sannolikhet sökas i det faktum, att det under lång tid rådde brist på utlärda tryckare. Det var först under 1870-talets snabba expansion, som antalet lärlingar på detta område ökade i en sådan takt att ett överskott av tryckare var att vänta inom en nära framtid. I ett försök att neutralisera detta hot restes på 1880-talet kravet, att iläggningen och mottagningen vid de nya maskinpressarna inte skulle ombesörjas av lärlingar utan av kvinnlig arbetskraft.[173] Genom att överlåta dessa moment till en speciell kategori okvalificerad arbetskraft skulle antalet lärlingar snabbt kunna reduceras. Men det var först under det följande decenniet, som tryckarnas kamp skärptes och direkt kom till uttryck i avtalen.

Som vi har sett tidigare skapade de nya mekaniska snällpressarna förutsättningar för en utlärd tryckare att sköta mer än en press. Den hotande arbetslösheten hade med andra ord inte bara sin grund i ett ökat antal lärlingar. Under 1890-talet skulle också de organiserade tryckarna ta upp kampen mot skyldigheten att betjäna mer än en press. På hösten 1891 kunde Svensk Typograf-tidning meddela, att i den nya tariff, som maskintryckarna i London lyckats genomdriva, ökade tryckarens lön vid betjäning av två pressar.[174] I en artikel blott en månad senare riktades uppmärksamheten mot att samma problem nu också var aktuellt för de svenska tryckarna. "En sanning är det, att tryckarnas avlöning under de senaste åren betydligt sjunkit, likasom att deras antal ökats betydligt över behovet, i förhållande till de maskiner som finns, och därtill förekommer på många tryckerier, att *en* tryckare har *flera* maskiner att sköta."[175] Vid ett möte bland Stockholms typografer samma höst framhölls, att det var nödvändigt att införa minimilöner för tryckarna, ty "da skulle helt visst icke, som nu, en tryckare sköta tva pressar".[176] Två år senare avhandlades problemet i Typografiska föreningens tryckaresektion. Den på programmet ställda frågan – " bör maskintryckare sköta en eller flera pressar?" – ansågs vara av sa stor vikt, att ett speciellt möte kring problemet snarast skulle utlysas.[177] Vid detta beslöts att motarbeta de allt klarare strävandena att lata en tryckare ansvara för mer än en press. Situationen gjorde det enligt mötet också nödvändigt att öka ansträngningarna att få med de oorganiserade tryckarna i föreningen.[178] På hösten 1894 hade så tryckarna – som vi tidigare sett tryckeriägaren Fredriksson förutspå – utarbetat ett förslag till ny tariff, som enligt Svensk Typograf-tidning "upptager bestämmelser om ersättning at tryckare dels vid skötande av tvenne

pressar och dels vid iläggning och samt för skotande av libertypress under snällpress' gång".[179] Och året därpå motionerade tryckarna i Stockholm till ett förbundsmöte om tillägg till den gällande tariffen för att i avtal få reglerat, att "maskintryckare får ej på en gång sköta mer än en press... (eller) åläggas 'lägga i'... (och) i alla de fall, då tryckaren samtidigt är ålagd annat arbete än tryckning vid *en* press, är han icke ansvarig för det utförda arbetet."[180] När ett riksavtal några år senare efter hårda motsättningar och långtgående strejkförberedelser slöts, innehöll § 2 i tariffen för snällpresstryckare föreskrifter, som vittnar om tryckarnas framgångsrika fackliga kamp.[181] "Tryckare kan icke åläggas att samtidigt sköta mer än en press; åtager sig tryckare att sköta två pressar skall ersättning utgå med halv minimilön utöver förutvarande avlöningen. Vid snällpress skall finnas iläggare, iläggarlärling eller iläggningsmaskin. Dock må tryckare, vid iläggares sjukdomsfall eller dylikt, om han därtill beordras, fullgöra dennes arbete mot en extra ersättning av 25 öre pr timme."[182]

Även om detta kan betraktas som ett enskilt exempel, visar det ändå, att tryckarna inte var främmande för att utmana kapitalets befälsrätt. Om denna tryckarnas kamp ses i ett vidare perspektiv kan det dessutom hävdas, att det var en utmaning, som fick relativt långtgående konsekvenser för arbetets organisering. Just kombinationen av bestämmelserna om att en tryckare endast skulle sköta en press och att iläggare, inte lärlingar, skulle biträda vid tryckningen drog upp klara gränser för utformningen av själva arbetet. Den lärlingstariff, som kom till stånd vid sekelskiftet skulle bara förstärka dessa gränser (se nedan). Samtidigt står det klart, att tryckarnas kamp därtill kan ses som en fortsättning på den sekelgamla kampen om kontrollen av arbetskraftsutbudet. Tryckarna vände sig inte direkt mot de nya mekaniska hjälpmedlen, utan mot de möjligheter dessa gav att genom rationaliseringar av själva arbetet minska behovet av arbetskraft. Det förefaller ha varit för att kontrollera arbetskraftsutbudet och sysselsättningen som tryckarna förde en kamp, varigenom de ifrågasatte kapitalets befälsrätt över produktionen.

Men det var i första hand till omvandlingen av sättningen, som typografernas kamp skulle komma att koncentreras. Redan under 1890-talet hade ju själva arbetet här förändrats som en följd av att en mer långtgående arbetsdelning genomdrivits. Samtidigt hade informationen och diskussionen om sättmaskinerna kommit igång. Att döma av utvecklingen under decenniet efter sekelskiftet var decenniet före detsamma också i hög grad en period av förberedelse och debatt om vilken hållningen till de nya maskinerna skulle vara.

Trots de liberala och socialdemokratiska typografernas olika syn på sättmaskinerna rådde tidigt en påfallande enighet om att de fackliga organisationerna måste spela en framträdande roll vid deras införande i tryck-

eriindustrin. Inte minst agenturernas särskilt under 1890-talets tariffrörelser öppna lovprisande av de nya maskinerna, som enligt reklamen aldrig strejkade och som påstods kunna ersätta 3 till 4 handsättare, bidrog till[183], att typograferna langt innan det nya produktionsmedlet nådde Sverige grep sig an problemet. I förbundsorganet följdes redan fran 1880-talet inte bara den rent tekniska utvecklingen på området. Samtidigt med detta informerades nämligen också kontinuerligt om sättmaskinernas internationella spridning och redogjordes för de avtal, som slöts av maskinsättare i andra länder. I början av 1890-talet meddelade Svensk Typograf-tidning sålunda, att kravet rests både i Amerika och London, att endast organiserade typografer skulle få betjäna de nya maskinerna. [184] 1899 lämnades en redogörelse för en nyligen ingången maskinsättartariff i Wien, enligt vilken sättmaskinen skulle betjänas av fullt utlärda sättare, i första hand rekryterade bland i företagen redan anställd personal, med fast lön och en arbetsvecka av 37 1/2 timme.[185]

Det var när radgjutningsmaskinen Monoline uppvisades i Stockholm i mitten av 1890-talet, som förbundsorganet mer bestämt började tala om behovet av en facklig aktivitet på området. Den nya maskinen förklarades vara "odisputabelt främst" och motiverade bedömningen, att det nu "verkligen var tal om en konkurrens". "Nu frågar man sig: kan denna maskins införande på arbetsmarknaden framkalla svarigheter för arbetarna i facket? Enligt vår uppfattning kommer den, huvudsakligen på grund av sitt billiga pris, att göra så, men icke så hastigt... Det arbete maskinen kan utföra utgör arbete för tre sättare... (och därtill) onödiggör den även det stora antal av lärlingar, som på de flesta tidningstryckerier nu oupphörligen tillföras yrket." Och slutsatsen var klar. "Sedan blir det typograferna, som, så snart maskinerna gör sitt intåg, måste vara redo med bestämd tariff för dylik sättning samt söka få som regel infört att densamma skall skötas av typografer."[186] Detta var ett tema, som tidningen skulle spinna vidare på. Året före sekelskiftet hette det sålunda, att "för typograferna och synnerligast dess organisation är det av stor vikt att söka bliva herrar över maskinerna i så måtto, att redan före dess införande överenskommelser om tariffer träffas. Sättmaskinerna skola i sinom tid bli en hjälp ifråga om forkortad arbetstid, pa samma gång det *kan* vara möjligt att de blir ganska hårda för organisationen att knäppa da det gäller andra frågor."[187]

Redan ar 1900, endast något ar efter att den första sättmaskinen installerats, hade också en första maskinsättartariff för tidningstryckerierna slutits. Här var till skillnad fran tidigare avtal lönefrågan förd i bakgrunden, medan frågor om betjäningsrätt, utbildning och arbetstid dominerade. Inledningsvis slogs fast, att endast utlärda handsättare eller under vissa omständigheter "mekaniska arbetare" skulle fa betjäna de nya

maskinerna – de blivande maskinsättarna skulle därtill rekryteras ur den i företaget befintliga personalen. Efter en lärotid av tre månader följde en provsättning, som låg till grund för vilken av de tre lönegraderna (5000, 7500, 8000 bokstäver korrigerad sats i timmen) sättaren skulle placeras i. Arbetstiden bestämdes, i en industri där det normala var en 10-timmars arbetsdag, till 8 timmar per dag och lönen utbetalades som fast veckolön i en arbetsprocess, där det stora flertalet hade någon form av ackord i sin lön.[188] Att sedan maskinsättarna blev en av de bäst betalda enskilda arbetarkategorierna i tryckeriindustrin och därmed i industrin överhuvudtaget gör bara bilden mer fullständig.[189]

En övergripande målsättning för typografernas kamp tycktes vara att, som det hette i en senare statlig utredning, så långt möjligt "minska maskinernas räntabilitet".[190] Ur det perspektivet står det klart, att bestämmelserna om av vem och hur de nya maskinerna skulle betjänas ledde till att effektiviteten hos de nya produktionsmedlen beskars, samtidigt som kostnaderna för dem ökade. En liknande målsättning tycks ha varit vägledande för typograferna i den lärlingstariff de fick till stånd året efter avtalet om sättmaskinerna. Här återupptogs och realiserades det gamla kravet på ett lärlingsregulativ, som senast aktualiserats under 1880-talet. Men därtill stipulerades om högre minimilöner för lärlingar och delvis därav motiverade högre löner för dem i syfte att öka kostnaderna för den tidigare så billiga arbetskraften.[191] Med andra ord innehöll avtalet inte bara bestämmelser om hur många lärlingar per utlärd sättare, som fick anställas. Där fastslogs dessutom principer, som skulle göra lärlingarna liksom sättmaskinerna till för kapitalet mindre lönande alternativ till de utlärda handsättarna, samtidigt som överutbudet av tryckarelärlingar skulle hejdas.

Med de två tarifferna och bestämmelsen om en man – en maskin för tryckarna hade typografernas tidigare initiativ i lönekampen givit utslag även i kampen om makten över den omedelbara produktionen. Utifrån principen att "maskinen är så länge var välgörare som vi är densammas herrar"[192] drevs en fackligkamp, som, för att uttrycka sig i dagens terminologi, accepterade den nya tekniken förutsatt att den infördes på typografernas egna villkor. Ett framträdande moment var ambitionen, att så långt som möjligt hindra att införandet av de nya produktionsmedlen minskade behovet av arbetskraft och därmed ökade arbetslösheten. Men bestämmelserna om betjäningen vittnar om en beredskap att i nästa steg försvara typografernas, som det heter idag, rätt till sitt yrke och aktivt hindra utnyttjandet av icke-utlärda vid de maskinella produktionsmedlen. Det är också mot den bakgrunden, som lärlingsregulativet, försöket att kontrollera arbetskraftsutbudet, skall ses.

Nu var inte konflikterna mellan typograferna och tryckeriägarna ur världen bara för att vissa principer och bestämmelser fästs på papper. Som utvecklingen under det kommande decenniet skulle visa, innebar tarifföverenskommelsen snarast inledningen till en period av skärpta motsättningar. Redan efter några år sökte typograferna flytta fram positionerna och i 1903 års avtal hade den graderade löneskalan eliminerats för maskinsättare, vilka nu uteslutande skulle betalas med fast veckolön.[193] I kölvattnet av denna överenskommelse utvecklades på företagsnivå ett gratifikationssystem, där en högre effektivitet vid sättmaskinen fick sin belöning. Som en åtgärd i den kamp, som fackföreningen förde mot detta system, utfärdades 1904 ett förbud för medlem att delta i de allt vanligare hastighetstävlingarna vid sättmaskinen.[194] Det cirkulerade också rykten om att en maskinsättare vid en av dessa tävlingar, som oftast regisserades av maskinfabrikanter eller deras representanter, uppnått 9 000 bokstavstyper i timmen, vilket knappast underlättade den fackliga kampen att begränsa utnyttjandet av det nya produktionsmedlet.[195] Lika besvärande var det säkerligen när inte bara maskinagenturernas utan även förbundets tidning kunde meddela, att 12 000 bokstäver i timmen uppnåtts vid ett sättmaskinsprov vid Nya Dagligt Allehanda.[196]

Ett speciellt problem erbjöd här den typgjutningsmaskin, som började införas i Stockholms tryckerier några år in på det nya seklet och som därför inte omfattades av det första maskinsättaravtalet. Problemet med denna Lanstons Monotype var i detta sammanhang, att den bestod av två olika mekanismer, en klaviatur där texten överfördes till en pappersremsa, vilken sedan perforerad överflyttades till en separat maskin, som verkställde själva gjutningen (se kap. 5 ovan). Att endast utlärda typografer skulle sköta den senare uppnåddes tidigt enighet om. Däremot gick meningarna starkt isär, när det gällde betjäningen av den skrivmaskinslika klaviaturen. Under typografernas protester strävade tryckeriägarna här efter att utnyttja billigare arbetskraft. Följden blev, som den statliga förlikningsmannen konstaterade, att "vid själva gjutmaskinerna blev, i följd av de träffade överenskommelserna, blott typografer anställda, men vid klaviaturen sysselsattes i de flesta fall utom organisationen stående kvinnlig arbetskraft, kontorsbiträden, korrekturläsare e. dyl. De sysselsattes då vid klaviaturen omväxlande med sina övriga göromål. Denna arbetskraft blev ju billigare än utlärda typografers och gjorde arbetsgivare i viss man oberoende av dessa". 1908 nåddes så en överenskommelse i kompromissens tecken. Arbetet vid klaviaturen till Lanstons Monotype skulle även i framtiden kunna utföras av icke-utlärd arbetskraft. Men lönerna för de senare skulle höjas och, som det formulerades i överenskommelsen, "för alla nya sättmaskinstyper, som införas, gäller

som grundprincip, att endast utlärda sättare erhalla anstallning vid klaviatur och gjutmaskin".[197] Det kan tillaggas, att Monotypemaskinen spelade en ytterst marginell roll vid Stockholms tryckerier under perioden.

Införandet av sättmaskiner skapade emellertid inte bara nya förutsättningar för tryckeriägarna att driva upp produktionstakten. För typograferna öppnade det vägen för en ny kampmetod, maskningen, som hade sin grund i att sättaren och inte maskinen ännu bestämde arbetstakten. I den tidigare citerade statliga utredningen (ett förment vetenskapligt aktstycke som formar sig till ett öppet angrepp pa den fackliga kampen) hävdas, att en stor del av typograferna bland annat som en protest mot gratifikationssystemet inledde en maskningsaktion vid sättmaskinerna. I den lat vara ytterst begränsade undersökning, som där presenteras, kan också utläsas, hur arbetstakten efter 1905 vid ett antal sättmaskiner sjönk till en lägre niva.[198] Även om den slutsatsen kan synas väl djärv, att en hemlig överenskommelse om sänkt produktionstakt dolde sig bakom denna utveckling, finns det andra uppgifter, som utan tvekan avslöjar, att maskningen var en metod, som utnyttjades om inte i den samlade fackliga kampen sa dock pa företagsnivå. 1908 minskade maskinsättarna vid Stockholms Dagblad maskinsatsen som en protest mot att pagaende förhandlingar drog ut pa tiden och samma år användes metoden vid ett annat tryckeri för att understryka kravet på tre veckors semester.[199]

Denna metod, eller snarare dess förutsättning, hade dock sin baksida. Det stod ju klart, att alla de hinder mot en langtgaende rationalisering, som typograferna med avtalens hjälp omgärdade sättmaskinerna med, hade sin förutsättning i att dessa avtal efterlevdes. I en konfliktsituation där utnyttjandet av strejkbrytare kunde bli aktuellt, skulle kapitalet ha stora möjligheter att vända sättmaskinens egenskaper mot typograferna. Att det också var en möjlighet, som på intet sätt var främmande för kapitalet, avslöjar uppgifterna om att inför varje tariffrörelse i början av 1900-talet uppstod en skola för snabbutbildning av bland annat maskinsättare beredda att med kort varsel ikläda sig rollen som strejkbrytare.[200] Erfarenheterna fran 1909 ars storstrejk där eleverna fick sitt verkliga examensprov, visar att det var en skola, som lärde för livet.

Kapitalets motoffensiv

Sa formade sig det nya seklets första decennium till en kraftmätningens tid, som just med storstrejken nadde sin kulmen. Det var typografernas aktiva kamp som till en början dominerade bilden. Efter en offensiv,

som bland annat gav tariffer med tydliga inskränkningar i kapitalets befälsrätt, upprätthölls en skärpt vakthallning mot varje tendens till urgröpning av det uppnadda resultatet. Men samtidigt lyckades kapitalet alltmer neutralisera offensiven i lönekampen. I det nya seklets tre första avtal, 1901 1903, 1908, innebar överenskommelserna i själva lönefragan upprepade missräkningar för typograferna och resulterade bland annat i interna stridigheter inom Typografiska förbundet.[201]

Som redan framskymtat talar dock mycket för att kapitalet även förberedde en mer genomgripande attack mot andra principer i de ingangna avtalen. Att efter genomgripande investeringar i nya produktionsmedel inte kunna utnyttja dessa i maximal utsträckning, maste naturligtvis ha varit högst otillfredsställande ett tillstånd som endast tillfälligt lät sig accepteras. Det maste närmast ha varit en tidsfraga innan signalen skulle ga för en motoffensiv, som syftade till att eliminera alla sociala hinder för de redan tekniskt möjliga rationaliseringarna.

Men det var vid denna tid inte bara problemen med den nya tekniken, som skäpte motsättningarna. Som vi redan sett, var tryckeriägarna starkt kritiska mot den typografiska fackföreningens snabbt växande makt. Decennierna kring sekelskiftet nådde vid några tillfällen kritiken ett sa högt röstläge, att den snarast kunde liknas vid ett öppet angrepp pa de fackliga organisationerna och deras ledare. När typograferna lämnade arbetet och deltog i 1902 års rösträttsdemonstration, sades det i tryckeriägarnas organ vara "ett oförlatligt avtalsbrott" och "en hänsynslös våldshandling". Att typograferna tog del i "politiska demonstrationsstrejker" gav tidningen anledning att framställa fackföreningen som "de svenska arbetarnas tyranner", som levde pa "arbetarskarornas blinda lydnad och absoluta okunnighet". "Tydligtvis är", hette det vidare "den som tyrann utmalade Bobrikoff ett snällt barn vid jämförelse med de svenska tyrannerna". Och därför, blev slutsatsen, "maste arbetsgivarna . . . se sig nödsakade att rusta sig för kamp emot tyranniet och vidta anstalter för att kunna i möjligaste man uppehalla arbetet under strejktider".[202] När de skanska typograferna nagra ar senare under en strejk i Danmark som sympatiatgard vägrade att utföra vad som uppfattades som strejkbryteriarbete dok samma tongangar upp igen i boktryckareföreningens tidskrift. Nu talades om "arbetsvägran" och att "avtalsbrott föreligger fran arbetarpersonalens sida", vilket gjorde, att "ersättning för skadan bör utkrävas av Svenska Typografförbundet". Här blev slutsatsen, att "i intet land torde för närvarande därför klasskampen, som hos oss genom okunnighet införlivats med arbetarrorelsen, vara sa hetsig och tillspetsad som har . . . Det skall med andra ord vara Typografförbundet och ingen annan, som äger att bestämma vid vilka tillfällen det gällande avtalet skall hallas i helgd eller inte".[203] Hur laddad stämningen var, vittnar

också en pamflett om, som kom ut några år in på det nya seklet. Hugo Wickström, riksdagsman och tidningsutgivare i Östersund, formulerade sin kritik av de fackliga organisationerna under rubriken "Lönerörelse eller utsugning? Några upplysningar och varningar till Svenska Typografförbundet". Av de senaste tariffrörelserna kunde enligt Wickström ingen annan slutsats dras, an att "typograferna har för avsikt att utsuga alla andra klasser . . . de ämnar utsuga författare, redaktorer, notismeddelare, referenter, kasorer och annan expeditionspersonal".[204] "Tidnings- och tryckeriägarna" var däremot "en klass, som under de senaste åren jagats som ett lackert villebrad och som "har att välja mellan två – dödar, döden genom eftergivande för fordringar, som de icke är i stand att fylla, eller döden genom ett motstånd, som man tror vara likbet med undergång".[205] Detta gjorde, menade Wickström, att framtiden endast erbjöd "två möjligheter". Om inte typograferna själva "stortar den nuvarande socialistiska typografstyrelsen" hotade en kamp mot arbetarnas organisationsrätt.[206]

Kritiken mot fackföreningarnas starka maktposition kunde ibland koncentreras kring en bestämd fråga. Redan under det sena 1870-talet skymtade en konflikt, som hade klara beröringspunkter med den sekelgamla kampen om makten över arbetskraftsutbudet och som skulle hållas vid liv i decennier. När de danska typograferna gick i strejk för kravet, att tryckeriägarna endast skulle få anställa organiserade arbetare, gav detta upphov till starka protester även i svensk press. I en artikel i Aftonbladet, som omtrycktes i typografernas eget organ, hävdades, att "härmed skulle tydligen . . . det sista spåret av husbondens makt att fördela, ordna och leda arbetet i sitt eget etablissement vara upphävt . . . Arbetsgivarna måste ha makt att upprätthålla en viss ordning och kräva ett visst mått av arbete av varje person".[207] Något drygt artiotal senare skulle det emellertid visa sig, att de svenska typograferna valt en annan väg i sina försök att kontrollera tillsättningen av tjänster. 1893 kunde Svensk Typograf-tidning meddela, att förbundet öppnat en "platsanskaffningsbyra", dit medlemmarna kunde vända sig för att få information om arbetsmarknadsläget.[208] Tydligen var detta något, som tryckeriägarna hade svårt att svälja. Ty endast tre år senare rapporterade deras eget organ, att "inrättandet av en Boktryckareföreningens platsanskaffningsbyrå" diskuterats och givits i uppdrag åt styrelsen.[209] På det följande årsmötet meddelades dock, att styrelsen misslyckats i sina försök att få igång byrån.[210]

Om tryckeriägarna därefter lämnade detta problem åt tystnaden, kom efter sekelskiftet nya initiativ från Typografiska förbundets sida. Målsättningen var nu, inte minst för att se hur avtalen följdes, att de fackliga organisationerna mer intimt skulle följa och kontrollera tillsättningen av maskinsättare. Från 1904 och framåt publicerade förbunds-

tidningen uppmaningar till sina medlemmar att endast acceptera anställningar, som förmedlats av förbundet. "På förekommen anledning", kunde det heta, "torde ingen reflektera på plats som maskinsättare förrän hänvändelse skett till Förbundsexpeditionen."[211] Någon gang skärptes tonen och då förklarades, att "maskinsättare torde ej under några förhållanden antaga annonserade eller av maskinagenter erbjudna platser utan att först vända sig till Typografförbundets Expedition".[212]

Men det var inte bara vad tryckeriägarna uppfattade som fackföreningarnas tilltagande makt, som skärpte motsättningarna decennierna kring sekelskiftet. Uppenbart är nämligen, att utmaningen av kapitalets befälsrätt tidigt drev tryckeriägarna att mer aktivt söka försvara sin "husbondemakt" över produktionen. Klagomål över bristande arbetsdisciplin blev snart ett återkommande tema. Redan 1872 års ordningsstadga[213] hade sin avgörande motivering i en strävan att vinna, som det hette, "nödvändig stadga och säkerhet i arbetets gång"[214] och att eliminera en del typografers uppfattning att "de ej skulle vara bundna av inom officinen gällande arbetstid".[215] Vid det första typografmötet ett decennium senare hävdade en av Stockholms större tryckeriägare, att "om vi kasta en blick tillbaka i tiden, så ser vi att arbetaren då arbetade mer strängt och ihållande än nu för tiden är fallet". "Är det då rätt", frågade han, "att arbetaren själv, genom att icke iaktta arbetstiden . . . framkalla behov av ökad arbetskraft" och gav själv svaret, att "arbetet är icke till ensamt för arbetarens skull, varken på det ena eller andra hållet, utan man måste ihågkomma, att arbetaren får plats hos arbetsgivaren för att verkställa det arbete som honom ålägges och att arbetsgivaren måste kunna räkna på en stadgad ordning i arbetarens sätt att sköta sin plats".[216]

Ytterligare ett knappt årtionde senare erbjöds en variation på samma tema. Då förklarades nämligen från ledande tryckeriägarhåll, att "arbetaren börjar nu för tiden bli så leger av sig. Det är bristande fermité och driftighet som saknas hos arbetaren nu för tiden. Och då skola de ha högre betalning, istället för att vara flitiga. Snart blir det så att de dansar på våra huvuden".[217] Även Typografiska förbundets eget organ kunde erkänna, att disciplinen var dålig hos vissa arbetare. Samtidigt som det argumenterade för att arbetarna skulle följa ingångna överenskommelser, kunde det konstatera, att långt in på 1890-talet många arbetare ännu "gingo i byn" och "arbetar endast halva veckan".[218]

Det tillgängliga materialet antyder, att tryckeriägarna sökte utnyttja en rad olika metoder för att komma till rätta med den bristande arbetsdisciplinen. Ett problem, som vi redan berört, gällde den *reella* arbetstiden. Generellt sett sjönk den avtalsbestämda arbetstiden från 1870-talets 11 timmar per dag till 1890-talets 10 timmar och det följande

decenniets 9 timmar. Ett undantag utgjorde här tidningstryckerierna, som redan under det nya seklets första artionde införde en arbetsdag på 8 timmar.[219] Men tryckeriägarna ställdes inför problemet, att en stor del av deras arbetskraft inte var närvarande på sin arbetsplats under den stipulerade tiden. Med starka rötter i en gammal tradition med frimandagar och bygaende krävde arbetarna länge, att de relativt fritt skulle kunna komma och ga på sin arbetsplats och utföra sitt arbete när de själva önskade.[220] 1888 kunde så Svensk Typograf-tidning meddela, att "å större tryckeri här i staden" hade en tavla för anteckning av de anställdas arbetstid satts upp.[221] Detta i tidningens ögon "förödmjukande" tilltag skulle följas av liknande atgärder. Några ar senare talades om apparater, som skulle kontrollera arbetskraften[222], och efter ytterligare några ar meddelades, att en del större tryckerier "medels järngrindar inne- och utestänga arbetarna". Det senare skulle innebära, att arbetaren måste "stå som en brottsling inför portvakten och tvingas inskriva sitt namn och klockslag för ankomsten i en bok eller på en tavla" och för att lämna sin arbetsplats ha ett "utskrivet permissionskort".[223]

Efter sekelskiftet dök argument upp att dessa atgärder skulle utsträckas till själva arbetet. I maskinagenturernas tidning riktades vid flera tillfällen uppmärksamheten mot de vinster, som skulle kunna göras, om arbetstiden utnyttjades bättre. Nästan i aforismens form kunde det hävdas, att "om sättaren får spilla tid genom att ga och söka utslutning o.d., får du också söka efter profiten" eller att "det är icke så mycket värdet av en förlorad minut som icke mera värdet av dessa minuter, mångfaldigade under aret, som verka så obehagligt överraskande".[224] Och i Boktryckareföreningens tidning började det talas om en "boktryckarnas bokföring". "I varje tryckeri är det nödvändigt", konstaterades det, "för att kostnaderna för ett arbete med noggrannhet skola kunna beräknas, att erhalla kunskap om den tid, som särskilt i och för tryckningen åtgått för arbetet ifraga". Därför fanns det nu "timsedlar" för de anställda, på vilka de senare för varje kvart kunde redogöra för sitt arbete. "Sedeln inlämnas av tryckaren varje dag efter avslutat arbete och av densamma kan man fullständigt se, vartill arbetstiden av tryckaren använts." På liknande sätt, tillades det, kunde sättarens arbete kontrolleras.[225]

En annan väg tryckeriägarna sökte ga var att få en ny arbetsordning accepterad. 1898 antog Boktryckareföreningen en ny arbetsordning med skärpta krav på arbetsdisciplin. "Upprepade brott" mot den stipulerade arbetstiden skulle leda till avsked och det blev förbjudet att på arbetsplatsen sig "befatta med insamling av penningar, för vilket ändamål som helst samt utdelning av cirkulär och tidningar". Men förslaget

stötte pa hart motstand från arbetarnas sida. I förbundets organ underströks, "att organisationen icke kan godkänna eller dess medlemmar efterleva en arbetsordning sadan som den nu utlämnade . . . Vi vilja icke ansvara för att lugnet förblir ostört, om man söker skaffa gehör för denna arbetsordning i dess nuvarande form. Bäst är för bägge parter att handla som om den icke funnes till".[226] Under den diskussion, som följde, tycks också innehållet i den nya arbetsordningen betydligt ha vattnats ur. Liknande protester mötte försöket nagra år senare att införa "betygsböcker för arbetare", vilka av förbundstidningen förklarades i främsta rummet vara "upphetsningsmedel för arbetsgivare".[227]

Det starka motståndet mot att mer direkt skärpa arbetsdisciplinen väckte tryckeriägarnas intresse för de möjligheter de tekniska hjälpmedlen erbjöd i sammanhanget. Vid sekelskiftet började maskinagenturerna sälja mekaniska tryckräknare för olika typer av tryckpressar med motiveringen, att "först med en sådan mekanisk räknare kan man också utöva säker kontroll av vad som verkligen uträttats vid en tryckpress".[228] Några år senare hade tydligen den nya metoden tagits i bruk. "Pa en del tryckerier lär", meddelade Svensk Typograf-tidning, "för att utröna arbetsintensiteten trycksiffran per press och år sammanräknas och sedan delas på antalet arbetsdagar".[229]

Den här framskymtade kopplingen mellan mekaniska produktionsmedel och försök att höja arbetsintensiteten fanns ocksa inom sättningen. Maskinsättarklubben förde länge en hard kamp mot mer eller mindre maskerade beräknings- och premieringssystem vid sättmaskinerna. Kritiken mot den höjda arbetsintensiteten var ocksa hard och krav restes, att den endast kunde accepteras om lönerna samtidigt höjdes.[230] Det fanns också de som hävdade, "att arbetsintensiteten i vad som rörde maskinsättningen vore så högt uppdriven, som den utan fara för arbetarens hälsa kunde vara".[231] Klubben uppmanade också förbundet att ordna "en opartisk läkarundersökning om sättmaskinsarbetets hälsofarlighet".[232]

Mot den bakgrunden star det klart, att tryckeriägarna decennierna kring sekelskiftet inte behövde sakna anledning att gå till motoffensiv mot den utmaning av deras befälsrätt över produktionen, som ständigt reste hinder för deras försök att genomföra förändringar av arbetsprocessen. Till slut var det typografernas medverkan i storstrejken, som gjorde att planerna kunde sättas i verket. Med alla tillgängliga medel, och da inte minst de färdigutbildade strejkbrytarna, sökte nu kapitalet hålla produktionen igang under konflikten.[233] Men det var först efter strejken, som det mer bestämt grep initiativet och med en hel arsenal av atgärder drev igenom sina krav. Motpartens fackliga organisation stämdes inför domstol med höga skadestandskrav, fackligt aktiva arbetare ute-

stängdes och svartlistades från arbetsplatserna och tvingades av brist på arbete många gånger emigrera, de som återtogs fick deponera en del av sin lön i företaget som en tröskel mot framtida konflikter – detta är exempel på stridsåtgärder i tryckeriägarnas samlade framstöt, där 1910 års tariff blev kronan på verket. Nu fick bestämmelserna om en man en press, om betjäning av och utbildning vid sättmaskinerna och andra inskränkningar i kapitalets befälsrätt stryka på foten för att ersättas med den §23, som stipulerade om kapitalets rätt "att leda och fördela arbetet, att fritt antaga eller avskeda arbetare samt att använda arbetare oavsett om de är organiserade eller inte". Att lärlingsregulativet för tillfället lämnades orubbat får ses som ett utslag av att det system för kontroll av arbetskraftsutbudet, som typograferna byggt upp, nu efter kapitalets motåtgärder spelat ut sin roll.[234]

I kölvattnet av dessa omedelbara åtgärder följde, som vi redan sett, långtgående rationaliseringar av själva arbetet. Men storstrejken hade också uppenbarat en del för framtiden avgörande förändringar. Typograferna var själva medvetna om att konflikten ryckt undan grunden för ett avgörande moment i deras fackliga styrka. I en motion till Typografiska föreningen 1910 medgavs, att "maskinteknikens utveckling inom vårt yrke har medfört att arbetet i tryckerierna kan till en viss grad ganska tillfredsställande utföras av andra än yrkeslärda arbetare. Vid en strejk besättas därför de platser, som yrkets utövare lämnar, till stor del av personer som icke arbetat i detsamma."[235] Detta var naturligtvis ett tema, som tryckeriägarna snabbt anammade och gärna återvände till. Förtroendet för de typografiska arbetarna är, kunde det heta, "försvunnet, men samtidigt har i ett slag även blåst bort den rädsla för en typografstrejk, som vid varje nytt tariffavtal lagt en hämsko på detsammas genomförande efter moderna arbetsgivareprinciper". Att "den nimbus, som omgivit typografyrket är skingrad, och den gamla satsen att ingen är här i världen oersättlig har visat sig även i detta fall riktig" innebär, att "arbetsgivaren-boktryckaren bör efter detta ha tämligen klart för sig, att han mer än väl är i stand att hålla ordning inom sin officin".[236]

Åren efter storstrejken öppnades också Boktryckareföreningens tidning för en rad inlägg om nya företagsledande metoder. Här propagerades för "ekonomisk arbetskontroll", "amerikanska kortsystemet",[237] "självkostnadsberäkningar"[238] och "scientific management".[239] Samtidigt gick diskussionen om strävandena att höja arbetsintensiteten vidare. När en typograf efter ett föredrag i frågan tog till orda var det med påfallande bitterhet i rösten. "Vad menar arbetsgivare med arbetsintensitet? Jo! Vi skola blodarbeta med padrivarnas piska över mjuka ryggar, när vi sedan stupar tages det in nya slavar. Våra hustrur och barn får sedan svälta ihjäl, sedan mannen–försörjaren offrats på

kapitalismens blodiga altare."[240] Uttalandet kan också tjäna som ett talande vittnesbörd om de efter 1909 års storstrejk omkastade styrkeförhållandena i tryckeriindustrin. Under några år förefaller typograferna ha förlorat en stor del av det, som uppnåtts under decenniers kamp. Kapitalets motoffensiv hade hämtat extra styrka ur arbetarrörelsens nederlag i storkonflikten och åtminstone tillfälligt, i stor utsträckning kunnat tillbakavisa utmaningen mot dess befälsrätt över produktionen.

7. Arbetsprocessens förändringar under det industriella genombrottet. Några principiella slutsatser

Det var utan tvekan så att 1909 års storstrejk och dess omedelbara efterverkningar nästan över en natt satte punkt för en åtminstone halvsekelgammal period i Stockholms tryckeriindustris utveckling. Efter decennier av skärpta motsättningar och en kamp, där typograferna mestadels gått i spetsen och haft initiativet, kunde tryckeriägarna träda fram i rampljuset och med illa dold skadeglädje utnämna sig själva till situationens herrar. Aren efter storkonflikten var det inte bara "pådrivarnas piskor", som föll över "mjuka ryggar". Det "läckra villebråd", som enligt egen utsago tidigare jagats av de alla klasser utsugande typograferna, tycktes nu också inte minst med ordets hjälp vilja ta en gruvlig hämnd för lidna oförrätter. Över de typografer, som på grund av arbetslöshet tvingades i landsflykt eller till andra industrier, och de, som i rädsla om sin sysselsättning i flock lämnade fackföreningen, haglade glåpord och mer eller mindre oppet cyniska förmaningar.[1] Det var upptäckten, att beroendet av den utlärda arbetskraften inte längre var lika starkt, som gav upphov till flest kommentarer. Som ett slags äreminne över en gången epok skrevs det nu artiklar om den historiska utvecklingen från konstförvanter till kroppsarbetare. Det konstaterades inte bara att "utan kapital existerar inte arbete och inga arbetsförtjänster kunna erhållas". Det sagda konkretiseras också i pastående om att en s k utlärd typograf är icke längre oersättlig. Maskinsättaren-typografen kan mer än väl ersättas av vilken skrivmaskinskunnig person som helst. Maskinernas tekniska överseende kan anförtros åt en kunnig mekanikus, de är ej så särdeles komplicerade numera. Tidningarna och ett stort antal tryckerier har visat vad man kan åstadkomma utan att anlita Typografförbundets medlemmar".[2]

Redan decenniet före konflikten hade Svensk Typograf-tidning då och då i skämtsamma ordalag riktat uppmärksamheten mot vad som uppfattades som grundlösa framtidsutopier. Vid ett tillfälle citerades en artikel ur Södermanlands läns tidning, där det hävdades, att "nästa steg blir kanske en direkt kombination av skrivmaskin och pressar, vilken gör

all sättning överflödig och i ett slag förvisar hela den gamla tryckerimaterielen till – Nordiska Museet", vilket i sin tur skulle göra, att "hrr typografer snart nog blir rent av överflödiga".[3] En annan gång vändes blickarna mot en annons i norska Aftenposten, där det förklarades, att "en dam som själv äger medel att köpa en sättmaskin tillförsäkras en årlig inkomst av 1 500 kronor". För att lugna hugade spekulanter tillades i annonsen, att "en dam, van vid piano eller skrivmaskin, kan hastigt uppövas" vid sättmaskinen.[4] Och även om tankarna på att integrerade typografiska maskiner eller hemarbetande kvinnlig arbetskraft skulle ta över sättarens traditionella arbetsuppgifter ännu kunde uppfattas som grundlösa, hade tryckeriägarna med sin offensiv efter 1909 års konflikt klart visat, att sättarens tidigare starka position i tryckeriindustrin inte längre var lika självklar. En liknande erfarenhet hade industrins andra grupp av utlärda, tryckarna, fått göra, som nu återigen tvingades att sköta och inte minst ansvara för mer än en press.

I detta avslutande kapitel skall den konkreta analysen av utvecklingen inom Stockholms tryckeriindustri under det industriella genombrottet ses i ett vidare perspektiv. Ambitionen är, att med en återkoppling till i första hand de i det inledande kapitlet formulerade syftena och genomgången av den teoretiska debatten i kapitel 4 söka understryka de möjligheter till mer principiella slutsatser, som resultatet av den empiriska studien erbjuder. I en första avdelning får detta resultat bilda utgångspunkt för en diskussion av vissa centrala moment i ett förklarande perspektiv på arbetsprocessens förändringar. Målsättningen är att precisera en del av de analytiska redskap, som presenterades i kapitel 4. Mot den bakgrunden kan sedan i ett andra avsnitt uppmärksamheten åter riktas mot den mer teoretiska debatt, som också behandlades i kapitel 4. Här skall den konkreta analysens resultat i främsta rummet relateras till Bravermans tidigare diskuterade aprioriantaganden om arbetets degradering under kapitalismen. I ett avslutande avsnitt skall vi en sista gång återvända till industrialiseringsperspektivet och se om kritiken av det kan fördjupas med hjälp av den konkreta analysens resultat.

Det är på sin plats att redan inledningsvis fastslå, att den följande framställningen i långa stycken är hypotetisk till sin karaktär och någon gång dessutom rymmer programmatiska inslag. En ambition är att den skall göra det möjligt att peka ut vägar och instrument för en fortsatt forskningsinsats på området. Men därtill kommer en mer allmän strävan att visa vilken roll den konkreta analysen kan spela för en vidareutveckling av de teoretiska utgångspunkterna.

De preciserade verktygen

Den i kapitel 4 förda diskussionen av de teoretiska utgångspunkterna för den konkreta analysen gav till resultat en hypotetisk "modell" för förklaring av arbetsprocessens förändringar. I kontrast till en relativt vitt spridd inriktning inom den tidigare forskningen med mer eller mindre starkt markerade mekaniskt deterministiska inslag antogs här, att klasskampen spelar en avgörande roll vid arbetsprocessens konkreta omvandling. Därvid hävdades inte bara, att den senare omvandlingen kunde anta olika uttryck beroende på vilket av arbetsprocessens tre element, som förändringen huvudsakligen riktade sig mot. Det argumenterades också för att bakom dessa förändringar dolde sig ytterst kapitalets strävan att genom metoderna samverkan, arbetsdelning och införande av maskineri öka mervärdeproduktionen. Men inte uteslutande detta. För en förståelse av arbetsprocessens konkreta utformning förklarades det dessutom vara nödvändigt att rikta blickarna mot den kamp, som arbetarna förde för att försvara sina intressen. Det är denna syn på de omedelbara drivkrafterna bakom produktionens förändringar, som skall diskuteras i det följande.

Klasskampens objekt

Först kan det då konstateras, att den konkreta analysen av Stockholms tryckeriindustri visat, att antagandet om klasskampens centrala roll inom denna industri på intet sätt är ogrundat. Som framgått av den empiriska undersökningen gällde för såväl sättningen som tryckningen, att de respektive processernas beståndsdelar, arbetsföremål, arbetsredskap och själva arbetet, mer eller mindre kontinuerligt förändrades eller åtminstone var föremål för försök till förändringar under den studerade perioden. Närmare analyser av inte minst tidningstryckerierna gav dessutom besked om att det var de handlingar som resulterade av tryckeriägarnas och typografernas ömsesidigt uteslutande strävanden, som åstadkom dessa förändringar.

Men den konkreta analysen vittnar lika klart om att den i modellen formulerade synen på klasskampen och dess betydelse för arbetsprocessens förändringar behöver vidareutvecklas. Ett steg i en sådan utveckling skulle vara att närmare precisera vilka aspekter av klasskampen, som spelar den mest framträdande rollen i sammanhanget. Det står ju klart, att den empiriska undersökningen inte kunnat stanna vid en analys av motsättningarna och kampen om de i modellen utpekade objekten införande av maskineri och själva arbetets organisering. Inte minst

konflikterna kring sättmaskinens införande och betjäningen av de mekaniska tryckpressarna avslöjar, att frågorna om arbetstiden och arbetsintensiteten i själva verket är så intimt relaterade till arbetsprocessens omvandling, att de snarast bör ses som delar av den. Och typografernas ihärdiga försök att få kontroll över arbetskraftsutbudet och den i sammanhanget nära förbindelsen med lönefrågan visar, vilken betydelse även förhållanden i cirkulationssfären har för arbetsprocessens utformning. Mot den bakgrunden kan ett försök till en mer fullständig bestämning av objekten för den kamp, som avsätter spår i arbetsprocessens konkreta utformning, få följande reslutat.

Figur 3. Klasskampen och dess objekt

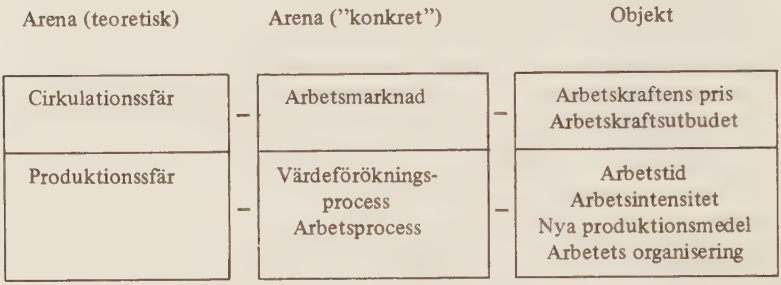

Naturligtvis skall även detta resultat i första hand ses som en hypotetisk modell för en fortsatt forskning på området, som anger vilken av kampens sidor, som bör uppmärksammas.[5]

En dynamisk aspekt

Samtidigt kan det hävdas att den konkreta analysens resultat gör det mojligt att ta ytterligare ett steg i vidareutvecklingen av den ursprungliga modellen. Om diskussionen så här långt begränsats till att bestämma klasskampens olika föremål, skall intresset nu koncentreras till en mer dynamisk aspekt. I den tidigare refererade teoretiska debatten efterlystes en närmare bestämning av relationen mellan kapitalackumulation och arbetsprocess, som inte stannade vid att utpeka klasskampen som förmedlande instans. Vad som därutöver måste till, förklarades det, var ett klargörande av på vilket sätt olika faser av ackumulationen förändrar förutsättningarna för och innehållet i kampen och därmed för arbetsprocessens omvandling. Som bränsle för en fortsatt diskussion pa om-

rådet skall jag här endast visa, att det är en efterlysning, som väl kan motiveras av den empiriska studien.

Att Marx' behandling av arbetsprocessen och dess förändringar inte skall ses som en stadieteori, som pekar ut olika faser i kapitalismens utveckling, har framhållits i det föregående. Samverkan, arbetsdelning och införande av maskineri betraktas som metoder, vilka kapitalet utnyttjar i sina lika nödvändiga som ständiga försök att öka mervärdeproduktionen. Det hindrar inte, att det ändå går att urskilja två relativt separata faser i Marx' syn på kapitalismens framväxt. Den avgörande skiljelinjen går dock inte mellan någon form av manufakturindustri med utvecklad arbetsdelning och en modern storindustri med maskinella produktionsmedel. Vad Marx däremot riktar uppmärksamheten mot är att kapitalet till en början tar över och reproducerar en arbetsprocess, som fått sin konkreta utformning i ett tidigare samhälle. Under en inledande fas blir kapitalet ägare av produktionsmedlen och skaffar sig kontroll över den framställda produkten och över den produktion, som utförs av de lönarbetare kapitalet slutit kontrakt med på marknaden. När dessa kapitalistiska produktionsförhållanden vinner utbredning är arbetet enligt Marx endast *formellt* underordnat kapitalet just därför att det förra fortfarande i viss utsträckning kan kontrollera det konkreta innehållet i arbetsprocessen. Men, fortsätter Marx, för att det specifikt kapitalistiska produktionssättet skall etableras och nå sin adekvata teknologiska nivå måste arbetet *reellt* underordnas kapitalet genom förändringar av arbetsprocessen. Det är först i denna fas, som kapitalet med de omtalade metoderna direkt angriper och söker få kontroll över arbetsprocessens konkreta utformning.[6]

Mot den bakgrunden och med stöd av den empiriska undersökningen kan det hävdas, att under kapitalismens inledande fas, då arbetet endast formellt var underordnat kapitalet och då ackumulationen hade sin grund i produktion av *absolut* mervärde, verkade klasskampen huvudsakligen indirekt, genom motsättningar och konflikter i cirkulationssfären, på arbetsprocessens konkreta utformning. Visserligen hade även då produktionens omvandling sin bakgrund i kapitalets klasskampshandlingar. Och visserligen fördes även då en kamp om arbetstid och arbetsintensitet. Men någon kamp, som mer direkt hade något av arbetsprocessens element som objekt, utspann sig av naturliga skäl sällan eller aldrig. Under kapitalismens senare fas, då arbetet även reellt var underordnat kapitalet och då ackumulationen hade sin grund i produktionen av *relativt* mervärde, fick emellertid den direkta kampen om kapitalets befälsrätt och makten över produktionen en helt annan dignitet och intensitet. Det var med andra ord med införandet av mekaniska produktionsmedel och en mer långtgående arbetsdelning, som klasskampen mer direkt förankrades

och kom att röra förhållanden i produktionssfären.

Det är frestande att här helt kort rikta uppmärksamheten mot den ideologiska utvecklingen bland typograferna. Mot bakgrund av den empiriska undersökningen är det tämligen svårt att undgå slutsatsen, att det fanns en klar relation mellan arbetsprocessens förändringar och motsättningarna inom typografernas fackliga organisationer. I takt med att arbetsdelningen drevs längre, att mer avancerade mekaniska tryckpressar introducerades och att ryktena om sättmaskinernas snara ankomst sköt fart, förlorade den liberala riktningen mark till socialdemokraterna; den förra tycktes vilja begränsa kampen till cirkulationssfären medan den senare öppet strävade efter att direkt utmana kapitalets befälsrätt över produktionen. Mycket talar sålunda för, att liberalerna följde kapitalismens inledande fas i graven, medan socialdemokraterna lyckades utveckla en facklig strategi för den fas, då kapitalet mer medvetet sökte sätta sin prägel på arbetsprocessens konkreta utformning. Sedan kan det naturligtvis uppfattas som en historiens ironi, att det socialdemokratiska partiets ledning just under denna period i sitt parlamentariska nit blev så intim med liberalerna, att den på det nationella planet kom att föra en politik, som partikamraterna i tryckeriindustrin öppet tog avstånd från och opponerade sig mot.[7]

Något om styrkeförhållandena i klasskampen

För att återvända till diskussionen av förhallandet mellan ackumulationens olika faser och arbetsprocessens förändringar står det klart, att en sådan relation i första hand kan göra reda för förskjutningar i klasskampens föremål. Den avgörande slutsatsen var ju här, att det är först när kapitalet söker öka produktionen av det relativa mervärdet, som kampen mer direkt riktas mot arbetsprocessens olika beståndsdelar. Men för att även variationer i styrkeförhallandena mellan klasserna skall få sin belysning maste perspektivet skiftas. Här kan den konkreta analysen av Stockholms tryckeriindustri endast ge vissa uppslag för en framtida forskning. Uppenbart är att konjunkturutveckling och sysselsättningsläge - som i och för sig studerats av en del tidigare forskning – i större utsträckning och mer systematiskt än vad som här gjorts maste beaktas vid en förklaring av klassernas styrka och därmed av arbetsprocessens konkreta utformning. Den empiriska studien pekar huvudsakligen mot att goda konjunkturer med en expanderande sysselsättning gav typograferna möjligheter att flytta fram sina positioner, medan tryckeriägarnas förmaga att gripa initiativet hamtade näring ur diametralt motsatta förhallanden. Att konjunkturutvecklingen därutöver inte saknade betydelse

för vilka problem som ställdes och med vilken intensitet de angreps, kan det också ges belägg för.

Med all önskvärd tydlighet understryker den empiriska studien den avgörande betydelse själva *organiseringen av klasserna* hade. Att typografernas tidiga organisering och fackliga militans var ett framgangsrikt vapen intygades vid upprepade tillfällen inte bara av tryckeriägarna utan även av statliga utredningar, vilka båda efterlyste en motsvarande organisering av motparten.[8] Det är också klart, att maktförhållandena i tryckeriindustrin inte förblev desamma, när en sadan organisering väl kom till stånd.

Mer problematiskt men lika uppenbart är, att *utvecklingen inom själva produktionen* var av avgörande betydelse för styrkeförhallandena och därmed för den kamp, som ytterst rörde förhallandena just i produktionen. Mest iögonenfallande är här det sätt, pa vilket sättmaskinerna så smaningom undergrävde en tidigare viktig stödjepunkt för den fackliga kampen. Successivt började tryckeriägarna inse och till en början under strejker utnyttja den möjlighet de nya maskinerna erbjöd att ersätta den utlärda arbetskraften med en mindre kvalificerad men manga gånger mer disciplinerad arbetskraft. En liknande utveckling kunde skönjas inom tryckeriavdelningen. Inte minst med de mekaniska tryckpressarnas hjälp kom en okvalificerad och i allt större utsträckning kvinnlig arbetskraft att successivt ta över alltfler uppgifter från de utlärda tryckarna, vilkas funktion blev alltmer specialiserad. Överhuvudtaget medförde under perioden den omskiktning av arbetskraften, som hade sin grund i arbetsprocessens omvandling, ständigt nya villkor för den fackliga kampen. Mycket talar därtill för att utvecklingen inom själva produktionen i hög grad paverkade ägarförhallandena och i förlängningen av detta konkurrensförhållandena och tryckeriägarnas organisering. Inte minst introduktionen av den nya kapitalkrävande tekniken medverkade till en koncentration och centralisering av kapitalet, vilket fick sin återspegling i uppkomsten av och utvecklingen inom tryckeriägarnas organisationer.

Det finns dock ett i sammanhanget intressant hinder för en närmare bedömning av vilken betydelse just arbetsprocessens förändringar hade för styrkeförhållandena mellan klasserna. Den avgörande omsvängningen kom nu med 1909 års storstrejk och typografernas förlorade maktposition kan i hög grad ses som ett resultat av hela arbetarrörelsens nederlag i konflikten. Detta understryker behovet av att i en förklaring av utvecklingen inom en enda industri mer systematiskt uppmärksamma den samhälleliga helhetens utveckling. För att närmare kunna studera klassernas styrka och agerande maste med andra ord intresset riktas utöver de gränser inriktningen pa en bestämd industri medför. Mot den här bakgrunden talar dessutom mycket för att ett längre tidsperspektiv skulle

underlätta ett försök att avgöra de olika momentens betydelse för arbetsprocessens förändringar.

Självfallet skulle ett komparativt perspektiv kunna kasta ljus över särdragen i den här analyserade utvecklingen och erbjuda ökade möjligheter att bestämma vilka konkreta drivkrafter, som låg bakom arbetsprocessens förändringar. Redan en blygsam internationell utblick avslöjar, att utvecklingen inom Stockholms tryckeriindustri hade paralleller i andra länder. Den understryker därtill vad som framskymtat i det tidigare, att de svenska typograferna under perioden höll sig väl informerade om och tog intryck av den kamp deras utländska kolleger förde. Men en sådan utblick riktar också ytterligare uppmärksamhet mot perioden kring 1909 års storstrejk. I ett internationellt perspektiv framstår åren kring storkonflikten än tydligare som en brytningstid för Stockholms tryckeriindustri.

Från Europa och USA talar under perioden samstämmiga vittnesbörd om en intensifierad kamp om arbetets organisering och betjäningen av den nya tekniken. De sekelgamla motsättningarna om arbetskraftsutbudet kom nu i hög grad att koncentreras till frågan om ett *lärlingsregulativ*. Redan under 1800-talets första decennier hade de svenska typograferna lyckats få statlig sanktion för ett regulativ. Men framgången var tillfällig och när den statliga kontrollen av industrin försvagades skulle det dröja näranog ett sekel innan ett regulativ kunde uppnås avtalsvägen (se kap. 6). Även i England blev 1800-talet en period av återkommande försök att få till stånd ett lärlingsregulativ. I Manchester inleddes redan i början av seklet en kamp för att begränsa utbudet av lärlingar. Bland annat under klagomål över det överskott av lärlingar som under okontrollerade former utbildades utanför de större städernas tryckerier och sedan strömmade in till Mancheseter, sökte typograferna på olika sätt slå vakt om kvalitén i lärlingssystemet. De drev kravet på en sjuarig utbildning, och den framväxande fackliga organisationen förbjöd sina medlemmar att arbeta tillsammans med lärlingar som inte följde denna utbildning. Ända skulle det i Manchester liksom i London och England i övrigt dröja till slutet av 1800-talet innan typografernas kamp för ett lärlingsregulativ kröntes med framgång. Under 1896 och åren därefter ingicks avtal med regulativ för såväl sättar- som tryckarlärlingar.[9] I USA blev dock inte kampen för ett lärlingsregulativ lika utdragen. Här lät typografernas försök att på olika sätt begränsa utbudet av lärlingar vänta på sig till 1800-talets mitt. Men redan efter ett decennium av kamp uppnåddes regulativ som långt in på nästa sekel vanligtvis stipulerade att endast en lärling fick anställas för var fjärde utlärd.[10]

Även utanför Sverige kom motsättningarna om arbetskraftsutbudet under perioden därtill att omfatta en kamp mot kapitalets utnyttjande

av billig och da i första hand *kvinnlig arbetskraft*. Återigen var det i USA som typograferna först lyckades eliminera vad som uppfattades som ett hot mot sysselsättningen och uppnådda löneförbättringar. Redan i början av 1870-talet fick kvinnorna rätt till medlemskap i den fackliga organisation, som krävde lika lön för lika arbete.[11] I England liksom i Sverige skulle det dröja ytterligare ett decennium innan typograferna började göra upp med en tidigare negativ hållning till den kvinnliga arbetskraften. Även om organiseringen av kvinnorna lät vänta på sig inledde typograferna i England under 1880-talet en kamp för lika lön för lika arbete.[12] Så sent som 1910 dök dock problemet upp i Edinburgh, då kvinnliga typografer efter en strejk inträdde i de skotska typografernas fackliga organisation samtidigt som tryckeriägarna accepterade att inte nyanställa kvinnlig arbetskraft.[13]

Under den här aktuella perioden var det dock även utomlands införandet av *maskinella produktionsmedel*, som gav upphov till de mer djupgående konflikterna. Utbredningen av *mekaniska tryckpressar* som erbjöd möjligheter att låta tryckaren sköta och ansvara för mer än en press fick inte bara Stockholms typografer att ställa krav vid betjäningen av den nya tekniken. De engelska typograferna var tidigt motståndare till maskinpressarna, vilket bland annat fick ägarna av Times att i hemlighet sätta upp tidningens första snällpress 1814 (se kap. 5). Utan stöd av en stark facklig organisation var det dock ett motstånd som endast fick till följd att okvalificerad arbetskraft i snabb takt introducerades i tryckeriavdelningarna. På 1840-talet uppgavs också att typograferna i Manchester fört en fruktlös strejkkamp mot införandet av mekaniska tryckpressar. Mot 1800-talets mitt började dock kampen alltmer att gälla hur den nya tekniken skulle användas. För att begränsa utnyttjandet av den okvalificerade arbetskraften uppnåddes då att iläggarna endast fick utföra det arbete för vilket de anställts.[14] Det var emellertid först på 1890-talet som typograferna vann gehör för sina mer konkreta krav vid betjäningen av maskinpressarna. 1891 ingicks överenskommelser enligt vilka tryckarna som mest kunde åläggas att ansvara för tre pressar, samtidigt som betjäning av mer än en press gav rätt till högre lön.[15] Ett decennium senare uppnådde typograferna i USA liknande bestämmelser i sina avtal.[16]

Ändå var det utan tvekan *sättningens inledande mekanisering* som också internationellt gav mest näring åt periodens skärpta motsättningar. Klart är att typograferna på de brittiska öarna och i USA liksom sina svenska kolleger i grunden inte ifrågasatte införandet av sättmaskinerna. Istället utgick de från att den nya tekniken så långt som möjligt skulle införas på deras villkor. Detta innebar inte bara att typograferna strävade efter att påverka det sätt på vilket maskinerna betjänades. De krävde

därtill att få del av de vinster, som mekaniseringen och den därav ökade produktiviteten medförde. Mer konkret var det inte bara så, att typograferna argumenterade för, att de utlärda handsättarna i första hand skulle få betjäna de nya maskinerna. De krävde dessutom att maskinsättarna skulle erhålla högre löner och kortare arbetstid.[17]

Det tycks bara ha varit i USA som införandet av den nya tekniken om än tillfälligt ledde till öppna konflikter. När tryckeriägarna här till en början sökte bemanna sättmaskinerna med okvalificerad arbetskraft blev följden, att de utlärda typograferna gick ut i en rad framgångsrika strejker för att få ensamrätt till betjäningen av den nya tekniken.[18] Under 1890-talet kunde också typograferna i såväl England som USA utan allvarligt motstånd från tryckeriägarnas sida få sina krav på de utlärdas företrädesrätt till sättmaskinerna och på högre löner och kortare arbetstid tillgodosedda och inskrivna i avtalen.[19] Med förbud för medlemmar att delta i hastighetstävlingar vid sättmaskinerna och motstånd mot ackord- och bonussystem sökte de fackliga organisationerna också under de följande decennierna begränsa produktionen vid de nya produktionsmedlen.[20]

Det står med andra ord klart, att arbetsprocessens förändringar inom tryckeriindustrin även internationellt ackompanjerades av skärpta motsättningar och en kamp med rötter i och direkta eller indirekta konsekvenser för produktionens konkreta utformning. Det tycks dessutom vara obestridligt, att det inte bara var Stockholms typografer som framgångsrikt utmanade kapitalets befälsrätt över produktionen. Även i England och USA gav kampen resultat och hindrade kapitalet att helt sätta sin prägel på arbetsprocessens utformning.

Det är inte minst mot den bakgrunden som åren kring 1909 framstår som en brytningstid för Stockholms tryckeriindustri. Medan deras utländska kolleger även framgent lyckades försvara och fördjupa redan uppnådda positioner, tvingades typograferna i Sverige efter storstrejken bevittna hur tryckeriägarna i stor utsträckning slog tillbaka den tidigare utmaningen av deras befälsrätt över produktionen. Med hela arbetarrörelsens nederlag i 1909 års konflikt tycks styrkeförhållandena ha ändrats så, att ett tidigare relativt kraftlöst kapital nu kunde gå till motattack mot en åtminstone tillfälligt försvagad typografkår. En jämförelse med en samtida konflikt i den engelska tryckeriindustrin gör det dock klart, att det är en slutsats som kräver vissa modifieringar.

1911 gick typograferna i London ut i en sju månader lång strejk med krav på kortare arbetstid. I sin motivering av detta krav hävdade de strejkande dock, att arbetstidsförkortningen skulle ses som en kompensation för den ökade arbetslöshet och stegrade arbetsintensitet, som följt i sättmaskinens spår. Jonathan Zeitlin har i en artikel sökt visa, att även

tryckeriägarna såg motsättningar om den nya tekniken som yttersta orsak bakom konflikten. För dem erbjod konflikten en möjlighet att återta den kontroll över betjäningen av sättmaskinerna, som de menade att typograferna tidigt skaffat sig. Zeitlin försöker också genom att peka på styrkeförhållandena mellan de inblandade parterna förklara varför det var en möjlighet, som inte kunde realiseras. Under konflikten stod nämligen en enad typografkår, som inte bara omfattade de utlärda utan även den okvalificerade arbetskraften, mot öppet splittrade tryckeriägare. Den avgörande sprickan gick här mellan de större civiltryckerierna, som stod i spetsen för tryckeriägarnas motstånd, och tidningsägarna, som helt ställde sig utanför konflikten. På tidningstryckerierna, som sinsemellan var starka konkurrenter utan något egentligt samarbete, hade införandet av sättmaskinerna kunnat göras så effektivt och brett, att arbetarnas krav utan problem kunde tillfredsställas.[21]

Zeitlin argumenterar följaktligen för att den avgörande bakgrunden till typografernas framgång i konflikten måste sökas i styrkeförhållandena mellan arbete och kapital. Med ett sådant perspektiv står det samtidigt klart, att den konkreta situationen i Stockholms tryckeriindustri vid den aktuella tiden var en annan. Låt vara att också Stockholms typografer stod enade. Den avgörande skillnaden mot den engelska tryckeriindustrin återfanns bland tryckeriägarna. I Sverige och inte minst i Stockholm hade de senare under 1900-talets första decennium utvecklat ett nära samarbete. Det var inte bara så, att tidningsägarna den hårdnande konkurrensen till trots sett det möjligt att på en rad områden gå samman och uppträda gemensamt. Även mellan dessa och civiltryckeriägarna hade ett närmande skett. Resultatet hade också blivit, att tryckeriägarna vid tiden för storkonflikten kunde göra gemensam front mot typograferna.

Det finns därför mycket som talar för att den omsvängning av styrkeförhållandena inom tryckeriindustrin som kom till uttryck i 1909 års storstrejk och dess efterspel hämtade inte så lite näring ur förändrade förhållanden inom den egna industrin. Som principiell slutsats av den internationella utblicken finns det följaktligen anledning att återigen peka på den betydelse för arbetsprocessens förändringar, som måste tillmätas styrkeförhållandena mellan arbete och kapital. För bilden av den konkreta utvecklingen inom Stockholms tryckeriindustri kan sådana jämförelser för en fortsatt forskning på området ge uppslag till och förtydliga problemställningar om den omedelbara bakgrunden till den brytningstid som inleddes med storstrejken.

Den teoretiska debatten

Den mer principiella diskussionen i kapitel 4 hade Bravermans *Arbete och monopolkapital* som replipunkt. Närmare bestämt visades, att en senare debatt och forskning inte bara kritiserat Braverman på en rad konkreta punkter, utan det underströks också att det fanns kritiker som mer generellt ville ifrågasätta Bravermans syn på arbetets degradering under kapitalismen. En mer avgörande invändning gjorde här gällande, att det hos Braverman var möjligt att spåra en tendens att förvandla hypoteser för en konkret historisk analys till rent teoretiska problem, vilka ges en abstrakt behandling med aprioripåståenden som resultat. Enligt en kritiker krävde behandlingen av dessa problem, att konkreta studier av den historiska utvecklingen och inte försök att "skapa enkla, unilinjära modeller av kapitalismen", sattes främst på dagordningen.[22] Motsättningarna kom därmed att röra en metodologisk problematik om den konkreta analysens roll för den teoretiska utvecklingen.

Den historiska analysen av Stockholms tryckeriindustri erbjuder starka argument, mer generella såväl som konkreta, för att kritiken inte skjuter över målet. För det första kan det framhållas, att redan diskussionen kring preciseringen av de analytiska redskapen direkt pekat ut slutsatser, som står i klar motsättning till centrala aspekter av det perspektiv, som presenteras i *Arbete och monopolkapital*. Mot det senares tendens att reducera arbetsprocessens förändringar till ett omedelbart resultat av kapitalackumulationen står den konkreta analysens aktiva arbetarklass och den kamp mellan arbete och kapital, som under ackumulationens båda faser avsätter spar i arbetsprocessens utformning. Och, för det andra, är det här möjligt att peka på andra aspekter av Bravermans resonemang, som också saknar empiriskt stöd.

Den historiska analysen ger utan tvekan en övertygande bekräftelse på Bravermans centrala tes, att det traditionella hantverksarbetet under kapitalismen i dubbel bemärkelse hotar att dräneras på sitt intellektuella innehåll. Det tidigare hantverksarbetet underordnades successivt, i takt med mekaniseringens utbredning, alltmer avancerade maskiner, samtidigt som kapitalet parallellt med detta drev fram en ökad och fördjupad arbetsdelning. Att arbetet degraderas i Stockholms tryckeriindustri under kapitalismens framväxt låter sig med andra ord inte förnekas.

Men redan förändringarna i arbetskraftens sammansättning ger en antydan om att denna degradering inte var så entydig, som Braverman gör gällande. Vad som vid närmare påseende står klart är, för det första, att den ökade arbetsdelning, som i grunden omorganiserade själva arbetet, i tryckeriindustrin inte bara ledde till en degradering. Bland annat inom sättningen kunde resultatet också avläsas i ett antal specialiserade och mer

kvalificerade yrkeskategorier huvudsakligen knutna till senare arbetsmoment i denna arbetsprocess. För det andra var mekaniseringen inte bara en relativt utdragen process, där olika arbetsmoment i olika etapper integrerades i en maskinell mekanism. Det var därtill en process, som visserligen öppnade vägen för ett ökat utnyttjande av okvalificerad arbetskraft. Men detta hade i viss utsträckning sin förutsattning i framväxten av ett skikt mer kvalificerad arbetskraft — tryckningens mekanisering erbjuder här det mest illustrativa exemplet. Att tesen om en entydig arbetets degradering utan svarigheter later sig undermineras gör därtill, att den ofta kompletterande tesen om en alltmer homogen arbetarklass, vare sig nu kapitalismen eller industrialiseringsprocessen betraktas som dess ursprung, råkar i tvivelaktig dager.

Även Bravermans syn pa den kapitalistiska företagsledningen har ifrågasatts. Kritiken har velat gora gällande, att denna företagsledning i *Arbete och monopolkapital* reduceras till eller likställs med taylorism. Utgångspunkten maste, har det havdats, istället vara, att ledningen av företaget kan anta en rad olika uttrycksformer, inte minst beroende på styrkeförhallandena mellan klasserna.[23] Utvecklingen inom Stockholms tryckeriindustri tyder snarast pa att det även på denna punkt är kritiken som kan ges empiriskt stöd — lat vara att den studerade perioden i stort sett infaller, innan taylorismen pa allvar gav sig till känna i Sverige.[24] Klart är ända, att undersökningen vittnar om att tryckeriägarna hade ett visst handlingsutrymme såväl som att detta handlingsutrymme varierade med styrkan i typografernas motstånd. Redan 1880-talets förändringar inom Aftonbladet ger besked om att olika företagsledningar i en bestämd situation kunde välja olika strategier. Och motsättningarna inom Svenska Dagbladet och Nya Dagligt Allehanda under seklets forsta decennium visar den betydelse arbetarnas kamp hade för företagsledningarnas val av strategi. På det förra tidningstryckeriet tvingades företagsledningen pa grund av motståndet mot en ökad arbetsintensitet investera i nya tekniska produktionsmedel. På det senare tryckeriet gav nederlaget i storstrejken och arbetarnas på grund därav förlorade styrka företagsledningen mojligheter att genomföra en langtgaende rationalisering av arbetet. Och de bestämmelser om arbetets organisering, som periodens tarifföverenskommelser rymde, registrerade på samma sätt förändringar och skiftningar i kampen och indirekt i villkoren för företagsledningens utformning.

Sammanfattningsvis är det otvivelaktigt så, att Bravermans apriori-antaganden inte utan långtgaende modifieringar kan sägas sta i overensstämmelse med den empiriska undersökningens resultat. Men just detta krav på modifieringar maste i sin tur anses ge den kritik rätt, som ifrågasätter försöket att skapa "unilinjära modeller" för kapitalismens ut-

veckling. Fragorna om de konkreta formerna för arbetets degradering eller för den kapitalistiska företagsledningen under en viss period framstar som historiska problem, som inte kan ges en slutgiltig bearbetning utan konkreta analyser. Men detta måste då gälla även de mer övergripande frågorna om klasskampens roll för arbetsprocessens förändringar och om vilken betydelse ackumulationens olika faser har i sammanhanget. Även för ett närmare svar på dessa frågor krävs, att den historiska studien tillmäts en framträdande roll.

Dessa reflektioner kring den empiriska studien och den teoretiska debatten kan därmed mynna ut i ett ställningstagande till det metodologiska problemet. Det är uppenbart, att den här förda diskussionen kan tjäna som plädering för den konkreta analysens centrala roll för den teoretiska utvecklingen. Och omvänt kan da också en mer generell slutsats dras för den historiska forskningen. Utan tvekan följer nämligen av detta ställningstagande, att de modeller och andra analytiska redskap, som den historiska forskningen utnyttjar, inte bör betraktas som slutna system eller oföränderliga helheter. Ty risken är då stor, att historieskrivningen reduceras till en exempelsamling på apriori bestämda "teorier" och därmed förlorar sin förmåga att kasta ljus över den *konkreta* historiska utvecklingen. De analytiska redskapen maste istället uppfattas och utnyttjas som hypoteser, som erbjuder utgångspunkter för den konkreta analysen och som just där kan vidareutvecklas. Det återstar att se, om detta resonemang kan konkretiseras i en avslutande diskussion av industrialiseringsperspektivet och den tidigare omtalade nyare forskningsinriktningen.

Den historiska forskningen

Den empiriska undersökningen har visat, att arbetsprocessens förändringar far sin avgörande dynamik genom de motsättningar och den kamp som förs mellan klasser, vilkas sammansättning till övervägande del är ett resultat av utvecklingen inom just produktionen. Studien ger med andra ord empiriskt stöd för ett perspektiv, där tre sinsemellan intimt relaterade moment kan urskiljas — en *arbetsprocess*, som skapar en grund för de *klasser*, vilkas *handlande* återverkar på processens olika beståndsdelar. Fragan är då i vilken utsträckning industrialiseringsperspektivet kan sägas omfatta dessa empiriskt underbyggda kännetecken.

Redan tidigare har det konstaterats, att sociala grupper eller klasser i detta senare perspektiv inte bestäms utifrån sin ställning i produktionen. Snarare är det så, att klasserna eller i perspektivets egen terminologi de sociala skikten eller strata tilldelas sina egenskaper på marknaden, i cirku-

lationssfären. Det kan nu hävdas, att denna skarpa gränsdragning mellan de sociala förhållandena och produktionen fått till följd, att själva industrialiseringsprocessen starkt reducerats ifråga om sitt innehåll. Förändringarna inom produktionen likställs med utvecklande och införande av nya produktionsmedel, medan den genomgripande sociala omstöpningen i produktionssfären lämnas ur sikte. Mot den bakgrunden är det sedan följdriktigt, att perspektivet utmärks av en inskränkt syn på de sociala motsättningarnas innehåll och form. Redan i de variationer av stratifieringsmodeller, som här tidigare presenterats, sätts relationen mellan de olika skikten på rent kvantitativ grund – klasskillnad blir detsamma som att ett skikt har högre lön eller utbildning än ett annat.[25] Så blir själva grunden för dessa modeller ett effektivt hinder för att intresset riktas mot de antagonistiska motsättningar, som blir synliga först när vi lämnar cirkulationssfären. Till detta kommer att ett sådant betraktelsesätt lika effektivt hindrar, att de sociala grupperna med sitt handlande spelar en avgörande roll för utformningen av produktionsprocessen. När klasserna inte tillåts få ordentligt fotfäste i produktionen ges de inte heller möjligheter att direkt delta i den sociala kamp, som avsätter spår inte minst i en förändring av arbetsprocessen.

Vidgar vi synfältet står det klart, att detta i sin tur öppnar vägen för en bestämd uppfattning om den samhälleliga utvecklingen. Ty naturligtvis lyser inte ens i industrialiseringsperspektivet motsättningarna och kampen helt med sin frånvaro. Här finns ett väl tilltaget utrymme för en alltmer institutionaliserad lönekamp. Men det är framför allt den lika institutionaliserade parlamentariska kampen, som i första hand röner uppmärksamhet. Och även detta med ett betraktelsesätt, där det kvantitativa perspektivet återigen gör sig påmint. Det var, förklarar Lundkvist, med den allmänna rösträtten som "arbetarklassen trädde upp vid de andras sida som en jämnbördig partner"[26] och drar slutsatsen, att "vad vi fått vid tiden för 1920 var jämställdhet mellan de olika klasserna".[27] Att de antagonistiska motsättningarna bortabstraherats redan i utgångspunkterna får här som konsekvens en historisk framställning vari det nya samhället följer en utveckling, där dessa motsättningar klätts i en parlamentarisk tvångströja. Det "fungerande klassamhället" visade sig vara ett samhälle, där valda representanter för vagt bestämda sociala grupper eller klasser med den parlamentariska voteringens hjälp rättar till kvardröjande brister och ofullkomligheter. Att motsättningarna och kampen inget har med samhällets grundläggande dynamik att göra, utan endast rör förhållanden *i* ett givet samhälle, är det budskap industrialiseringsperspektivets företrädare för fram.[28] Mahända är det ett budskap en reformistisk arbetarrörelse inte utan intresse är beredd att lyssna till?

Mot denna bakgrund och i ljuset av den empiriska studiens resultat

kan nagra mer generella problem i industrialiseringsperspektivet pekas ut. För det första finns det i detta perspektiv en klar tendens att betrakta och analysera de studerade momenten isolerade från varandra. Produktion, sociala förhållanden och samhälleliga motsättningar blir i praktiken tre avgränsade och autonoma helheter, vilkas relation sällan eller aldrig far sin rätta belysning. För det andra kan en lika klar tendens sparas, att analysen av de respektive momenten huvudsakligen inriktas på kvantifierbara fenomen. Förändringar inom produktionen undersöks med hjälp av uppgifter om spridningen av nya produktionsmedel eller ökningen av antalet industrianställda eller av utnyttjad arbetskraft,[29] klasserna blir satta på en stege, där endast rent kvantitativa skillnader kan avläsas och motsättningarna får i första hand sin grund i den institutionaliserade kampen om fördelningen av samhällets resurser. För det tredje bör frågan ställas, om inte industrialiseringsperspektivet i grund och botten rymmer en *ohistorisk* sida. Den bredare analysen av samhällets historiska utveckling uppvisar av olika skäl pafallande svagheter. A ena sidan är den utveckling, som föregick och skapade förutsättningarna för det industriella genombrottet, ögonfallande styvmoderligt behandlad. Något tillspetsat uttryckt tycks det som om historien eller åtminstone 1800-talets genomgripande samhällsomvandling tog sin början med introduktionen av de första maskinerna i en spirande industri. A andra sidan finns det tydliga tecken på att perspektivet frammanar en bild, där den historiska utvecklingen lika abrupt tog slut, närmare bestämt med den allmänna rösträttens införande. Vid 1920-talets början hade redan ett fungerande klassamhälle växt fram, där jämställda klasser – följande spelets regler – kämpade om fördelningen av den givna lönekakan och, via sina politiska representanter, om valmanskårens röster.

Sa samlas argumenten för att även industrialiseringsperspektivet kan kritiseras för att utga från en unilinjär modell, låt vara inte av kapitalismen men väl av det industriella genombrottet och det industriella samhällets framväxt. Men kritiken kan sträckas längre än så. Med stöd av den empiriska undersökningen kan det göras troligt, att industrialiseringsperspektivets modell försvårar en förstaelse av vissa centrala moment i den samhälleliga utvecklingen. Med sin isolering av de olika momenten och den genomgående nedvärderingen av de sociala förhållandenas roll i och för produktionen följer inte bara en teknologisk determinism, där nya produktionsmedel far utgöra den historiska dynamiken och bära upp den samhälleliga utvecklingen. När modellen bortdefinierat de sociala motsättningarnas rötter i själva produktionen är grunden ocksa lagd för ett betraktelsesätt, där samhället efter det industriella genombrottets omvandling kan framställas som i grund och botten fritt från

kvalitativa motsättningar. Redan i bestämningen av den unilinjära modellen har med andra ord en skarp gräns dragits gentemot de antagonistiska klasser, som även i produktionssfären står mot varandra i en kamp, som utgör samhällets egentliga drivkraft. Annorlunda uttryckt har den empiriska undersökningen visat, att utan en analys av utvecklingen inom den materiella produktionen, och då inte bara dess rent tekniska sida, är det omöjligt att dra några slutsatser om den eventuella förekomsten av "jämställda klasser" i "ett fungerande klassamhälle".

En annorlunda bild av den samhälleliga utvecklingen erbjuder den nyare forskningsinriktning, som ställt arbetsprocessen och dess förändringar i centrum för intresset. I detta perspektiv betraktas *införandet av nya tekniska produktionsmedel som en del av en mer omfattande och tidigare inledd social omvandling.* Här var det utbredningen av kapitalistiska produktionsförhållanden och etableringen av relationen mellan arbete och kapital som angav ramarna för och ytterst drev fram mekaniseringen av den industriella produktionen. Mer konkret har både Lars Olsson och Bengt Berglund visat hur kapitalet aktivt strävade efter att omforma arbetsprocessen, bland annat genom införande av maskinella produktionsmedel. Efter sin intensivstudie av arbetsprocessens förändringar i tre enskilda företag drar Berglund slutsatsen, att "den snabba tekniska utvecklingen på företagsnivå är i första hand en produkt av de ändrade ägandeförhållanden som kännetecknar övergången till mer kapitalistiska produktionsformer . . . Målen att kontrollera och förbilliga produktionen, att göra sig oberoende av hantverksskicklig arbetskraft och samtidigt eftersträva ett teknologiskt försprång gentemot konkurrenterna såväl inom som utom landet är de krafter som i första hand motiverar företagens satsning på ny teknik".[30] Berglund visar också att denna kapitalets jakt efter ny teknik omfattar studieresor i utlandet, import av maskinella produktionsmedel och egen konstruktion och produktion av nya maskiner.[31] En liknande bild av nära internationella förbindelser och egen konstruktion och produktion återfinns i Olssons konkreta undersökning av den tekniska utvecklingen inom tändsticks-, glas- och tobakstillverkningen.[32] Hans principiella slutsats ansluter sig också till Berglunds samtidigt som den har en klar kritisk udd riktad mot industrialiseringsperspektivet. "Tekniska och teknologiska förändringar kommer inte från tomma intet, utan de är resultat av människans tankar och agerande. De måste därför sättas in i det sociala sammanhang, där de hör hemma – i det här fallet det kapitalistiska produktionssättets övergång från extensiva till intensiva former för produktion och exploatering av arbetskraften."[33]

Ett framträdande moment i detta perspektiv är att dessa *produktionens förändringar antas leda till en omstrukturering av klasserna.* Inte

minst Olssons studie understryker hur den nya tekniken ger näring åt koncentrationstendenser inom industrin. Med de stigande kostnaderna för de maskinella produktionsmedlen skapas höga trösklar i form av ett stort och växande kapitalbehov som effektivt hindrar det stora flertalet företag från att konkurrera med det begränsade antalet storföretag som successivt ökar sin dominans inom industrin.[34] Olsson drar också slutsatsen, att "den verkliga monopoliseringen av tändsticksindustrin – uppbyggandet av Kreugerkoncernen – torde man direkt kunna knyta till komplettmaskinen".[35]

Men det är framför allt arbetskraftens omstrukturering som uppmärksammas. För Olsson tycks det stå klart inte bara att kapitalet strävade efter att göra sig oberoende av den yrkesutbildade arbetskraften, utan även att denna strävan ledde till en homogenisering av arbetskraften. Med exempel från tobaks- och glasindustrin visas hur arbetarna "degraderades" till maskinskötare när den nya tekniken togs i bruk.[36] För Berglund framstår denna homogenisering som en utveckling i två steg. Den inledande mekaniseringen gav enligt honom upphov till en ny yrkeshierarki som först en förbättrad teknik ryckte undan grunden för. "Under fabrikssystemets inledande skede skapas . . . utrymme för framväxten av en arbetararistokrati" hävdar Berglund men tillägger, att "det mest utmärkande draget för utvecklingen vid de tre fabrikerna under senare delen av 1800-talet är annars den ökade homogeniseringen av arbetsstyrkan."[37]

Utmärkande för det perspektiv som Olsson och Berglund representerar är också, att *förändringarna i produktionen ses som en bakgrund till den fackliga organiseringen*. Även om detta problem endast behandlas i förbigående av Olsson antar han, att arbetskraftens homogenisering och företagens medvetna strävan att genom en ökad mekanisering av produktionen degradera den tidigare kvalificerade arbetskraften var avgörande drivkrafter bakom den fackliga organiseringen. Olsson konstaterar bland annat, att "cigarrmakarna hade förlorat kampen om makten över arbetet till tobaksfabrikanterna" och undrar om inte "denna 'degradering' av cigarrarbetarna till maskinskötare . . . kanske kan ses som en av förutsättningarna för cigarrarbetarnas fackliga organisering".[38] Liknande tankegångar återfinns mer explicit hos Berglund. I sin undersökning ser han arbetarnas organisering "i första hand som en fråga om hur arbetarklassen under de ändrade produktionsbetingelserna tvingas till motoffensiv".[39] Fackföreningarna betraktas som försvarsorganisationer mot "en malmedveten offensiv från arbetsgivarnas sida" att i sparen av en tilltagande mekanisering genomdriva kännbara lönesänkningar.[40]

Det är uppenbart att undersökningen av Stockholms tryckeriindustri på dessa centrala punkter uppvisar starka paralleller till och styrker den

bild av det svenska samhällets utveckling under 1800-talet, som presenterats av denna nya forskningsinriktning. Även denna konkreta studie har visat hur utbredningen av kapitalistiska produktionsförhallanden föregick och i hög grad bestämde innehallet i arbetsprocessens förändringar och hur de senare ledde till en omstrukturering av klasserna. Den har också givit argument för att klassernas organisationssträvanden måste ses bland annat mot bakgrund av produktionens omvandling. Till skillnad fran sina föregangare har den därtill mer systematiskt riktat uppmärksamheten mot klasskampens roll vid produktionens förändringar och kunnat visa hur typografernas agerande avsatte spår i arbetsprocessens konkreta utformning.

På ett övergripande plan är det salunda möjligt att peka ut ett med den nyare forskningsinriktningen gemensamt perspektiv på den samhälleliga utvecklingen; sa fort intresset koncentreras till mer specifika problem kan dock även olikheter i resultaten iakttas. En blick pa dessa skillnader inom det gemensamma perspektivets ramar erbjuder dessutom en möjlighet att se typografernas situation och agerande i relation till andra samtida yrkesgruppers.

Även om det svenska jämförelsematerialet ännu är knappt, tycks det dock obestridligt, att utvecklingen inom tryckeriindustrin uppvisar vissa särdrag under perioden. Redan förhallandena kring den fackliga organiseringen antyder detta. Inom tryckeriindustrin var inte en av mekaniseringen framdriven homogenisering av arbetskraften någon förutsättning för de inledande organisationssträvandena. Arbetskraften förblev här under perioden starkt skiktad och när Typografiska föreningen och senare förbundet utvecklades till fackliga kamporganisationer, räknade de en rad olika yrkesgrupper i sina led. Inte heller kan typografernas inledande organisering i första hand ses som ett direkt svar pa en offensiv fran tryckeriägarnas sida att införa maskinella produktionsmedel och därigenom göra sig oberoende av kvalificerad arbetskraft. Mycket talar i stället för att de forsta fackliga strävandena var ett försök att anpassa en traditionell kamp om kontrollen av arbetskraftsutbudet och den egna sysselsättningen till den nya situation utbredningen av kapitalistiska produktionsförhållanden skapade. Än mer talar för att den fackliga organisering som pa allvar sköt fart under 1880- och 1890 talen i hög grad hämtade näring inte ur nagon genomförd men väl en hotande mekanisering av produktionen. Men återigen måste den omedelbara vakthallningen kring den egna sysselsättningen anses ha spelat en framträdande roll liksom försök fran tryckeriägarna att vid sidan av mekaniseringen genomföra andra förändringar av arbetsprocessens utformning. Det var inte bara maskinella tryckpressar och sättmaskiner utan en allt längre driven arbetsdelning, ett nedbrytande av lärlingssystemet och

utnyttjandet av okvalificerad arbetskraft som ställde krav på en facklig organisering.

Helt följdriktigt avspeglas dessa olikartade förutsättningar för den fackliga organiseringen i skillnader i den fackliga kampens innehåll. Medan arbetarna i Berglunds och Olssons studier i första hand tycks reagera på de omedelbara konsekvenserna av en frambrytande mekanisering, söker typograferna så långt möjligt få kontroll över den nya tekniken. Även om en viss opposition och ett visst motstånd mot införande av maskiner framskymtar inom glas- och tändsticksindustrin,[41] kan detta på intet sätt mäta sig med de motsättningar och den kamp som fördes inom tryckeriindustrin. Och naturligtvis kan den långtgående kontroll över arbetets organisering och den nya teknikens utnyttjande som typograferna uppnådde under perioden betraktas som något för tryckeriindustrin specifikt. Den slutsatsen ligger nära till hands att det åtminstone vid denna tid endast var typograferna som på allvar och framgångsrikt ifrågasatte kapitalets befälsrätt över produktionen.

Men det finns uppgifter som ger klart besked om att detta är ännu en slutsats som kräver vissa bestämda modifieringar. Ingemar Johansson har i en studie av arbetarrörelsen i Norrköping kunnat visa hur hamnarbetarna där under samma period förde en framgångsrik kamp för "att vinna kontroll över arbetsprocessen".[42] Med en försvagad motpart kunde hamnarbetarna under 1890-talet uppnå en "fullständig kontroll över arbetsprocessen".[43] Johansson pekar även på att denna kampstrategi gick hand i hand med ett motstånd mot §23 och senare mot 1906 års decemberöverenskommelse[44] och genomfördes utanför den "organisationsform och fackliga strategi som används av en centralstyrd reformistisk fackföreningsrörelse".[45] Likheterna med utvecklingen inom tryckeriindustrin understryks ytterligare av hamnarbetarnas nederlag i en konflikt 1908: i det avtal som ingicks det följande året hade §23 införts och arbetarnas kontroll över arbetsprocessen gått förlorad.[46]

Johanssons undersökning erbjuder alltså ett inhemskt exempel på att det inte enbart var typograferna eller ens utlärda hantverksarbetare som utmanade kapitalets befälsrätt över produktionen. Men det finns också en rad internationella studier som varierar detta tema. Hos Joan Scott är det glasarbetarna i Carmaux som tar upp kampen mot en frambrytande mekanisering, hos Andrew Friedman är det engelska textilarbetare som för en liknande kamp och hos Katherine Stone tvingas de amerikanska stålarbetarna försvara sig mot kapitalets strävan att ersätta den kvalificerade arbetskraften med maskinella produktionsmedel, för att nämna några exempel.[47] Mot den bakgrunden kan utan tvekan den slutsatsen dras, att de svenska typograferna i likhet med sina internationella kolleger var jämförelsevis framgångsrika i sina

försök att kontrollera arbetsprocessens förändringar. Mycket talar dock dessutom för att en liknande kamp om än inte med lika påfallande konsekvenser för produktionens konkreta utformning fördes av arbetargrupper inom andra industrier. Att mer i detalj studera denna utveckling bör vara en angelägen uppgift för en framtida forskning. Då skulle också en bättre grund skapas för en bedömning av varför vissa arbetargrupper - däribland typograferna - var mer framgångsrika än andra i sin kamp mot kapitalets strävan att utan inblandning få fatta och förverkliga de avgörande besluten om arbetsprocessens konkreta utformning.

Samtiden som historia

Det är uppenbart, att den konkreta analysen av Stockholms tryckeriindustri under det industriella genombrottet inte erbjuder empiriskt stöd för de centrala antagandena i det som här kallats industrialiseringsperspektivet. Den relativt långtgående undersökningen av produktionens förändringar och de sociala förhållandenas och motsättningarnas relation till dessa har – om inte annat - pekat ut luckor och "blinda fläckar" i detta perspektiv. Lika uppenbart är att undersökningen givit ytterligare argument för den nyare forskningsinriktning som betraktar det industriella genombrottet som en del av kapitalismens framväxt. En blick på dagens situation i Stockholms tryckeriindustri kan inte annat än bekräfta riktigheten i kritiken av industrialiseringsperspektivet och relevansen av den här presenterade ansatsen.

Riktas uppmärksamheten mot perioden omedelbart efter storstrejken och de följande decenniernas utveckling är detta dock ingen helt självklar slutsats. Låt vara att forskningen på denna punkt inte bara är ytterst knapphändig, utan även i första hand har koncentrerat intresset till andra problem än arbetsprocessen och dess förändringar och motsättningarna kring dem. Det tycks dock ändå stå klart, att den intensiva kamp som arbetets organisering och betjäningen av den nya tekniken som infördes inom tryckeriindustrin under det halvsekel som föregick första världskriget saknar direkt motsvarighet under det följande halvseklet. 1919 led typograferna nederlag i en konflikt som främst gällde frågan om dyrtidstillägg, därpå följde närmandet till landsorganisationen och det socialdemokratiska partiet och sedan inföll en period av mångåriga fredsavtal bland annat inom tidningstryckerierna.[48] Det kunde tyckas som om den tidigare utmaningen av kapitalets befälsrätt över produktionen en gång för alla ersatts av en kamp som huvudsakligen var inriktad på fördelningsfrågor. Så länge lönekuvertet fortsatte att svälla och semesterdagarna ökade fick arbetets organisering bli tryckeriägarnas exklusiva problem.

Ändå visar dagens utveckling inom tryckeriindustrin, att historien inte tog slut något eller några decennier in på 1900-talet. Med en ny djupgående omvandling av produktionen i sikte har typograferna åter ifrågasatt kapitalets strävan att helt sätta sin prägel på arbetsprocessen i en kamp med starka paralleller till utvecklingen under det sena 1800-talet. Efterkrigstiden och framför allt då perioden från 1960-talet och framåt har inneburit en intensifierad omvandling av arbetsprocesserna i Stockholms tryckeriindustri. Med tilltagande spridning och utnyttjande av datoriserade produktionsmedel är det i första hand sättningen som varit och är föremål för genomgripande förändringar. Men ju längre tiden lidit desto mer har även tryckningen påverkats. Nu, som da, är det tidningstryckerierna, som går i spetsen för en utveckling i internationell skala, där själva grunden för den grafiska produktionen kan sägas stå på spel.

Att det är kapitalet, som på grund av en tilltagande konkurrens och med kravet på ökad mervärdeproduktion hängande över sig tvingat fram förändringarna, är ytterligare en parallell mellan då och nu. Det är ny teknik och långtgående rationaliseringar som skall sänka eller hålla produktionskostnaderna nere i en traditionellt hemmamarknadsorienterad industri, som blir alltmer utsatt för en internationell konkurrens.[49]

Motstandet från arbetarklassen och kampen i produktionssfären finns där också. Inte minst på Dagens Nyheter har under det senaste decenniet en kamp förts för att datoriseringen så långt det är möjligt skall ske på grafikernas egna villkor. Strejker och framför allt maskningsaktioner är nu åter vapen i en kamp, där gårdagens frågor om betjäning av och utbildning för den nya tekniken på nytt ställs på dagordningen.[50] Det växande antalet paralleller mellan då och nu gör dagens kamp till en allt starkare bekräftelse på att arbetsprocessens förändringar varken för ett sekel sedan eller idag låter sig förenas med ett teknologiskt deterministiskt betraktelsesätt. De maste istället ses som ett resultat av den kapitalismens utveckling, där grundläggande motsättningar ställer arbete mot kapital.

Summary

LABOUR AGAINST CAPITAL

Printers and new technology - studies in the printing industry of Stockholm during the industrial revolution

In Sweden, as in many other West European countries, the second half of the nineteenth century and the first decades of the twentieth century were a period of rapid social change. Against the background of a fundamental agrarian transformation the traditional handicraft production was undermined by an industrial revolution that was accompanied with a reorganization of the political system. As a precondition for and later even as a consequence of the industrialization process new social relations and conflicts came to characterize the late nineteenth century Swedish society. During a few decades a rapidly emerging labour movement – organized in a national Social Democratic Workers' Party and in a national trade union confederation – seemed to become the dominant social force. The strength of its trade union branch forced the employers to a corresponding national organization and paved the way for the establishment of an institutionalized bargaining-system for the labour market. Together with the liberals and under the pressure of aggravating social conflicts the political branch successfully struggled for political democracy during the First World War.

Since the 1930s the industrialization process and its social consequences have been a central and recurrent theme in Swedish historiography. Beginning with empirically broad and mainly descriptive studies, the influence of the so called social history has during the last decades led to more explicit explanatory ambitions. Inspired by classical and modern sociology social historians have sought to explain the background to the transition to a new industrial society. The result can be seen in what I have called an "industrialization perspective" in which industrialization itself is singled out as the decisive factor behind social change. Urbanization, changes in social and geographical mobility and in demographical patterns represent just a few examples of social phenomena which according to this perspective have its ultimate driving force in the industrialization process.

During the last years, however, this dominant tendency in the analysis

of social changes of late nineteenth century Swedish society has been criticized in different ways. On theoretical grounds it has been argued that functionalist and ultimately static sociological theories cannot be used as fruitful tools in an analysis of social change. It has also been pointed out that the fundamental category of the perspective, the industrialization, never has been given a serious theoretical treatment. More concrete, it has been shown that in historical studies the industrialization process has been reduced to a narrow descriptive category. As a consequence, on the empirical level the industrialization is limited to the growth of the industrial labour force. The social and technical changes in the production process are in practice left out of the perspective.

To a high degree the critics have been influenced by the mainly marxist discussion of the labour process and its changes under capitalism that was intensified in the 1970s. In contrast to the macro-studies of the "industrialization perspective", this has increased the interest in micro-studies in which the central attention is directed to the immediate changes in the production process. Thus it has been possible for the critics to present an empirically founded alternative in which the industrialization process is seen as a phase of the development of capitalism.

The prime purpose of the present study is to analyse central aspects of the development of the printing industry in Stockholm during the industrial revolution. Its main emphasis is on a thorough investigation of the changes in the immediate production process during a period when the two dominant labour processes in the industry, composing and printing, both were mechanized. The next step is an exploration of corresponding changes in the composition of the labour force and of the owners of capital. Finally the question is raised which part of the struggle between these two classes played for the changes in the sphere of production.

But the study also has an ambition to give an indirect contribution to the history of the nineteenth century industrialization process in Sweden. Therefore different aspects of the earlier research on the subject are discussed throughout the study. Thus a foundation is laid for an evaluation of advantages and problems respectively of the above-mentioned conflicting perspectives in Swedish historiography on the industrialization process.

Finally the more fundamental question is raised to what degree the present study could be viewed as a contribution to the theoretical debate about the development of the labour process under capitalism. By taking the theoretical point of departure in this debate, it is assumed that the result of the empirical study could throw new lights on the theoretical arguments.

Having outlined the background to and the main purpose of the study in the introducing chapter, chapter two is to a large extent devoted to an investigation of problems and shortcomings of Swedish official statistics of the late nineteenth century. The result of this investigation and an evaluation of earlier attempts to correct the official statistical material lead to the conclusion that to give an accurate picture of the industrial development an alternative material is needed. A way is presented to construct such a statistical material out of mainly non-statistical sources. Finally the latter is used for a quantitative description of the development of the printing industry in Stockholm during the years 1855–1912. It is shown that in terms of number of employees the industry was characterized by a permanent expansion with special peaks in the 1870s and the 1890s.

In chapter three the interest is focused on changes in the social structure. Looking at first at the structure of ownership it is noted that in quantitative terms the printing industry in this period was dominated by small-scale enterprises. But at the same time it is underlined that beginning in the 1870s a small group of expansive and resourceful enterprises was formed and permanently strengthened its position in the industry in the years to come.

Looking then at the changes in the composition of the labour force it is argued that they could be summarized as the replacement of an old occupational hierarchy by a new. Of the dominating categories in the old handicraft production, skilled compositors and printers and the two groups of corresponding apprentices, the latter two were almost totally eliminated at the beginning of the twentieth century. At the same time a permanently increasing group of unskilled labour was becoming the quantitatively dominant category in the industry while to a certain extent an increased division of labour seemed to result in a polarization of the two skilled categories. A small group of foremen and an emerging female labour force could also be seen as elements of the new occupational hierarchy.

In chapter four the theoretical points of departure for the analysis of the labour process are discussed. By evaluating the marxist debate on the subject it is possible to present problems and tools for the following concrete historical study. It is also stated that this study – perhaps more systematically than what has been done in earlier Swedish research – seeks to focus the interest on the class struggle in the sphere of production. What part this struggle played for the concrete development of the labour process is here formulated as a fundamental question to answer.

In chapter five the result of the investigation of the changes in the two

labour processes is presented. It is shown how both composing and printing were transformed during the industrial revolution. While the mechanization of printing started in the 1840s the first composing-machines began to be used at the turn of the century. But it is argued that the changes in the labour process during the industrial revolution cannot be reduced to the introduction of machinery. An increased division of labour and an extensive use of cheap, unskilled and, more and more, female labour are considered as important elements of the changes in the sphere of production. It is also pointed out that the changes in the composition of the labour force and in the structure of ownership analysed in chapter three must to a high degree be related to the transformation of the two labour processes. Finally it is shown that the employers' struggle for an increased productivity and for social control of the labour force was a decisive power behind the development in the production process.

In chapter six an answer is sought to the question which part the class struggle played for the changes in the labour process. As an introduction a picture is given of the antagonisms and conflicts during the earlier handicraft production. The interest is then focused on the late nineteenth century organization of the two antagonists in the printing industry in Stockholm and on a national level. Here it is shown how a local and later national typographical trade union was founded which despite internal conflicts gradually managed to organize the great majority of the employees in the printing industry. It is also shown how this forced the employers to a corresponding national organization in which representatives of the earlier mentioned small group of expansive and resourceful enterprises come to play the leading part.

The rest of the chapter deals with the aggravating social conflicts in the printing industry in Stockholm during the period 1855–1912. Having described how a local and later national bargaining-system was formed and accepted in the industry during the last decades of the nineteenth century, the interest is focused on the conflicts in the sphere of production which were intensified at the turn of the century. The analysis underlines the central part that the struggle of the printing workers played for the concrete development of the labour processes in the industry. Not acting as absolute opponents to the new technology, the printers argued and fought for an introduction on their own terms of the new machinery, mechanized printing presses and composing-machines. In practice this meant a demand for the right to decide how the new machinery was to be manned and for an economic compensation for the increased profits the mechanization resulted in. The workers also resisted the extensive exploitation of unskilled labour and of the appren-

tice-system and opposed an increased division of labour.

Up to the defeat of the Swedish labour movement in the Great Strike of 1909 the printing workers were strikingly successful in their attempts to influence the concrete designation of the labour processes. With the defeat of 1909 this changed very rapidly. Since several years the employers in the printing industry were well-organized and mobilized for a counterattack on the strongholds of the workers and the trade union. Now they launched an offensive that in a few years undermined the resistance of the workers and paved the way for a development of the labour processes almost totally on the terms of the employers.

In the concluding chapter, 7, the discussion is of a more theoretical character. Here the problem of explaining the immediate background to the changes in the labour process is treated. To broaden the basis for an evaluation of the changes in the printing industry in Stockholm an international comparison is made and the development in other industries is discussed. Arguing for the great importance that must be attached to the struggle between labour and capital a foundation is laid for a critique of earlier deterministic explanations. Not only is the so called "industrialization perspective" criticized on this point. It is also pointed out that the marxist debate on the subject could not always be said to be free from mechanistic interpretations of the development in the sphere of production under capitalism.

Appendix: Den officiella och den konstruerade statistikens uppgifter

I kapitel 2 sammanfattades skillnaderna mellan den officiella och den konstruerade statistikens redovisning av Stockholms tryckeriindustri under perioden 1855–1912 i ett antal diagram. Nedan följer en årsvis uppställning av de uppgifter som låg till grund för diagrammen. Den officiella statistiken är här liksom i diagrammen liktydig med primärmaterialet till hantverks- och industristatistiken. Med mantalsuppgifternas hjälp anges också för vart femte år den totala arbetskraften i de företag som enligt den konstruerade statistiken var verksamma i tryckeriindustrin under perioden.

	Officiell statistik		Konstruerad statistik		Mantals-uppgifter
	Företag	Anställda	Företag	Anställda	Total arbets-kraft
1855	29	360	26	356	337
1856	31	387	28	392	
1857	32	437	29	418	
1858	29	484	27	482	
1859	30	430	26	454	
1860	31	482	26	446	443
1861	28	457	25	483	
1862	31	500	25	497	
1863	28	505	26	506	
1864	29	524	27	524	
1865	33	486	26	485	497
1866	37	563	28	556	
1867	35	517	27	541	
1868	33	462	26	522	
1869	33	469	27	532	
1870	29	503	27	559	567
1871	31	559	26	602	
1872	32	630	28	674	
1873	31	718	29	738	
1874	33	681	29	678	
1875	34	1080	29	1085	1088
1876	37	1113	29	1104	
1877	37	1133	29	1110	

	Officiell statistik		Konstruerad statistik		Mantals-uppgifter
	Företag	Anställda	Företag	Anställda	Total arbets-kraft
1878	35	1101	27	1111	
1879	35	1125	27	1116	
1880	32	934	27	1100	1112
1881	32	987	29	1217	
1882	36	1086	30	1298	
1883	43	1120	36	1337	
1884	43	1143	39	1338	
1885	45	1008	39	1223	1328
1886	48	1058	42	1222	
1887	49	1049	44	1283	
1888	48	1092	46	1395	
1889	42	1356	49	1416	
1890	36	797	50	1433	1526
1891	49	943	54	1496	
1892	41	842	55	1531	
1893	41	972	56	1546	
1894	46	1123	58	1548	
1895	46	1153	60	1577	1926
1896	62	1921	63	1885	
1897	58	1956	66	2033	
1898	62	1921	68	1934	
1899	70	1999	76	1988	
1900	66	2078	75	2143	2762
1901	83	2163	75	2171	
1902	75	2170	75	2214	
1903	80	2257	76	2258	
1904	75	2267	77	2275	
1905	73	2307	79	2363	3314
1906	86	2435	82	2410	
1907	80	2467	82	2450	
1908	86	2581	85	2590	
1909	94	2595	91	2622	
1910	96	2622	91	2663	4062
1911	107	2735	102	2802	
1912	102	2764	103	2842	

Noter

Noter till kapitel 1

1. Heckscher (1938).
2. Heckscher (1969).
3. Gårdlund.
4. Jörberg.
5. Se bl a Norman; Öhngren; Lundkvist; Gustafson; Cederquist; Johansson (1982); men även Runblom, Norman.
6. Lundkvist.
7. Gårdlund.
8. Se not 5 ovan.
9. Lundkvist, s 195.
10. Medan Gårdlund, s 7, är ute efter att "översiktligt behandla den svenska industrialiseringen och dess sociala verkningar . . . och så konkret som möjligt . . . skildra dess produktionsmetoder, arbetsliv och samhällsförhållanden", säger sig Lundkvist, s 11, vilja besvara frågor om samhällets utveckling "med utgångspunkt från modern social teori" och Gustafson, s 162, hävdar bland annat, att hans analys "lett till att teorin om arbetarklassens uppkomst har kunnat föras punktvis längre".
11. Fredriksson, s 17, s 32.
12. Se bl a Ekdahl, Hjelm; Fridholm, m fl; Olsson; Olofsson (1976); Schön (1979).
13. Se bl a Olsson; Berglund; Cornell.
14. Se kapitel 4 nedan.
15. Se bl a Hobsbawm (1964); Scott; Foster.
16. Olsson; Berglund.
17. SOU (1974:34); SIND (1979:8); Ring; Ehn.
18. Olsson; Berglund.
19. Se Gustafson, s 20, 94; men även Johansson (1982), s 94, 168.
20. Det bör här understrykas, att studiens avgränsning till viss del bestämts av, att den kommit till inom ramen för ett mindre "projekt", det s k grafiska projektet vid ekonomiskhistoriska institutionen i Stockholm. Om föreliggande studie riktar uppmärksamheten mot förändringar av arbetsprocessen och klassförhållandena skall en annan studie mer direkt koncentrera intresset till förutsättningarna för och innehållet i de motsättningar och den kamp, som dominerade inom tryckeriindustrin under den aktuella perioden. I den senare undersökningen kommer den fackliga kampen och den kamp tryckeriägarna förde för sina intressen att studeras mer systematiskt och även relateras till ett vidare nationellt såväl som internationellt perspektiv. Detta har bland annat fått till följd, att motsättningarna och kampen i föreliggande studie huvudsakligen uppmärksammas, då detta mer direkt kastar ljus över arbetsprocessens och klassförhållandenas förändringar.

Noter till kapitel 2

1. Det kan vara på sin plats att redan här kommentera, varför de möjligheter industristatistikens uppgifter om företagens inkomster, sätt- och tryckningskostnader och värdet av det förbrukade pappret inte utvärderats närmare och utnyttjats i den följande studien. För att uttrycka det helt frankt är det avgörande problemet med detta material att avgöra vad som döljer sig bakom de olika uppgifterna. Redan de respektive

uppgifternas starka fluktuationer år från år i de enskilda företagen och de påfallande variationerna mellan företag i samma kategori talar för att materialet rymmer problem och brister. Även mindre ambitiösa kontroller av materialet bekräftar den bilden. Sålunda är det generellt sett svårt att påvisa någon klar relation mellan företagens sätt- och tryckningskostnader och antalet anställda – starka förändringar i det senare behöver inte alls ge utslag i det förra. Vad gäller företagens inkomstuppgifter har det kunnat beläggas, att några av dem i statistiken uppgett den vinst, som presenterats vid bolagsstämman. För andra kan det bara konstateras, att det *inte* var denna vinst, som redovisades. Slutsatsen måste bli, att det inte är möjligt att utnyttja dessa industristatistikens uppgifter utan en genomgripande källkritisk utvärdering. Mot bakgrund av att redan utvärderingen av statistikens redovisning av antalet företag och anställda krävt mer än ett års intensivt arbete, där bara antalet genomgångna mantalsuppgifter kan skrivas i ett fyrsiffrigt tal, måste en utvärdering av industristatistikens övriga uppgifter anses falla utanför ramen för föreliggande studie.

2. För tidigare diskussioner av det statistiska materialet, se bl a Bruno, s 17ff; Jörberg, s 367ff; Hammarström, s 368ff; Öhngren, s 29ff; Johansson (1982), s 71ff.

3. Se kommentarer om detta hos Jörberg och Hammarström.

4. Hammarström, s 371–72.

5. Öhngren, s 31; se även Johansson (1982), s 74.

6. Nilsson, s 175ff, har dock utfört en liknande utvärdering av den officiella statistikens uppgifter om produktionsresultat för perioden 1885–1912.

7. Se bl a Key-Åberg och Statistiska kommittén:s betänkande.

8. Gustafson har till och med som han uttrycker det sökt "kombinera uppgifter ur de båda serierna", s 63. Vad detta inneburit mer konkret lämnar oss dock Gustafson inga upplysningar om. En närmare kontroll av Gustafsons uppgifter om Stockholms boktryckerier, s 244, visar, att det här endast är hantverks- och industristatistiken som använts.

9. Se bl a Key-Åberg, s 193; Hammarström, s 368ff.

10. Statistiska kommittén, s 214; Jörberg, s 372; Hammarström, s 369–70.

11. Detta var uppenbart redan för samtiden, se Key-Åberg, s 196; Statistiska kommittén, s 212.

12. Söderberg, s 12–13; se även William-Olsson, s 128ff.

13. Öhngren, s 31.

14. Hammarström, s 368ff.

15. Jörberg, s 369.

16. Med *facktidskrifter* avses här och i det följande både vetenskapliga och andra tidskrifter, som behandlade olika aspekter av tryckeriindustrins utveckling och de tidskrifter som de fackliga organisationerna och tryckeriägarnas organisationer gav ut under perioden.

17. Redan här kan det understrykas, att den avgörande betydelse för konstruktionen av en alternativ statistik som dessa för tryckeriindustrin specifika anmälningar har inte utesluter, att den statistiska redovisningen av andra industrier kan behandlas på liknande sätt. En genomgång av magistratens arkiv visar, att det för andra industrier upprättades ett företagsregister, som genom sin kontinuerliga justering ger information om de i respektive industri verksamma företagen. Se även nedan.

18. För den här aktuella undersökningen konsulterade tidskrifter kan nämnas: Nordisk Boktryckeri-tidning 1869–1877, Nordisk Typograftidning 1877–1887, Svensk Typograf-tidning 1888–1912, Allmänna Svenska Boktryckareföreningens Meddelanden 1895–1912, Tidning för Boktryckarekonst 1883–1912, Nordisk Boktryckarkonst 1900–1912.

19. Tilläggas kan att i intet fall har uppgifter i de samtida facktidskrifterna motsagt innehållet i "schemat". Samtida diskussioner i dessa tidskrifter bekräftar dock misstanken

att en smärre grupp mindre tillfällighetstryckerier kan ha existerat utan att ha avsatt spår i något av de olika källmaterialen.

20. För en närmare presentation av mantalsuppgifterna, se Göransson.

21. Det har tidigare ofta påpekats, att industristatistikens uppgifter är speciellt bristfälliga under det tidiga 1890-talet, se bl a diskussionen hos Gustafson, s 90. Resultatet här ger vid handen, att det är ett omdöme, som också kan anses gälla hantverksstatistiken.

22. Genomgången av facktidskrifterna visar inte heller, att dessa tryckerier rent tillfälligt, p g a bränder eller liknande, måst upphöra med sin verksamhet.

23. Gustafson, s 244, utnyttjar dock 1900 och 1910 uppgifterna för den *totala* arbetskraften och jämför dessa med hantverksförteckningarnas uppgifter för åren 1860, 1870, 1880 och 1890, vilka enbart omfattar de anställda i företagens tryckeriavdelningar. Detta har lett till att Gustafson *överskattat* sysselsättningens ökningstakt under decennierna kring sekelskiftet. Som en följd av industristatistikens brister *underskattar* emellertid Gustafson samtidigt den totala arbetskraftens omfattning 1900 och 1910. Ytterligare en konsekvens står att finna i en missvisande bild av den kvinnliga arbetskraftens utveckling. I Gustafsons beskrivning, s 89, underskattas den kvinnliga arbetskraftens expansion under 1870-talet och överskattas den under det nya seklets första årtionde. Jämför också diskussionen i det följande kapitlet.

24. Gustafson, s 17.

25. Se även Hammarströms diskussion och förslag till alternativa källor, s 368ff.

26. Göransson.

27. Hindess.

28. Se här Öhngren, s 31.

Noter till kapitel 3

1. En mer detaljerad bild av klassernas skiktning kopplad till utvecklingen av och inom typografernas och tryckeriägarnas organisationer ges i kapitel 6 nedan.

2. Stedman-Jones (1980), s 12.

3. Ibid, s 10.

4. Andrae, s 1.

5. Cederquist; Gustafson; Kronborg, Nilsson; Lundkvist; Öhngren erbjuder alla exempel på den aktuella forskningen.

6. Se Heckscher (1938, 1969); Jörberg. Jfr även Kan.

7. Se här bl a *Ideology in Social Science*; Gouldner; Therborn.

8. Se här bl a Korpi; Lukács; Olofsson (1979).

9. Se här bl a Fredriksson: Stedman-Jones (1980).

10. Kronborg, Nilsson, s 278ff; Öhngren, s 24ff. Jfr även Fredrikssons kritik av den senare, s 25ff.

11. Gustafson, s 97ff. Jfr även Fredrikssons kritik, s 26ff.

12. Lundkvist, s 11ff, 87ff.

13. Gustafson, s 100ff.

14. Fredriksson.

15. Öhngren, s 24–25.

16. Fredriksson, s 25–26.

17. Ibid, s 26.

18. Gustafson, s 102.

19. Jfr Fredriksson, s 26–27.

20. Ibid, s 28ff, 45ff.

21. Lundkvist, s 87ff.

22. Ibid, s 45.

23. Nyström, s 270.

24. Lundkvist, s 45.

25. Winberg.

26. Fredriksson, s 46.

27. Ibid, s 22.

28. Se bl a Dahlkvist (1978, 1979); Wright; Sørensen.

29. Sweezy, s 128ff.

30. För detta begrepp, se Dahlkvist (1979), s 13ff.

31. För en diskussion av dessa problem, se bl a Braverman, s 34ff; Elster, s 69ff; Olofsson (1979), s 100ff; Thompson, s 9ff.

32. Ekdahl, Hjelm, s 4ff.

33. Se här Foster, men även Hobsbawm (1977).

34. Se dock även kapitel 6 nedan under rubriken "Klassammansättning och organisering: tryckeriägarna".

35. För en diskussion av arbetsmedlens utveckling under denna period, se Bengtsson, m fl (I), s 15ff.

36. Bl a ibid, s 168–69; Klemming, Nordin, s 595; samt mantalsuppgifterna (Mu) ger information om företagsstrukturen och arbetskraftens sammansättning under perioden. Jfr även Wessel (1926, 1937).

37. Mu. Jfr även kap 6.

38. Mu för 1801 respektive 1855.

39. Se här Nordin, s 15ff; Holmquist, s 15; Klemming, Nordin, s 597–98 och Anmälningarna till justitiedepartementet. Det kan tilläggas, att de som verkligen lyckades "avancera" inom industrin oftast tycks ha innehaft ett mindre accidenstryckeri för en kortare period, medan innehavare av de större företagen i de flesta fall hade en annan bakgrund. Aktiebolagsregistret ger dessutom besked om, att de i industrin anställda oftast hade en för lång väg till bolagens styrelserum eller företagsledning (se dock nedan).

40. Med småborgerlig produktion avses här en produktion av så liten omfattning att företagets ägare själv direkt deltog i produktionen. Det har mot den bakgrunden funnits starka argument för att i den konkreta undersökningen till småbourgeoisien räkna de företagare, som hade fem eller färre anställda. I mer principiella termer är det inom marxismen brukligt att här tala om enkel varuproduktion.

41. Där inte annat anges bygger kapitlets fortsatta framställning på det i förra kapitlet presenterade alternativa statistiska materialet samt på den för vart femte år genomförda undersökningen av mantalsuppgifternas information (se nedan).

42 Klemming, Nordin, s 456; Johansson (1975), s 18.

43. Nordin, s 15ff; Johansson (1975), s 18ff.

44. Aktiebolagsregistret 1869–1912.

45. Johansson (1975), s 18.

46. Aktiebolagsregistret 1894.

47. Nordisk Boktryckarkonst 9/1902.

48. Ibid, 11/1902.

49. Ibid, 9/1902.

50. Johansson (1975), s 18.

51. Ibid, s 19.

52. Nordisk Boktryckarkonst 6/1906.

53. Ibid, 1/1904.

54. Se bl a *Stil och idé. SLT under ett halvsekel; SLT i Bild och Text.*

55. Mycket talar för att dessa grupper inte enkelt kan föras till den okvalificerade arbetskraften. Men eftersom de rent kvantitativt är så marginella har detta här i den övergripande studien kunnat accepteras. Motiveringen är att det på detta sätt blir möjligt att under hela perioden bibehålla sammansättningen av respektive traditionell yrkeskategori, vilket i sin tur underlättar undersökningen av den gamla yrkeshierarkiens utveckling.

56. Bengtsson, m fl, (I), s 168–69; Klemming, Nordin s 595; Mu.

57. ST-t 11/1894.

58. NT-t 13-14/1883.

59. Se bl a NB-t 7-8/1874, 11/1874.

60. NT-t 13-14/1883.

61. NB-t 10/1874; NT-t 13-14/1883.

62. NT-t 7/1886.

63. Se bl a NB-t 2/1874, 10/1874.

64. Ibid, 1/1873.

65. Ibid, 4/1875; se även *Typografminnen*, s 48.

66. NB-t 3/1874, 4, 5/1874.

67. NT-t 2/1884, 3/1884.

68. NB-t 10/1874; NT-t 13-14/1883; ST-t 15/1889.

69. Det är föga troligt att 1909 års lag om förbud mot kvinnligt nattarbete hann få några effekter på dessa uppgifter, som sträcker sig fram till 1910. Klart är ändå, att typograferna under flera år förde en hård kamp för att förhindra att lagen antogs, se Bengtsson, m fl (II), s 74; ST-t 9/1907. Att lagen fick vissa effekter på den kvinnliga sysselsättningen i Stockholms tryckeriindustri framgår av en undersökning som gjordes av ST-t och som publicerades i 5/1911. Där meddelas, att några företag som en följd av den nya lagen avskedat den kvinnliga arbetskraften medan andra beslutat att i framtiden endast anställa män. De flesta företag tycks dock genom omorganiseringar ha

sökt undvika direkta avskedanden.

Noter till kapitel 4

1. För en utförlig diskussion av detta, se Fredriksson, s 15ff.

2. Inte minst i Lundkvists syntetiserade framställning är detta ett framträdande drag.

3. Se Gustafson, s 8ff; Heckscher (1969), s 19ff; Lundkvist, s 39.

4. Se bl a Carlsson, s 13.

5. Lundkvist, s 12–13.

6. Gustafson, s 8–9.

7. Gårdlund, s 60.

8. Jämför Gustafsons diskussion på s 60ff respektive s 94.

9. Ibid, s 60ff.

10. Lundkvist, s 45.

11. Se bl a Heckscher (1938), s 204ff.

12. Jämför not 8 ovan och Gustafsson, s 20ff. Se även Johansson (1982), s 94, s 168.

13. Gustafson, s 94.

14. Marx (1970), s 151–52.

15. Ibid, s 167.

16. Ibid, s 152.

17. Ibid, s 271ff.

18. Braverman, s 18ff.

19. Schwarz, s 166.

20. Se här bl a Althusser, Balibar; Balibar, respektive Mendner.

21. Se här bl a *CSE; The Division of Labour;* Stone.

22 Se här bl a Foster; Hobsbawm (1964); Scott; Stedman Jones (1975); Thompson. Även Ekdahl, Hjelm kan betraktas som ett försök på området.

23. För att bara nämna några antologier, se *Capital and Labour; Science, Technology and the Labour Process; Technology, the Labour Process and the Working Class; The Degradation of Work?*

24. Braverman, s 49ff.

25. Ibid, s 34.

26. Schwarz, s 161.

27. Wood, s 14, i *The Degradation of Work?*

28. Braverman, s 62.

29. Brighton Labour Process Group, s 10ff; Friedman, s 265; Schwarz, s 161 har kritiserat Braverman på denna punkt. Se också diskussionen hos Dahlkvist (1978), s 513ff, (1979), s 8ff.

30. Bl a Foster; Friedman.

31. Dahlkvist (1979), s 8ff; Balibar citerad av Dahlkvist, s 9.

32. Friedman, s 7, s 80ff.

33. Se Bravermans bidrag i *Technology, the Labour Process and the Working Class*, s 119ff. Jämför också Berggren, s 2ff.

34. Se Elger, s 63ff; För begreppen absolut och relativt mervärde se Marx (1970), s 153ff; Marx (1975), s 616ff. Kroghs diskussion, s 93ff, på området kan ha sitt intresse som en av de första inspirationskällorna för föreliggande arbete.

35. Se Korsnes, s 14; *Miner Quarrymen and Salt Workers;* Samuel; Wood, s 15ff, i *The Degradation of Work?*

36. Se Sweezys förord till Braverman, s 9.

37. Wood, s 15ff, i *The Degradation of Work?*

38. Marx (1970), s 153ff.

39. Ibid, s 159–60.

40. Friedman, s 15ff; Mendner, s 101ff. Jämför även diskussionen nedan under rubriken "Ett bidrag till en nyare forskningsinriktning".

41. Marx (1970), s 233.

42. Ibid, s 280ff.

43. Ibid, s 314.

44. Ibid, s 379.

45. Ibid, s 198ff. Se även kapitel 6 nedan.

46. Stone, s 114ff.

47. Friedman, s 80ff.

48. Berggren; Berner (1981); Björkman, Lundkvist utgör exempel på att det är ett intresse, som inte är begränsat till de akademiska disciplinerna ekonomisk historia och historia.

49. Schön (1979), s 8ff. Det saknar inte sitt intresse att följa Schöns väg från en strukturmarxistisk ståndpunkt till den här diskuterade typologien, se Schön (1972, 1975, 1979).

50. Se bl a Berglund, s 35ff; Johansson (1982), s 114ff.

51. Schön (1979), s 9.

52. Berglund, s 36.

53. Cornell, s 25.

54. Ibid, s 25ff, s 57ff.

55. Se här bl a diskussionen om arbetstidens längd, ibid, s 181ff, och den isolerade framställningen av arbetarnas organisering.

56. I en mer utförlig genomgång av Berglunds arbete, vilket i likhet med Cornells uppvisar en imponerande bredd i ansats och utförande, tror jag det skulle vara meningsfullt att undersöka hur väl de olika delarna är relaterade till varandra. Nu kan det tyckas, att integreringen av behandlingen av förändringarna i arbetsprocess, klassernas sammansättning och i de sociala motsättningarna kunde ha drivits ett steg längre. Olssons studie menar jag på ett övertygande sätt visar, hur en teoretiskt bestämd konkret analys på mikronivå kan skapa förutsättningar för en utvärdering av tidigare mer makroinriktad forskning. Överhuvudtaget framstår för mig *Då barn var lönsamma* som en i de flesta avseenden exemplarisk studie, där det även finns anledning uppmärksamma dess lättillgänglighet för en bredare publik (se även kapitel 7 nedan.)

Noter till kapitel 5

1. Marx (1970), s 153.

2. Till detta kan läggas, att industristatistiken efter 1896 ur vissa aspekter inte ger en i sammanhanget tillräckligt detaljerad information. Sålunda är det endast i undantagsfall, som införandet av sättmaskiner avsätter spår i statistiken. Istället är redovisningen av den maskinella utrustningen huvudsakligen begränsad till tryckningen. Problemet här är dock, att uppgifterna väl omfattar hand- respektive maskinpressar men sällan ger information om de senares sammansättning av digel-, snäll- respektive rotationspressar.

3. Stereotypering är den process, där den av sättningen framställda tryckformen avgjuts, oftast på en pappersmatris, för att bland annat möjliggöra rotationspresstryckning med rund cylinder och tryckning av "samma form" vid flera pressar samtidigt eller vid upprepade tillfällen. Se Bagge, s 117ff; Bengtsson, m fl, (I) s 55ff.

4. Det kan vara på sin plats att här något mer konkret kommentera hur jag gått tillväga för att bestämma arbetsprocessens innehåll. Som huvudsaklig källa har jag utnyttjat handböcker på området från olika tidpunkter. Här finns de "samtida" Teubels från 1823, Fahlgrens från 1853, Nordins från 1881 och för att nämna några senare Bagges (1940), Simons (1968) samt Smiths (1970). Därtill har jag utnyttjat samtida facktidskrifter och samtida och senare sekundärlitteratur.

5. Steinberg, s 149ff; Bagge s 10ff.

6. Bengtsson, m fl, (I) s 19ff; Clapham, s 393ff; Febvre, Martin, s 59; Simon s 28ff.

7. NT-t 4/1886; ST-t 5/1890; TfBk 15/4 1885.

8. ST-t 21/1891.

9. NT-t 7/1886.

10. Bagge, s 31ff; Bengtsson, m fl, (I) s 33ff; Clapham, s 394ff.

11. Se not 4 ovan.

12. Bagge, s 34–35.

13. Kortare beskrivningar av sättmaskinens tidiga historia återfinns bland annat i Bagge, s 36ff: Berry, s 684ff. Jfr även de samtida facktidskrifterna, som nära följde den tekniska utvecklingen på området.

14. Bagge, s 46ff; Berry, s 687ff; Smith, s 22ff.

15. Bagge, s 56ff; Simon, s 28ff.

16. Bagge, s 48; Simon, s 24, s 28.

17. Bengtsson, m fl, (I) s 348.

18. ST-t 21/1895; Sylwan (E), s 21; SvD:s bolagsstämmoprotokoll 1899.

19. I *T.U. Tjugufem år*, s 182, förklaras, att en handsättare klarade 1 600 typer i timmen, vilket är något mindre än vad de här presenterade uppgifterna pekar på.

20. Persson, s 30–31.

21. Se bl a Täubel, s 74ff; Fahlgren, s 45ff; Bengtsson, m fl, (I) s 42ff.

22. Febvre, Martin, s 29ff; Overton, s 411ff; Simon, s 54.

23. Wolf erbjuder en synnerligen ingående och rikt illustrerad beskrivning av tryckpressens utveckling.

24. Bengtsson, m fl, (I) s 63ff; Berry, s 691.

25. Bengtsson, m fl, (I) s 75ff.

26. Ibid, s 92ff.

27. Bagge, s 205ff; Bengtsson, m fl, (I) s 103ff.; Simon, s 64ff.

28. Bengtsson, m fl, (I) s 70.

29. Bagge, s 136ff.

30. Ibid, s 150–51.

31. Ibid, s 153ff.

32. Ibid, s 182ff.

33. Ibid, s 134. Senare, 1/10 1883, konstaterar TfBk, att "det är känt vilken ihärdig motståndskraft Sir John Walter 1814 rönte från handpresstryckarnas sida, då han ville införa snällpressen på Times' tryckeri". Tidskriften, ett organ för en större agentur, tillägger, att det nu i efterhand framstår som ett "löjligt" motstånd.

34. Här är naturligtvis inte platsen att diskutera boktryckets tidigaste historia och om det lämpliga i att överhuvud tala om "Gutenbergs dagar". Intresserade ges en inträngande presentation av problematiken i Febvre, Martin, s 45ff.

35. Berry, s 698.

36. NT-t meddelar i oktober 1884 (nr 10), att Lagermans sättmaskin vid provsättning i Stockholms Dagblads tryckeri visat sig vara dubbelt så snabb som en handsättare och att Rudolf Wall omedelbart beställde en maskin till Dagens Nyheter. (Se också TfBk 15/11 1884, 15/6 1887, 15/11 1888). I 1/1885 lyckönskar också NT-t Lagerman för hans "strävan i typografiens tjänst". Men sedan blir kommentarerna mer negativa och redan i ST-t 7/1891, kan meddelas, att en ny sättmaskin nu slagit ut Lagermans "Typotetern". Det finns inte heller några uppgifter, som verkligen bekräftar, att Lagermans maskin någonsin kom till praktisk användning. I 2/1894 slår ST-t fast, att "åtskilliga sättmaskiner finns nämligen här (i Stockholm), men i allmänhet placerade i någon skräpvrå på vindskontor, sedan det visat sig att de illa skötte sina platser i sätterierna" och tillägger, att "till och med en sättmaskin av så ung data som den Lagermanska har på liknande sätt degraderats . . .". I 17/1895 meddelas, att frälsningsarmén köpt en Lagermansk sättmaskin, som "magasinerades". Och när bättre fungerande maskiner blott några år senare introducerades i Stockholm var de av en helt annan konstruktion än Lagermans. Inte heller på detta område kom en inhemsk konstruktion sålunda att spela någon roll (se nedan). Se även Bagge, s 37.

37. Bagge, s 36ff; Berry, s 687–88.

38. K.K. Inkomna handlingar. Patent 1831; Bengtsson, m fl, (I) s 151–52; Bring, s 113ff.

39. Bengtsson, m fl, (I) s 153–54.

40. Ibid, s 163.

41. K.K. Inkomna handlingar. Patent 1829.

42. Bengtsson, m fl, (I) s 155; Nordin, s 241.

43. K.K. Inkomna handlingar. Patent 1838; Bengtsson, m fl, (I) s 156; Nordin, s 241.

44. 1834 anhåller Munktell hos Kommerskollegium om att få införa en snällpress som modell, K.K. Inkomna handlingar 1834. Se även Bengtsson, m fl, (I) s 150–51; Nordin, s 237ff.

45. 1850 inkom Marcus till Kommerskollegium "med anhållan att fritt från tullomgälder (få införa) en från Lübeck införväntad snällpress, ämnad att tjäna som modell för fabrikanten S. Sahlberg vid sådana pressars förfärdigande", K.K. Ingående diarier nr 1776, 18/11.

46. Nordin, s 264; MU; *Uppfinningarnas bok* X, s 240–41.

47. Wessel (1916), s 505; ST-t 15/1896; *Uppfinningarnas bok* X s 241.

48. NT-t 9/1883.

49. Ahnfeldt, s 150; *Priskurant från Gust. Carlsson & Co.*

50. Det skulle inte sakna sitt intresse att närmare studera vilken roll dessa agenturer spelade i tryckeriindustrins utveckling under perioden. Uppenbart är att såväl tryckeriägarna som typograferna stundtals gav uttryck för stark kritik av agenturernas sätt att bedriva sin verksamhet. I en artikel i ASBM 25/1899, låter det på följande sätt: "Och därmed är vi inne på *en* av det osunda systemets kana-

ler – den veritabla *utsugning* av de svenska boktryckarna, den tysksvenska landsplåga, som heter 'resande i boktryckerimateriel' . . . Dock allra främst ur kommersiell och ekonomisk synpunkt borde en systemförändring i sättet att fournera tryckerivärlden med materiel och materialier äga rum".

I sammanhanget riktades också kritik mot att agenturerna genom försäljning av äldre inbytta maskiner underlättade för den s k smutskonkurrensen i industrin (se nedan). Typograferna å sin sida vände sig mot de metoder agenturerna använde för att få sälja sina produkter. I samband med typografernas kamp för att endast utlärda skulle få betjäna sättmaskinerna tvingades Typografförbundet vända sig till agenturerna: "Förbundsstyrelsen har i skrivelse till vederbörande agentur för sättmaskiner hemställt, att endast sådana personer, som innehar typografisk fackkunskap, skola hos agenturerna tillåtas lära sig maskinsättning. Detta för att göra slut på det oskicket, att hos agenterna vilka personer som helst, oavsett om de innehaft typografisk fackkunskap eller inte, tillåtas lära sig maskinsättning." (ST-t 3/1902.) Även tidigare hade "fabrikanterna och dess ombud" anklagats för att utnyttja lönerörelser för att "framhålla sina varor samt erbjuda de bästa villkor, blott för att affärerna skall gå". Det talas också om att i landsorten erbjuds maskiner gratis om de får fungera som illustration och att vilda rykten sprids om hur mycket arbetskraft som kan ersättas av maskinerna, vilka påstås kunna skötas av flickor, som lärt sig maskinskrivning (ST-t 9/1899). Att det fanns fog för kritiken visar inte minst en annons från en av de större agenturerna, där bladet helt tas från mun med utropet: "Vid strejker behövs maskiner!" (ST-t 4/1911).

51. Nordin, s 264.
52. Bengtsson, m fl, (I) s 168–69.
53. Wessel (1926), s 381.
54. Klemming, Nordin, s 587.
55. Bjurman, s 73.
56. Primärmaterialet till industristatistiken 1896–1912; uppgifter i samtida facktidskrifter; primärmaterialet till K.K.:s arbetsstatistiska undersökning 1909. Jfr kapitel 6 nedan.
57. Bagge, s 54.
58. Primärmaterialet till K.K.:s arbetsstatistiska undersökning 1909.
59. ST-t 11/1902, 17/1904, 22/1905.
60. Bengtsson, m fl, (I) s 168–69.
61. Klemming, Nordin, s 587.
62. Ibid; Mu.
63. Sylwan (O), s 153.
64. Bjurman, s 62; Sylwan (O), s 158.
65. Sylwan (O), s 158.
66. Bjurman, s 67ff; Johannesson, s 169ff; se även Kihlberg.
67. Sylwan (O), s 160.
68. NB-t 3/1874.
69. Sundell, s 26, s 77, s 82; Sylwan (O), s 163–64; Tollin, s 98.
70. Bjurman, s 159ff.
71. Ibid, s 162.
72. Hälleberg.
73. Bjurman, s 159; Tollin, s 9, s 22, s 77, s 96, s 98, s 100.
74. Lundstedt, (II) s 23ff; Sundell, s 24ff; Tollin, s 9, s 22, s 77, s 96, s 98, s 100, s 101.
75. I pressarkivet, som numera införlivats med Riksarkivet, har jag återfunnit bolagsstämmo- och styrelseprotokoll för åren 1877 och 1883–1889 samt spridda ämnesordnade handlingar för perioden 1851–1891. I mantalsuppgifterna ges under perioden 1885–1900 endast uppgifter om den totala arbetskraften.
76. Mu.
77. Styrelseprotokoll, 30/11 1887.
78. Ibid.
79. Ämnesordnade handlingar 1890.
80. Ämnesordnade handlingar.
81. Aktiebolagsregistret i Öa:s arkiv.
82. Bolagsstämmoprotokoll 1884; *Aftonbladet*, s 136.
83. Se Goschen, diagrambilagan, enligt vilken 1 mark under andra hälften av 1880-talet värderades till knappt 90 svenska ören.
84. Bolagsstämmo- och styrelseprotokoll 1877.
85. På 1885 års bolagsstämma ta-

las om behovet av en ny tryckpress, då den gamla är hela 27 år.

86. Styrelseprotokollet 9/11 1883 tyder på att Aftonbladet lyckades pressa ned papperspriset genom att spela ut Holmens och Klippans bruk mot varandra.

87. Styrelseprotokoll 25/9 1877. Enligt protokollet 17/7 1883 införskaffades detta år stilar till civiltryckeriet.

88. Mu.

89. Styrelseprotokoll 15/1 1883, 15/5 1883, 1/10 1883, 27/12 1883.

90. Ibid, 15/5 1883.

91. Ibid, 8/11 1877; bolagsstämmoprotokoll 1883.

92. Bolagsstämmoprotokoll 1883.

93. Se även *Aftonbladet*, s 136.

94. Enligt styrelseprotokollet 13/11 1885 fastställdes prenumerationspriset till 1 krona per månad eller 12 kronor för ett år.

95. Enligt protokollen bordlades frågan 10/11 1883 och fattades det avgörande beslutet av styrelsen 19/11 1886.

96. Styrelseprotokoll 21/9 1886, 19/11 1886.

97. ST-t 19/1888.

98. Ämnesordnade handlingar 1891.

99. Ämnesordnade handlingar 1892.

100. Bolagsstämmoprotokoll 1885.

101. ST-t 11/1902, 17/1904, 22/1905.

102. Mu.

103. Ibid.

104. Bolagsstämmoprotokoll 1899; Åkerberg s 23–24.

105. Bolagsstämmoprotokoll 1900.

106. Styrelseprotokoll 26/9 1897.

107. Bolagsstämmoprotokoll 1899.

108. Ibid.

109. Bilaga B till styrelseprotokoll 22/2 1906.

110. Mu.

111. Bolagsstämmoprotokoll 1905.

112. SvD:s Kamratklubb, protokoll från konstituerande möte 24/4 1904; se även Åkerberg.

113. Bolagsstämmoprotokoll 1899.

114. Mu.

115. Bengtsson, m fl, (I) s 347ff.

116. Bilaga B till styrelseprotokoll 22/2 1906.

117. SvD:s Kamratklubb, protokoll 18/11 1906, 3/2 1907.

118. Bilaga B till styrelseprotokoll 22/2 1906.

119. Bilaga A till styrelseprotokoll 22/2 1906.

120. Bilaga B till styrelseprotokoll 22/2 1906.

121. Bolagsstämmoprotokoll 1908.

122. SvD:s Kamratklubb, protokoll från extra sammanträde nyårsafton 1907.

123. Bolagsstämmoprotokoll 1896.

124. Upplageuppgifter till bolagsstämmoprotokollen 1893–1901, 1905.

125. Extra bolagsstämmoprotokoll 1894.

126. Ibid. 1894 (1 rotationspress); ibid 1896 (1); ibid 1905 (1); ibid 1907 då 6 rotationspressar redovisas.

127. Bolagsstämmoprotokollet 1900 redovisar första sättmaskinen och 1907 års redovisar 7 stycken.

128. Bolagsstämmoprotokoll och Mu.

129. Mu.

130. Även för dessa tidningstryckerier har företagsmaterial och Mu utnyttjats. Där det tidigare är bristfälligt eller saknas helt har industristatistikens primärmaterial, samtida facktidskrifter och sekundärlitteratur konsulterats.

131. SvD:s styrelseprotokoll 18/5 1908, 4/11 1908.

132. Ibid 21/11 1908, NDA:s styrelseprotokoll 29/12 1908, 12/3 1909.

133. SvD:s styrelseprotokoll 28/1 1909.

134. Se uppgifter i Landsorganisationens tidning *Svaret*, som kom ut under storstrejken.

135. Wessel (1937), s 252ff, s 321.

136. ST-t 3/1910.

137. Wessel (1937), s 259ff; Stockholmstidningens styrelseproto-

koll under 1910.

138. SvD:s Kamratklubb, protokoll 26/9 1909, styrelseberättelse 1909; ST-t 24/1909.

139. Se bl a NDA:s styrelseprotokoll 27/9 1909.

140. Wessel (1937), s 321.

141. Bilaga till styrelseprotokoll 23/5 1910.

142. NT-t 17-18/1883.

143. Ibid 1/1885.

144. Ibid 10/1887.

145. ST-t 19/1890.

146. Ibid 3/1890.

147. Ibid 3/1892.

148. Ibid 18/1898.

149. ASBM 5/1896.

150. ST-t 18/1889.

151. ASBM 28/1900.

152. Primärmaterialet till K.K.:s arbetsstatistiska undersökning 1909.

153. ST-t 17/1904.

154. Mu.

155. Primärmaterialet till K.K.:s arbetsstatistiska undersökning 1909. Jfr kapitel 6 nedan.

156. Mu.

157. Ibid.

158. En yrkeskategori som i första hand hade att genom fuktning bearbeta pappret före tryckningen.

159. Mu.

160. Ibid; de tidigare omtalade undersökningarna från 1870 och 1883, se Wessel (1926), s 381; Klemming, Nordin, s 587.

161. Mu.

162. NB-t 12/1872.

163. Mu. Se även ovan kapitel 3.

164. Meddelanden från styrelsen för TU, nr 40 1909.

165. Sundell, s 46, s 136; se även som exempel bouppteckningen efter Johan Beckman 1872-11-126, SSA.

166. ASBM 2/1905; Hilgerdt, s 45ff.

167. Uppgifter om löneutvecklingen tyder på att denna skiktning av de utlärda sättarna också fick sin återspegling i påtagliga löneskillnader, se Wallje, s 13, som bygger på 1909 års arbetsstatistiska undersökning av tryckeriindustrin.

168. Bengtsson m fl, (II) s 176ff; Humlesjö, s 14ff.

Noter till kapitel 6

1. Det kan vara på sin plats att kommentera, varför det i många avseenden rikhaltiga fackliga materialet inte *direkt* utnyttjats i den följande framställningen. Med krav på en begränsning av arbetsuppgiften och en ursprunglig uppdelning av arbetet inom projektet som bakgrund är naturligtvis den avgörande bevekelsegrunden, att det fackliga materialet inte tycks erbjuda någon långtgående möjlighet att fördjupa behandlingen av studiens *centrala* problemställningar. Min egen genomgång av detta material visade, att den redogörelse för den fackliga kampen, som ges i de här utnyttjade fackliga tidskrifterna, mer än väl motsvarade de krav, som uppläggningen av min studie ställer. Dessutom har jag haft förmånen att kunna ta del av tidigare uppsatser inom projektet, inte minst Inger Humlesjös, där det fackliga materialet utvärderats och spelat en framträdande roll. Samma synpunkter kan läggas på materialet om tryckeriägarnas organisering. Även här finns ett relativt rikhaltigt material, som återspeglas i en egen och här utnyttjad tidskrift och som också använts i en tidigare uppsats. Det bör därtill understrykas, att även sekundärlitteraturen på området är rikhaltig. Till detta kommer så, att en annan avhandling inom projektet direkt skall koncentrera intresset till den fackliga organiseringen och kampen och motsvarande organisationssträvanden och kampstrategier bland tryckeriägarna.

2. Wessel (1926), s 16ff. Se även Schück (1923), s 69ff, som därtill menar, att boktryckarna själva under 1730-talet utvecklade en "sedvanerätt" för tryckerierna, vilket också stöds av Bring, s 13ff; I Schück (1900), s 129ff, finns Örnhjelms förslag återgivet.

3. Klemming, Nordin, s 299ff återger hela reglementet. Se även Adlercreutz, s 131ff; Febvre, Martin s 141, visar, att reglementet hade sina internationella motsvarigheter.

4. Klemming, Nordin, s 303.

5. Ibid, s 306.
6. Ibid, s 304.
7. Ibid.
8. Ibid.
9. Ibid, s 305.
10. Ibid, s 301.
11. Klemming, Nordin, s 597–98, vilkas bok publicerades 1883, återger en lista över "de personer som från slutet av 1700-talet anmält sig för idkande av boktryckeri-rörelse (med undantag för aktiebolag)". Att en tredjedel av de 733 personer, som startade företag under perioden, var faktorer eller konstförvanter kan tyckas strida mot min slutsats. En närmare kontroll med hjälp av Nordin, s 14ff, visar dock, att det under den period reglementet gällde var sällsynt, att arbetarna avancerade till tryckeriägare. Möjligheterna skulle sålunda ha ökat efter 1812 års tryckfrihetsförordning. Det är då att lägga märke till att de som lyckades avancera under 1800-talet i huvudsak kom att driva mindre tryckerier, medan industrins större företag huvudsakligen startades av personer, som saknade tidigare praktisk erfarenhet av industrin. Se även Adlercreutz, s 132; Bring, s 62; Wessel (1926), s 51; jfr också kapitel 3, not 37, ovan.
12. Adlercreutz, s 133; Bring, s 63; Wessel (1926), s 51.
13. Hovkanslerns arkiv, Inkomna skrivelser 1801.
14. Ibid; Bring, s 91ff; Lendin, s 10ff. Se även Febvre, Martin, s 129, s 134, för en internationell bakgrund.
15. Adlercreutz, s 133ff; Bring, s 97ff; Wessel (1937), s 106ff.
16. Citerad i NB-t 6/1872; se även Bernström, s 37ff.
17. Hovkanslerns arkiv, Inkomna skrivelser 1805; Adlercreutz, s 139–40; Bring s 98; Klemming, Nordin, s 621ff; Wessel (1937), s 108–09.
18. Hovkanslerns arkiv, Inkomna skrivelser 1809; Klemming, Nordin s 634; Wessel (1926), s 56–57.
19. Bengtsson, m fl, (I) s 13ff.
20. Se även Ekdahl, Hjelm, s 14; Hobsbawm (1959), s 115ff.
21. Adlercreutz, s 145–46; Bring, s 75. Förordningen finns återgiven i Klemming, Nordin, s 363ff.
22. Adlercreutz, s 163ff; Bring, s 127ff; Klemming, Nordin, s 603–04; Lendin, s 19ff; jfr också diskussionen om den s k smutskonkurrensen i föregående kapitel.
23. 1846 års "Ordningsstadga för Boktryckeri-societeten", kring vilken en häftig diskussion kom att föras, finns återgiven i Klemming, Nordin, s 604ff; se även de i föregående not anförda källorna.
24. Lendin, s 16.
25. Citerat i NB-t 10/1873.
26. Om Gutenbergska stiftelsen, se Wessel (1926), s 65ff.
27. Brevet är återgivet i Wessel (1926), s 80ff; Klemming, Nordin, s 634ff.
28. Wessel (1926), s 83.
29. Bengtsson, m fl, (I) s 189ff; Bring, s 136ff; Wessel (1926), s 104.
30. För en diskussion av dessa "spelets regler", se Hobsbawm (1964), s 344ff.
31. Bengtsson, m fl, (I) s 322.
32. Ibid, s 323.
33. NB-t 1/1872. Se även Wessel (1926), s 175.
34. Wessel (1926), s 177ff.
35. NB-t 7/1872; 1872 års ordningsstadga finns återgiven i Klemming, Nordin, s 628–30.
36. NB-t 10/1873, 12/1874, 11/1875.
37. Wessel (1926), s 193.
38. Om det första svenska typografmötet, se NT-t 1883; Wessel (1937), s 33ff.
39. Ibid, s 193ff.
40. NT-t 13-14/1883; uttalandet gjordes av J E Graf, om vilken det kan läsas i Wessel (1926), s 445–46.
41. ST-t 2/1893.
42. Ibid 10/1884.
43. Ibid 11/1884. Se även Wessel (1937), s 145ff.
44. Om det andra svenska typografmötet, se NT-t 1886; Wessel (1937), s 70ff.
45. ST-t 24/1889; Wessel (1937), s 147ff.
46. ST-t 16/1889.
47. Wessel (1937), s 149.
48. Ibid, s 162.
49. Ibid, s 162ff.
50. ST-t 22/1891.

51. Ibid 23A/1891.

52. Vid Typografiska föreningens 50-årsfirande förklarade en före detta ordförande i föreningen, S Linge, att 1872 års tariff relativt tidigt sattes ur spel av 1870-talets bolagsbildning och ökning av antalet företag samt den tilltagande invandringen av arbetskraft från landsbygden, se Boktryckerikalendern 1896, s 76–77.

53. ST-t 8, 13/1892; Wessel (1937), s 164.

54. Wessel (1937), s 164.

55. ST-t 23, 24/1892.

56. Ibid 1/1893.

57. Ibid 2/1893.

58. Ibid 6/1893.

59. Wessel (1937), s 397ff.

60. ST-t 11/1888.

61. Ibid 17/1888.

62. Ibid 22/1889.

63. Ibid 3/1890.

64. Ibid 4/1890.

65. Ibid 4/1892.

66. Ibid 11/1892 återger en artikel ur Stockholms Nyheter. ST-t konstaterar endast, att den till skillnad mot Fredriksson uppfattar kraven som rättvisa. Som kommer att framgå av det följande skulle Fredriksson få rätt i sin förutsägelse.

67. Wessel (1926), s 218–19.

68. ST-t 7/1894. Se även ibid 8/1894.

69. Ibid 17/1895.

70. Ibid 22/1895. Det kan vara av intresse att notera, att Cederquist, s 154ff, i sin strejkstatistik endast redovisar strejkerna vid Stockholms Nyheter och Mällborns konkursmassa.

71. ST-t 8/1893.

72. TfBk 4/1893.

73. Citat ur uppropet om bildandet av en organisation för tryckeriägarna, se Bring, Kulling, s 163.

74. ASBM 2/1895.

75. Ibid 47/1901.

76. Wessel (1926), s 223ff.

77. Adlercreutz, s 340; Wessel (1937), s 203ff.

78. Den följande diskussionen av förändringar i arbetskraftens sammansättning bygger, där inte annat anges, på de undersökningar som presenterats i de föregående kapitlen, där mantalsuppgifterna utgjorde den huvudsakliga källan.

79. Här har ännu ingen systematisk analys genomförts. Men uppgifter i Typografminnen, s 136, och ST-t 4/1906 och framför allt en slumpvis studie av vissa mer framträdande faktorer pekar alla i samma riktning. Att det stundtals kunde vara svårt att få en pålitlig faktor i sin tjänst har Wickström, s 10, vittnat om. "Först efter 16 års obehag och strider med faktorer, som visade sig vara förfalskare, tjuvar, fyllsvin, storskojare eller odågor, har jag nu funnit en man, vilken fyller sin plats som faktor vid mitt tryckeri."

80. Wessel (1926), s 97–99, återger föreningens första stadgar.

81. Ibid, s 93ff.

82. Ibid, s 106–07.

83. Ibid, s 108–09.

84. Ibid, s 116ff.

85. Ibid, s 160–61; se även NB-t 6/1869, 1/1870.

86. Uppgifterna här och i det följande om typografernas organisationsgrad bygger på den alternativa statistiken över antalet anställda, som presenterades i kapitel 2 ovan, och medlemsstatistik för föreningen, som finns publicerad i Wessel (1926), s 386–87.

87. NB-t 2/1871.

88. Ibid 2/1871.

89. Ibid 4/1870.

90. Bland annat omväljs O L Svanbäck till ordförande i föreningen trots att han då bedrev egen tryckerirörelse, se NB-t 4/1884.

91. ST-t 15/1889. Se även Björklund, s 20–21.

92. J G Nordin var t ex faktor hos Norstedt samtidigt som han var ordförande i föreningen 1872–75 och 1878.

93. Tariffen finns återgiven i Wessel (1926), s 183–86.

94. Bengtsson, m fl, (I) s 450–51.

95. NT-t 7A/1885.

96. Ibid 11/1886.

97. Ibid 5/1885.

98. Ibid 6/1885.

99. Ibid 8/1885.

100. Ibid. Se även *Tryckaren 1895–1910*, en festskrift som utgavs med anledning av tryckareorganisationens 25-årsjubileum; Björklund, s

28.

101. NT-t 11/1885.

102. *Tryckaren 1885–1910*, s 4.

103. NT-t 8/1885, 10/1886.

104. Bland annat spelade K M Ziesnitz, blivande partisekreterare i SAP, en framträdande roll vid bildandet av tryckarefackföreningen.

105. Se bl a NT-t 5/1885.

106. Ibid 9/1886.

107. Björklund, s 18ff; Wessel (1937), s 69ff; den lokala organiseringen före förbundsbildningen kan också följas i NT-t 1883–86.

108. Björklund, s 26.

109. Ibid, s 19.

110. Ibid, s 105.

111. St-t 2/1891. Se även Wessel (1926), s 408ff.

112. Klubbens verksamhet kan i viss utsträckning följas i agitationsbladet, som började komma ut 1892.

113. Björklund, s 103.

114. ST-t 21/1899.

115. ST-t 8/1900, 7/1901, 11/1905, 3/1906, 24/1907; Wessel (1937), s 588ff.

116. ST-t 20/1905; Wessel (1937), s 595ff.

117. Björklund, s 30.

118. Ibid, s 41.

119. ST-t 11/1890, 6/1891, 11/1896, 7/1908; Wessel (1926), s 396ff.

120. NT-t 3/1887; ST-t 1, 5/1889.

121. ST-t 24/1891; Bengtsson, m fl, (II) s 9ff, s 176ff; se även kapitel 5 ovan.

122. ST-t 10/1908. Se även minnesskriften *Sveriges Grafiska Faktorsförbund 1908–1933*.

123. *Framåt*, nyårstidningen 1892.

124. *Framåt* 3/1899.

125. *Framåt*, festblad med anledning av Typografiska agitationsklubbens 5-årsjubileum, 1896.

126. Björklund, s 35.

127. Ekdahl, Hjelm, s 18ff.

128. ST-t 23/1908.

129. ASBM 11/1908.

130. Hilgerdt, s 27.

131. *Priskurant från Gust. Carlsson & Co*; TfBk 4/1888 (annons); se även Sylwan (E), s 9.

132. Priserna på sättmaskiner och rotationspressar kan relativt väl följas i tidningstryckeriernas bolagsmaterial. För att ta några exempel inköper Stockholmstidningen enligt bolagsstämmoprotokollen en ny rotationspress 1896 till ett värde av 28 962:50 kronor, 1898 två tvillingrotationspressar till ett sammanlagt värde av 57 076 kronor, 1900 fyra sättmaskiner till ett sammanlagt värde av 50 000 kronor och 1908 en ny rotationspress till ett värde av 40 000 kronor. Liknande uppgifter återfinns i Nya Dagligt Allehandas (1908), Svenska Dagbladets (1899, 1900) och Svenska Morgonbladets (1909, 1912) bolagsstämmo- och styrelseprotokoll; se även annonser, t ex i TfBk 11/1900.

133. Ämnesordnade handlingar 1892.

134. Citerat i Sundell, s 88–89.

135. Bolagsstämmoprotokoll 1905.

136. Ibid 1908.

137. Ibid 1900–1910.

138. Styrelseprotokoll 1909–1912.

139. Verksamhetsberättelsen 1896.

140. Enligt industristatistikens uppgifter om drivkraftsutvecklingen fördubblade tidningstryckerierna under 1900-talets första decennium sin kapacitet uttryckt i antalet hästkrafter.

141. Sundell, s 76.

142. Ibid, s 14–18.

143. Ibid, s 39–41.

144. Ibid, s 43. Se också diskussionen vid Stockholmstidningens extra bolagsstämma 1895.

145. Stockholmstidningens bolagsstämmoprotokoll 1901; Sundell, s 84ff.

146. Sundell, s 91–92.

147. MSST 2/1898, 5/1900, 40/1909; ASBM 83/1904.

148. Se *T.U. Tjugufem år*, s 9ff.

149. MSST 17/1902, 40/1909; ASBM 7/1908.

150. MSST 13/1901.

151. Uppgifterna bygger på den i kapitel 2 redovisade och i kapitel 3 utnyttjade konstruktionen av en alternativ statistik.

152. Med hjälp av den konstruera-

de statistikens och industristatistikens uppgifter om maskinpressar kan en jämförelse av fördelningen av arbetskraften respektive de mekaniska tryckpressarna göras. Om intresset koncentreras till det största företagets, de tre största och de fem största företagens procentuella andel visar det sig, att arbetskraftens och maskinpressarnas fördelning under 1900-talets första decennium var i det närmaste identisk. Det största företagets andel uppgick till drygt 10 procent, de tre största företagens gick under perioden tillbaka från 30 till drygt 20 procent och de fem störstas andel sjönk från knappt 40 till drygt 30 procent.

153. Naturligtvis är det problematiskt att använda detta rent kvantitativa mått. Uppenbarligen blir de mekaniska produktionsmedlen alltmer effektiva mot periodens slut. Därmed skulle också en ny press kunna ersätta två eller fler av de gamla. I det här sammanhanget leder detta till att den koncentration jag vill peka på snarast *under-* än överskattas. Med hänsyn till detta saknar inte den bild, som undersökningen ger, sitt intresse.

154. Att inte samtliga företag kan omfattas av undersökningen har sin förklaring i att uppgifter om utnyttjade mekaniska hjälpmedel endast återfinns i industristatistiken. De i hantverksstatistiken redovisade och de med hjälp av mantalsuppgifterna kompletterade företagen har det därför inte varit möjligt att få fram uppgifter om.

155. Uppgifter om medlemskap i societeten återfinns i Kungliga Bibliotekets småskriftsavdelning. Förändringarna i antalet företag bygger på den konstruerade statistiken.

156. NB-t 11/1870.

157. Ibid 5/1875.

158. ST-t 3/1890.

159. Bring, s 143–44.

160. Ibid, s 145, redovisar valda ordförande i societeten efter 1846, vilka undantagslöst kom från de allra största företagen i Stockholm.

161. Om den omedelbara bakgrunden till Allmänna Svenska Boktryckareföreningen, se Bring, Kulling, s 162ff.

162. ASBM 17, 20, 22/1899; Wessel (1937), s 199–200. Att situationen var densamma inom T U framgår av *T.U. Tjugufem år*, s 232–34.

163. ST-t 15/1899.

164. ASBM 41/1901. För organiseringen under perioden före, se ibid 1/1895, 2/1896, 28/1900.

165. Ibid 4/1909; enligt ibid 14/1909 bildas samma år Svenska Landsbygdens Tryckeriidkareförening för de mindre företagen utanför Stockholm. Se även *Stockholms boktryckareklubb. Minnesskrift*, s 10ff.

166. ASBM 12/1908.

167. Ibid 62/1903.

168. Ibid 82/1904.

169. Ibid 9, 10/1908.

170. Ibid 12/1908.

171. Skrivelse citerad i ST-t 3/1909.

172. Björklund, s 38; Bring, Kulling, s 206ff.

173. Bengtsson, m fl, (I) s 153.

174. ST-t 17/1891.

175. Ibid 20/1891.

176. Ibid 22/1891.

177. Ibid 22/1893.

178. Ibid 5/1894.

179. Ibid 19/1894.

180. Ibid 11 1/2/1895.

181. Riksavtalet finns återgivet i Wessel (1937), s 209ff.

182. Ibid, s 219.

183. TfBk 12/1894, 10/1906, 5-6/1911.

184. ST-t 15/1891, 4/1895.

185. Ibid 12/1899.

186. Ibid 21/1895.

187. Ibid 5/1899.

188. Ibid 11/1900; Bengtsson, m fl, (I) s 347ff; Wessel (1926), s 233ff.

189. Persson, s 32ff.

190. Sylwan (E), s 134; se även Wickström, s 11, som citerar Sundsvallsposten, "Typograferna ser med mycket missnöje på sin 'stålkollega', och de ha samvetsgrant gjort allt vad i deras makt står för att hindra maskinernas tillgodogörande . . . Lönen är slutligen tilltagen så, att den om möjligt skall kompensera maskinernas snabba sättningsförmåga." Wick-

ströms egen kommentar, s 8, blir, att "det (Typografförbundet) kastade sig i socialismens armar, drog i strid mot 'kapitalet' och försökte omöjliggöra användningen av sättmaskinen genom att framställa sådana avlöningskrav för maskinsättare, att det icke skulle bära sig att använda maskinkraft".

191. Lärlingstariffen finns återgiven i Wessel (1926), s 236–38.

192. Uttalande av en typograf, som citeras i Sylwan (E), s 101.

193. Ibid, s 188.

194. Ibid, s 113; se även ST-t 16/1904, 24/1905.

195. Bengtsson, m fl, (II) s 76.

196. ST-t 12/1900; TfBk 11/1900.

197. *Statens förlikningsmäns verksamhet*, s 224–25.

198. Sylwan (E), s 119ff.

199. *Statens förlikningsmäns verksamhet*, s 184; Sylwan (E), s 135–36.

200. ST-t 21/1903, 3/1906; Wessel (1926), s 264.

201. Bengtsson, m fl, s 354ff; Wessel (1926), s 248ff.

202. ASBM 54/1902.

203. Ibid 8/1908.

204. Wickström. s 15–16.

205. Ibid, s 5.

206. Ibid, s 18ff.

207. NB-t 11/1876.

208. ST-t 16/1893.

209. ASBM 4/1896.

210. Ibid 9/1897.

211. ST-t 4/1904.

212. Ibid 23/1905.

213. Ordningsstadgan finns återgiven i Wessel (1926), s 187–88.

214. NB-t 7/1872.

215. Ibid 4/1872.

216. NT-t 13-14/1883.

217. ST-t 3/1890.

218. Ibid 9/1894.

219. Persson, s 15ff.

220. ST-t 8/1898; *Typografminnen*, s 48, s 59.

221. ST-t 17/1888.

222. Ibid 21A/1892.

223. Ibid 8/1894.

224. TfBk 4/1902.

225. ASBM 7/1905.

226. ST-t 18/1898.

227. Ibid 10/1900.

228. TfBk 7/1899.

229. ST-t 9/1907.

230. Ibid 24/1905.

231. Ibid 2/1907.

232. Ibid 6/1907.

233. Svaret.

234. Wessel (1926), s 264ff; Wessel (1937), s 252ff; *Typografminnen*, s 80ff.

235. ST-t 201/2/1910.

236. ASBM 10/1910.

237. Ibid 8/1910.

238. Ibid 7/1912.

239. Ibid 6/1912.

240. ST-t 4/1911.

Noter till kapitel 7

1. Det skulle vara av intresse att analysera det språk, som tryckeriägarna respektive typograferna under denna period använde för att karakterisera sin situation och sin motpart i tryckeriindustrin. Det här genomgångna materialet ger ett överväldigande intryck av att skillnaderna i språkbruk blev alltmer markanta under det sena 1800-talet. I takt med att typograferna blev alltmer influerade av ett huvudsakligen marxistiskt språkbruk frigjordes de från en tidigare patriarkal epoks mer emotionellt och nästan personligt laddade uttrycksformer. Situationen inom den egna industrin kom i hög grad att uppfattas som en del av en större samhällelig helhets utveckling och därmed blev motparten i första hand en representant för en hel samhällsklass eller för ett abstrakt "kapital". Tryckeriägarna däremot bibehöll länge det mer emotionellt laddade och många gånger nästan öppet aggresiva språkbruket. Typografernas uppträdande möttes av ett mer personligt färgat språk, där känslor som hat och besvikelse eller rena cynismer och nedlåtande förmaningar aldrig låg djupt under ytan.

2. ASBM 10/1909: se även Industria 18/1911; Meddelanden från Publicistklubben 1/1910.

3. ST-t 21/1902.

4. Ibid 7/1903.

5. Det bör understrykas att preciseringen och diskussionen av denna modell i likhet med kapitalets övriga

slutsatser här inte förts längre än vad den konkreta analysen ger empiriskt stöd för. För ett försök till en bredare men något annorlunda modell, se Johansson (1982), s 17ff. Jfr även den diskussion av kapitalets rationaliseringsstrategier, som förs i *Brytningstid*, s 50ff. Här stryks det med kraft under att motsättningarna om vad som här kallats den tekniska utvecklingen kan sägas rymma två olika komponenter, dels utvecklande, dels införande av ny teknik. Eftersom den förra komponenten under 1800-talet i huvudsak låg utanför tryckeriindustrin och – inte minst – den dagliga kampen har den empiriska undersökningen och den därpå grundade modellen haft sin tyngdpunkt på den senare komponenten. Det tycks emellertid vara mycket som talar för att situationen idag är en annan och därmed även kräver en bredare ansats på denna punkt.

6. Marx (1970), s 280ff; Marx (1975), s 581ff.

7. Ekdahl, Hjelm, s 17ff.

8. Sylwan (E) menar dessutom, att först 1909 års storstrejk, som ledde till en omorganisering av Boktryckareföreningen, fick tryckeriägarna att utveckla en fastare sammanslutning, s 138. Se även Bring, Kulling,s 196ff.

9. Musson, s 31ff, s 46ff, s 210ff; *The London Compositor*, s 110ff.

10. Loft, s 216ff.

11. Ibid, s 69.

12. Musson, s 119ff.

13. Zeitlin, s 270.

14. Musson, s 50. Även i Frankrike fanns bland typograferna ett starkt motstånd mot införandet av mekaniska pressar, se Moss, s 32.

15. Musson, s 252ff; ST-t 17/1891.

16. Loft, s 126.

17. Ibid, s 46; Musson, s 221ff; Lipset, m fl, s 22; Smith (1980), s 209ff; Zeitlin, s 264.

18. Lipset, m fl, s 22.

19. Musson, s 235ff; *The London Compositor*, s 497ff; Loft, s 45.

20. Loft, s 121ff; Musson, s 224ff.

21. Zeitlin, s 263ff.

22. Wood, s 17, i *The Degradation of Work?*

23. Friedman, s 80ff.

24. Berner (1977), s 36ff.

25. Fredriksson, s 25ff; Gustafson, s 101ff; Öhngren, s 24ff. För en principiell diskussion, se Elster, s 69ff.

26. Lundkvist, s 193.

27. Ibid, s 198.

28. Jfr diskussionen hos Korpi, s 25ff.

29. Fredriksson, s 28ff; Gustafson, s 60ff.

30. Berglund, s 113, s 118.

31. Ibid, s 105ff, s 108ff.

32. Olsson, s 153ff.

33. Ibid, s 145–46.

34. Ibid, s 132ff.

35. Ibid, s 133.

36. Ibid, s 149ff.

37. Berglund, s 310–11.

38. Olsson, s 153.

39. Berglund, s 243.

40. Ibid, s 308.

41. Olsson, s 153ff; Berglund, s 304.

42. Johansson (1982), s 175.

43. Ibid, s 180.

44. Ibid, s 175, s 207ff.

45. Ibid, s 243.

46. Ibid, s 223ff.

47. Scott, s 3ff; Friedman, s 56ff; Stone, s 113ff.

48. Bengtsson, m fl, (I) s 376ff; Björklund, s 161ff.

49. SIND (1979:8), s 87ff; SOU (1974:34), s 40ff; Ehn, s 116ff; se även *Brytningstid*.

50. De Geer, s 43ff; Ring, s 21ff; se även *Brytningstid*.

Referenser

Otryckt material

Riksarkivet
Hovkanslerns arkiv
Inkomna skrivelser 1801–1809
Justitiedepartementets arkiv
Anmälningar till justitiedepartementet
Kommerskollegiums arkiv
Inkomna handlingar. Patent. 1829–1838
Ingående diarier 1850–1895
Primärmaterialet till industristatistiken 1880–1912
Generalsammandrag över fabriker i städer, köpingar och på landsbygden 1896–1912
Avdelningen för arbetsstatistik: Primärmaterial till Undersökning av tryckerier och därmed förenad hantering, Arbetsstatistik A:7, 1909
Pressarkivet
Aftonbladet: Bolagsstämmo- och styrelseprotokoll 1877, 1883–1889; Ämnesordnade handlingar
Nya Dagligt Allehanda: Styrelseprotokoll 1908–1914; Bolagsstämmoprotokoll 1908–1910
Stockholmstidningen: Bolagsstämmoprotokoll 1892–1912
Svenska Morgonbladet: Bolagsstämmo- och styrelseprotokoll 1900–1912

Stockholms stadsarkiv
Mantalsuppgifter
Bouppteckningar
Överståthållarämbetets arkiv
Hantverksförteckningar 1855–1912
Förteckningar över hantverkare och dess betjäning 1880–1912
Företagsregister 1855–1912
Aktiebolagsregister

Patentverket
Aktiebolagsregister

Svenska Dagbladets arkiv
Bolagsstämmo- och styrelseprotokoll 1897–1915

Svenska Dagbladets Kamratklubb
Protokoll 1904–1912

Stenciler:
Brytningstid. Teknik, arbete och facklig kamp i grafiska branschen. Utkast till rapport nr 16 från Demosprojektet vid Arbetslivscentrum. 1981.

Holmqvist, L.: *Typografer i Stockholm inskrivna i lära 1880 och 1890. Social rekrytering och olika typer av rorlighet.* B-uppsats vid ekon hist inst i Stockholm. 1977.
Humlesjö, I.: *Lokal facklig kamp bland typografer i Stockholm 1897–1911.* C-uppsats vid ekon hist inst i Stockholm. 1982.
Hälleberg, A.: *Svenska Morgonbladets ekonomi 1890–1910.* Uppsats vid hist inst i Stockholm. 1965.
Johansson, G.: *Arkivinventering av den grafiska industrin i Stockholm.* Stockholm 1974/75.
Lendin, C.: *Klasskamp inom den grafiska branschen i Stockholm 1800–1900.* C-uppsats vid ekon hist inst i Stockholm. 1980.
Persson, C.: *Sättarlöner i Stockholm 1875–1910.* C-uppsats vid ekon hist inst i Stockholm. 1979.
Wallje, A.: *Arbetsdelning, loner och loneskillnader i grafiska industrin i Stockholm 1902.* B-uppsats vid ekon hist inst i Stockholm. 1978.

Tryckt material

Samtida tryck

Överståthållarämbetets femårsberättelser 1855–1875
Berättelser angående Stockholms kommunalförvaltning 1873–1912
Kommerskollegiums fabriksstatistik. Industristatistiken 1873–1912
Undersökning av tryckerier och därmed förenad hantering. Kommerskollegiums avdelning för arbetsstatistik, 1909
Stockholms stads adresskalender 1855–1912
Förteckning över medlemmar i Boktryckerisocieteten. Kungliga Bibliotekets småskriftsavdelning

Samtida tidskrifter och tidningar

Allmänna Svenska Boktryckareföreningens Meddelanden (ASBM) 1895–1912
Boktryckarkalendern 1893–1910
Framåt 1892–1900
Industria 1905–1912
Meddelanden från Publicistklubben 1907–1912
Meddelanden från Styrelsen för Svenska Tidningsutgivareföreningen (MSST) 1898–1912
Nordisk Boktryckarkonst 1900–1912
Nordisk Boktryckeri-tidning (NB-t) 1869–1877
Nordisk Typograf-tidning (NT-t) 1883–1887
Svaret 1909
Svensk Typograf-tidning (ST-t) 1888–1912
Tidning for Boktryckarekonst (TfBk) 1883–1912

Litteratur

Adlercreutz, A.: *Kollektivavtalet. Studier över dess tillkomsthistoria.* Lund 1954.
Aftonbladet: en svensk historia. Kristianstad 1980.
Ahnfelt, A.: *Sveriges Firmor och Man inom Handel, Industri och Konst.* Uppsala 1886.
Althusser, L., Balibar, E.: *Att läsa kapitalet 2.* Stockholm 1970.
Andræ, C.G.: "Ett socialhistoriens dilemma. Några försök att definiera sociala grupper och klasser i svensk historia" i *Historisk Tidskrift* nr 1/1978.
Bagge, F.: *Grafisk industri.* Stockholm 1940.
Balibar, E.: *Fem studier i den historiske materialisme.* København 1977.
Bengtsson, B., Malmberg, E., Nerman, T.: *Typografiska foreningen i Stockholm ett hundra år, I–II.* Stockholm 1946.
Berggren, C.: "Braverman – och sedan?" i *Sociologisk Forskning* nr 1/1982.

Berglund, B.: *Industriarbetarklassens formering. Arbete och teknisk förändring vid tre svenska fabriker under 1800-talet.* Göteborg 1982.
Berner, B.: "Arbetsintensitet och kontroll: Om förspelet till 'rationell arbetsledning' i svensk verkstadsindustri" i *Sociologisk Forskning* 2-3/1977.
Berner, B.: *Teknikens värld. Teknisk förändring och ingenjörsarbete i svensk industri.* Lund 1981.
Bernström, C.F.: *Carl Erik Deleen. Spridda drag ur en märklig mans levnad.* Stockholm 1898.
Berry, T.W.: "Printing and related trades" i *A History of Technology. Volume V: The late nineteenth-century.* Oxford 1958.
Bjurman, G.: *Tredje statsmakten. Tidningspressens utveckling och nutida ställning.* Stockholm 1935.
Björklund, B.: *Svenska Typograf Förbundet. Studier rörande Sveriges äldsta fackförbund.* Oskarshamn 1965.
Björkman, T., Lundquist, K.: *Från MAX till PIA. Reformstrategier inom arbetsmiljöområdet.* Malmö 1981.
Braverman, H.: *Arbete och monopolkapital.* Stockholm 1977.
Brighton Labour Process Group: "The Capitalist Labour Process" i *Capital & Class* no 1/1977.
Bring, S.E.: "Boktryckerisocieteten 1752–1900", särtryck ur *Svenska Boktryckareföreningen 50 år.* Uppsala 1943.
Bring, S.E., Kulling, E.: *Svenska Boktryckareföreningen 50 år.* Göteborg 1943.
Bruno, W.: *Tegelindustrin i Mälarprovinserna.* Uppsala 1954.
Capital and Labour. Ed: Nichols, T. Glasgow 1980.
Carlsson, S.: *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865.* Lund 1973.
Cederquist, J.: *Arbetare i strejk. Studier rörande arbetarnas politiska mobilisering under industrialismens genombrott.* Stockholm 1980.
Clapham, M.: "Printing" i *A History of Technology. Volume III: From the Renaissance to the Industrial Revolution.* Oxford 1957.
Cornell, L.: *Sundsvallsdistriktets sågverksarbetare 1860–1890. Arbete, levnadsförhållanden, rekrytering.* Göteborg 1982.
CSE Pamphlet no 1: The Labour Process and Class Strategies. London 1976.
Dahlkvist, M.: *Att studera Kapitalet.* Köthen 1978.
Dahlkvist, M.: "Marx, *Kapitalet* och den politiska kampen" i *Arkiv* nr 17/1979.
De Geer, H.: *Bättre eller sämre med datorer? Fem arbetsplatser och datoriseringens problem.* Stockholm 1982.
The Degradation of Work? Skill, deskilling and the labour process. Ed: Wood, S. Essex 1982.
The Division of Labour. The Labour Process and Class Struggle in Modern Capitalism. Ed: Gorz, A. Brighton 1976.
Ehn, P.: "Den politiska teknologin – om 'datorer på våra villkor'" i Lindstedt, G.: *Datorer på svenska. Om effekter, inflytande och offensiv teknikutveckling.* Stockholm 1981.
Ekdahl, L., Hjelm, H-E.: "Reformismens framväxt inom svensk arbetarrörelse" i *Häften för Kritiska Studier* nr 2/1978. Även i Åmark, K.(ed): *Teori- och metodproblem i modern svensk historieforskning.* Helsingborg 1981.
Elger, T.: "Valorization and Deskilling" i *Capital & Class* no 7/1979.
Elster, J.: *Nytt perspektiv på økonomisk historie.* Trondheim 1971.
Fahlgren, C.I.: *Handbok i boktryckerikonsten för unga sättare.* Stockholm 1853.
Febvre, L., Martin, H-J,: *The coming of the Book. The Impact of Printing 1450–1800.* London 1976.
Foster, J.: *Class Struggle and the Industrial Revolution. Early industrial capitalism in three English towns.* London 1974.
Fredriksson, G.: "Social rörlighet eller historisk förändring" i *Häften för Kritiska Studier* nr 1/1980.
Fridholm, M., Isacson, M., Magnusson, L.: *Industrialismens rötter. Om förutsätt-*

ningarna för den industriella revolutionen i Sverige. Lund 1976.
Friedman, A.: *Industry and Labour. Class Struggle at Work and Monopoly Capitalism.* Norfolk 1977.
Goschen, G.J.: *Läran om utlandska växelkurser (utgiven och försedd med tillägg samt en grafisk översikt över svenska växelkurser 1885–1891 av dr I. Heckscher).* Stockholm 1892.
Gouldner, A.: *The Coming Crises of Western Sociology.* London 1971.
Gustafson, U.: *Industrialismens storstad. Studier rörande Stockholms sociala, ekonomiska och demografiska struktur 1860–1910.* Stockholm 1976.
Gårdlund, T.: *Industrialismens samhälle.* Stockholm 1942.
Göransson, A.: "1800-talets mantalsuppgifter" i *Svenska Arkivsamfundets skriftserie* nr 19/1977.
Hammarström, I.: *Stockholm i svensk ekonomi 1850 1914.* Stockholm 1970.
Heckscher, E.F.: *Industrialismen. Den ekonomiska utvecklingen sedan 1750.* Stockholm 1938.
Heckscher, E.F.: *Svenskt arbete och liv.* Stockholm 1941, 1969.
Hilgerdt, F.: *Tryckeri- och pappersförädlingsindustri i Sverige.* Stockholm 1925.
Hindess, B.: *The Use of official statistics in sociology. A critique of positivism and ethnomethodology.* Essex 1973.
Hobsbawm, E.J.: *Primitive Rebels. Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries.* New York 1959.
Hobsbawm, E.J.: *Labouring Men. Studies in the History of Labour.* London 1964.
Hobsbawm, E.J.: *The Age of Capital.* London 1977.
Ideology in Social Science. Readings in critical social theory. Ed: Blackburn, R. Suffolk 1972.
Johannesson, L.: *Den massproducerade bilden. Ur bildindustrialismens historia.* Stockholm 1978.
Johansson, I.: *Strejken som vapen. Fackföreningar och strejker i Norrköping 1870–1910.* Stockholm 1982.
Jörberg, L.: *Growth and Fluctuations of Swedish Industry 1869–1912. Studies in the Process of Industrialisation.* Lund 1961.
Kan, A.S.: "Eli F Heckscher som historiker" i *Häften för Kritiska Studier* nr 2-3/1976.
Key-Åberg, K.: "Sveriges industristatistik. Några data och synpunkter" i *Statsvetenskaplig Tidskrift* nr 4/1898.
Kihlberg, L.: *I annonsernas spegel. En revy över samhällets förvandling under hundra år.* Stockholm 1964.
Klemming, G.E., Nordin, J.G.: *Svensk Boktryckerihistoria 1483–1883.* Stockholm 1883.
Korpi, W.: *Arbetarklassen i välfärdskapitalismen.* Kristianstad 1978.
Korsnes, O.: "Etter Braverman: Quo vadis?" i *Sosiologi idag* nr 1/1980.
Krogh, T.: "Arbeidets subsumsjon. Marx' syn på forholdet mellom lønnsarbeid og teknologi" i Elster (ed): *Marx idag.* Gjøvik 1973.
Kronborg, B., Nilsson, T.: *Stadsflyttare. Industrialisering, migration och social mobilitet med utgångspunkt från Halmstad 1870–1910.* Uppsala 1975.
Lipset, S.M., Trow, M.A., Coleman, J.S.: *Union Democracy. The International Politics of the International Typographical Union.* Glencoe 1956.
Loft, J.: *Twentieth Century Printing Labor.* New York 1944.
The London Compositor. Documents relating to Wages, Working Conditions and Customs of the London Printing Trade 1785–1900. Ed: Howe, E. London 1947.
Lukacs, G.: "Max Weber och den tyska sociologien under den wilhelminska tiden" i *Häften för kritiska studier* nr 1/1978
Lundkvist, S.: *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920.* Stockholm 1977.
Lundstedt, B.: *Sveriges periodiska litteratur I–III.* Stockholm 1895–1902.
Marx, K.: *Kapitalet. Första boken.* Uddevalla 1970.
Marx, K.: *Skrifter i urval. Ekonomiska skrifter.* Köthen 1975.

Mendner, J.: *Teknologisk utveckling i den kapitalistiska arbetsprocessen.* Göteborg 1976.
Miner, Quarrymen and Salt Workers. Ed: Samuel, R. London 1977.
Moss, B.: *The Origins of the French Labor Movement 1830–1914. The Socialism of Skilled Workers.* Los Angeles 1976.
Musson, A.E.: *The Typographical Association. Origins and history up to 1949.* London 1954.
Nilsson, C-A.: *Järn och stål i svensk ekonomi 1885–1912.* Lund 1972.
Nordin, J.G.: *Handbok i Boktryckarekonsten.* Stockholm 1881.
Norman, H.: *Från Bergslagen till Nordamerika, Studier i migrationsmönster, social rörlighet och demografisk struktur med utgångspunkt från Örebro län 1851–1915.* Uppsala 1974.
Nyström, P.: *Historieskrivningens dilemma och andra studier.* Stockholm 1974.
Olofsson, G.: "Arbetarklass och underklass i Sverige 1870–1930" i *Zenit* nr 45/1976.
Olofsson, G.: *Mellan klass och stat. Om arbetarrörelse, reformism och socialdemokrati.* Kristianstad 1979.
Olsson, L.: *Då barn var lönsamma.* Borås 1980.
Overton, J.: "A note on technical advances in the manufacture of paper. Before the nineteenth-Century" i *A History of Technology. Volume III: From the Renaisssance to the Industrial Revolution.* Oxford 1957.
Priskurant från Gust. Carlsson & Co. Stockholm 1890.
Ring, S.: *Typerna och den datoriserade draken.* Stockholm 1981.
Runblom, H., Norman, H.: *From Sweden to America. A History of the Migration.* Uppsala 1976.
Samuel, R.: "The Workshop of the World: steampower and hand technology in mid-Victorian Britain" i *History Workshop* no 3/1977.
Schwarz, B.: "On the monopoly capitalist degradation of work" i *Dialectical Anthropology* vol 2, no 2/1977.
Schück, H.: *Bidrag till svensk bokhistoria.* Stockholm 1900.
Schück, H.: "Sedvanerätt inom 1700-talets boktryckerier" i *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen* nr 10/1923.
Schön, L.: "Västernorrland in the Middle of the Nineteenth-Century – a study in the transition from smallscale to capitalist production" i *Economy and History* vol 15/1972.
Schön, L.: "Fabrikerna i Sverige 1820–1863 och konkurrenskapitalismen" i *Nordisk tidskrift för politisk ekonomi* nr 3/1975.
Schön, L.: *Från hantverk till fabriksindustri. Svensk textiltillverkning 1820–1870.* Lund 1979.
Science, Technology and the Labour Process: Marxist studies Vol. 1. London 1981.
Scott, J.W.: *The Glassworkers of Carmaux. French Craftsmen and Political Action in a Nineteenth-Century City.* Cambridge, Mass. 1974.
Simon, I.B.: *från TYP till ORD och BOK, en bok om det tryckta ordet.* Halmstad 1968.
SIND 1979:8: *Grafisk industri i omvandling. En uppföljning av grafiska kommittén's betänkande.* Stockholm 1979.
SLT i Bild och Text. Stockholm 1938.
Smith, A.: *Goodbye Gutenberg. The Newspaper Revolution of the 1980s.* Oxford 1980.
Smith, J.: *Bokframställning.* Stockholm 1970.
SOU 1974:34: *Grafisk industri i omvandling. Betänkande avgivet av grafiska kommittén.* Stockholm 1974.
Statens förlikningsmans för medling i arbetstvister verksamhet under åren 1907 och 1908. Stockholm 1910.
Statistiska kommitténs betänkande. Sveriges officiella statistik och dess allmänna organisation. Stockholm 1910.

Stedman-Jones, G.: "Class Struggle and the Industrial Revolution" i *New Left Review* no 90/1975.
Stedman-Jones, G.: "Från historisk sociologi till teoretisk historia" i *Haften för Kritiska Studier* nr 1/1980.
Steinberg, S.H.: *Boktryckarkonst och bokhistoria genom fem sekler.* Halmstad 1972.
Stil och idé. SLT under ett halvsekel. Stockholm 1963.
Stockholms boktryckarklubb Minnesskrift vid 25-årsjubileet 1907 1932. Stockholm 1932.
Stone, K.: "The Origins of Job Structure in the Steel industry" i *Review of Radical Political Economics* vol 16, no 2/1974. (Sv översättning *Klassmakt och arbetsdelning.* Göteborg 1977.)
Sundell, G.: *Ord och oden i ett tidningshus. Ur Stockholmstidningens historia 1889–1959.* Stockholm 1959.
Sweezy, P.M.: *Modern Capitalism and Other Essays.* London 1972.
Sveriges Grafiska Faktorsförbund 1908–1933. Stockholm 1933.
Sylwan, E.: *Arbetsintensiteten i Sveriges tryckeriindustri. En ekonomisk-statistisk studie.* Stockholm 1910.
Sylwan, O.: *Pressens utveckling under det nittonde århundradet.* Stockholm 1924.
Söderberg, T.: *Hantverkarna under genombrottsskedet 1870–1920.* Stockholm 1965.
Sørensen, C.: *Marxismen og den sociale orden I–II.* Grenå 1976.
Technology, the Labour Process and the Working Class. London 1976.
Therborn, G.: *Klasser och ekonomiska system.* Kristianstad 1971.
Thompson, E.P.: *The Making of the English Working Class.* London 1963.
Tollin, S.: *Svensk Dagspress 1900–1967.* Stockholm 1967.
Tryckaren 1885–1910. Stockholm 1910.
T.U. Tjugufem år. Minnesskrift till Svenska Tidningsutgivareföreningens 25-årsjubileum. Stockholm 1923.
Typografminnen. Stockholm 1952.
Täubel, C.G.: *Boktryckarekonstens practiska handbok för nybegynnare.* Göteborg 1823.
Uppfinningarnas bok. Vol X. Ny fullständigt omarbetad upplaga. Stockholm 1907.
Wessel, N.: *Svenska Typografernas Historia.* Oskarshamn 1916.
Wessel, N.: *Typografiska foreningen i Stockholm 1846–1926.* Oskarshamn 1926.
Wessel, N.: *Svenska Typografforbundets historia 1887–1936.* Oskarshamn 1937.
Wickström, V.H.: *Lonerorelse eller utsugning? Några upplysningar och varningar till Svenska Typografförbundet.* Östersund 1903.
William-Olsson, W.: *Huvuddragen i Stockholms geografiska utveckling 1850–1930.* Stockholm 1937.
Winberg, C.: *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen.* Partille 1975.
Wolf, H.J.: *Geschichte der Druckpressen. Ein illustriertes Handbuch mit einer ausführlichen Zeittafel.* Frankfurt am Main 1974.
Wright, E.O.: *Class Structure and Income Determination.* New York 1979.
Zeitlin, J.: "Craft control and the division of labour: engineers and compositors in Britain 1890–1930" i *Cambridge Journal of Economics* no 3/1979.
Åkerberg, N.: *Svenska Dagbladets Kamratklubb.* Stockholm 1954.
Öhngren, B.: *Folk i rorelse. Samhallsutveckling, flyttningsmonster och folkrörelser i Eskilstuna 1870–1900.* Uppsala 1974.

Arbete mot kapital

"Maskinen är så länge vår välgörare som vi är densammes herrar". Så sammanfattades vid sekelskiftet typografernas syn på den tidens nya teknik. Målsättningen för den fackliga kampen var inte att förhindra en mekanisering av den sekelgamla hantverksproduktionen. Men införandet av sättmaskiner och mekaniska tryckpressar skulle så långt möjligt ske på typografernas egna villkor.

I denna bok analyseras arbetsprocessens förändringar i Stockholms tryckeriindustri under det industriella genombrottet. Lars Ekdahl visar att periodens omvandling av produktionen inte bara omfattade införande av maskiner. Lika viktiga var en långtgående arbetsdelning och andra direkta förändringar i arbetets organisering. Med denna omvandling följde också förändringar av de sociala förhållandena. En ny yrkeshierarki växte fram samtidigt som ägandeförhållandena omstrukturerades.

Mot bakgrund av dessa förändringar understryks hur framgångsrika typograferna stundtals var i sin kamp för att bli "maskinens herrar" och på andra sätt kontrollera arbetsprocessen. Först med nederlaget i 1909 års storstrejk kunde tryckeriägarna utnyttja den nya tekniken effektivt och genomföra långtgående rationaliseringar.

I boken utvärderas också de senaste decenniernas historiska forskning om det industriella genombrottet i Sverige och uppmärksammas den marxistiska diskussionen om arbetsprocessens förändringar under kapitalismen.

ISBN 91 85118 591